T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

TA‘RÎFÂT, HUDÛD ve MUSTALAHÂT KİTÂBİYÂTINDA TEFSİR ve KUR’ÂN İLİMLERİ TERİMLERİ

Yüksek Lisans Tezi

ZAKİR DEMİR

İstanbul, 2017

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

TA‘RÎFÂT, HUDÛD ve MUSTALAHÂT KİTÂBİYÂTINDA TEFSİR ve KUR’ÂN İLİMLERİ TERİMLERİ

Yüksek Lisans Tezi

ZAKİR DEMİR

DANIŞMAN: PROF.DR. ABDULHAMİT BİRIŞIK

İstanbul, 2017

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi ZAKİR DEMİR'nın TA'RİFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTABİYÂTINDA TEFSİR VE KUR'ÂN İLİMLERİ TERİMLERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 10.01.2017 tarih ve 2017-1/36 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 27/01/2017

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. ABDULHAMİT BİRIŞIK	
2.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. MUHAMMED COŞKUN	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. MUSTAFA ÖZEL	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Zakir DEMİR

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Programı : Yüksek Lisans, Tefsir

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Abdulhamit BİRIŞIK

Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans - 2017

Anahtar Kelimeler : Kur'ân İlimleri, Terim, Ta'rîf, Had, Tasnif

ÖZET

İslam ulemâsı, dini ilimlerdeki her bir alana dair özel bir literatürün oluşmasına binaen alanlarla ilgili terimleri tanımlama ve açıklama gayreti içerisine girerek ta'rîfat, hudûd ve mustalahât türü eserler vücuda getirmişlerdir. Ancak söz konusu eserler daha çok fıkıh, hadis, kelam, tasavvuf vs. gibi alanlara yoğunlaşırken tefsir ilmine dair terimler ihmal edilmiştir.

Klasik ve modern dönem tefsir ilminin terimlerini ve bunların tanımlarını içeren kapsamlı müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Oysa İslâm te'lîf tarihine bakıldığında Seyyid Şerif Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ı gibi genel, 'Alî b. 'İsâ er-Rummânî'nin *el-Hudûd fi'n-nahv* adlı eseri gibi özel nitelikli ta'rîfat, hudûd ve mustalahât türü eserlerin olduğu görülür. İslam te'lîf tarihinde yer alan zengin ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitâbiyâtına rağmen tefsir ilminin terimlerine ve tanımlarına dair tam teşekküllü bir eserin bulunmaması bu alanda kapsamlı bir çalışmanın yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Alandaki boşluğa dikkat çekme saikiyle ele alınan bu çalışma, genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitâbiyâtından olan Câbir b. Hayyân'ın *Kitâbu'l-hudûd*'unda, Muhammed Hârizmî'nin *Mefâtihu'l-'ulûm*'unda, İbn Fûrek'in *el-Hudûd fi'l-usûl*'unda, Seyyid Şerif Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ında, İbn Kemâl Paşa'nın *et-Ta'rîfât*'ında, 'Abdurrauf el-Münâvî'nin *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf*'inde, Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin *el-Külliyât*'ında ve Tehânevî'nin, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn*'unda tefsir ve Kur'ân ilimleri terimlerini tespit etmeyi hedeflemektedir.

Çalışmada, İslâmî ilimlerin terminolojisini oluşturan tek bir ilmi sahayla sınırlı ta'rîfat, hudûd ve mustalahât eserleri, ta'rîf, had ve mustalaha dair kavramsal çerçevenin izâhı, İslâmî ilimlerin ta'rîf, had anlayışları, genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitâbiyâtının ve klasikle modern dönemde tefsir ilminin terimlerine dair yapılan çalışmaların metotları, tanıtımları ve Kur'ân çerçevesinde şer'î anlamın özellikleri üzerinde durulmaktadır. Terim tasnîfine dair bir teori ortaya konulmakta, tefsir ilminin terimleri aslî, tâlî/fer'î ve diğer ilimlerle müşterek kullanılan aslî terimler olmak üzere üçlü bir tasnîfe tabi tutulmaktadır. Tefsir ilminin aslî terimlerinden 10, tâli/fer'î terimlerinden 13 ve müşterek aslî terimlerinden 10 olmak üzere 33 terim, ilgili eserlerin izâhlarına göre değerlendirilmektedir. Tefsir ilminin terimlerini tespite dair metot olarak en kapsamlı 'ulûmu'l-kur'ân kitâbiyâtından olan Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı, Süyûtî'nin el-İtkân'ı ve İbn 'Akîle'nin ez-Ziyâde ve'l-ihsân'ı esas alınmaktadır. İlgili kitapların tüm verileri mülahaza edildiğinde, ele alınan terimlerle ilgili tanım ve açıklamaların kimi zaman yeterli düzeyde olduğu; ancak çoğu zaman da yetersiz ve yüzeysel olduğu görülmektedir. Ayrıca "şer'i anlam"ın "terim anlam" ile özdeşleştirilerek kullanılmış olması, Kur'ân çerçevesinde terim anlamın varlığını mümkün kılmaktadır.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname	: Zakir DEMİR
Department	: Basic Islamic Sciences
Programme	: Master Programme, Qur'anic Exegesis (Tafsîr)
Supervisor	: Prof.Dr. Abdulhamit BİRIŞIK
Degree Awarded and Date	: Master - 2017
Keywords	: Qur'anic Sciences, Terms, Ta'rîf, Had, Classification

ABSTRACT

When looked at the history of Islamic sciences, we will see a rich collection that studied many terms, some of them focus on the terminology of all Islamic sciences and some of them deal with only one scientific area in the form of ta'rîfât, hudûd and mustalahât. It is rarely seen or experienced to find a complete and proficient study containing tafsir terms and its definitions written in classical and modern age. For instance, while *et-Ta'rîfât* by Seyyid Sherif Jurjani has a general nature, *el-Hudûd fi'n-nahv* by 'Ali b. Isa er-Rummânî is related with only one science. Thus, this study has aimed to find the terms of tafsir and Quranic Sciences in certain books from ta'rîfât, hudûd and mustalahât literature such as *Kitâbu'l-Hudûd* by Câbir b. Hayyân; *Mefâtihu'l-'ulûm* by Muhammed Hârizmî; *el-Hudûd fi'l-usûl* by Ibn Fûrek; *et-Ta'rîfât* by Ibn Kemâl Paşa; *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf* by Abdu'r-Rauf el-Munâvî; *el-Kulliyât* by Ebü'l-Bekâ el-Kefevî and *Keşşâfu ıstılâhâti'l-funûn* by Thânevî.

In this study, besides comments and some scientific terms in Quran, the following subjects such as; ta'rîfat, hudûd and mustalahât literature and its panorama and its outline concerning ta'rîf, hadd and mustalahât, how ta'rîf is perceived according to Islamic Sciences, studied methods carried out during classical and modern ages as to ta'rîfât, hudûd ve mustalahât bibliography and the meaning of canonical meaning within the framework of Quran have also been explained in detail. A theory has been introduced regarding term classification and these terminology has been divided into three groups as aslî, tâlî/fer'î and other aslî common terms used with other sciences. The total number of the terms studied by taking the bibliographical explanation is 33, 10 of them is from terms of Tafsir science, 13 from

aslî tâli/fer'î terms and 10 from common aslî terms. The method used while determining the terms of tafsir is based on Zarkashi's el-Burhân, Suyuti's el-Itqân'ı and Ibn 'Aqila's az-Ziyâda wa'l-ihsân', which are the most comprehensive ulum al-Quran books. When all data of terminology books are considered, it is seen that some of the terms can be explained sufficiently by the help of definition, but some of them need to be explained and can only be defined as given in Quran. Moreover, using "canonical meaning" same as "term meaning" makes latter one to be likely within frame of Quran.

İÇİNDEKİLER

ÖZET I
ABSTRACT III
İÇİNDEKİLER V
ÖNSÖZ XI
KISALTMALAR XV

GİRİŞ
ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, METODU, SINIRLARI VE İLGİLİ KAYNAKLARI

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ 3
II. ARAŞTIRMANIN PLANI VE METODU 5
III. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI 7
IV. KONU İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR 8
V. TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTÂBİYÂTI 9
A. GENEL NİTELİKLİ TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTAPLARI 9
B. ÖZEL NİTELİKLİ TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTAPLARI 10
1. Tefsir İlminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları 10
2. Kırâ'at İlminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları 10
3. Kelâm İlminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları 11
4. Hadis İlminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları 12
5. Fıkıh İlminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları 13
6. Arap Dilbiliminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları 15
7. Tasavvuf İlminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları 17
8. Mantık Ve Felsefe İlimlerinde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları 18
9. Diğer Sosyal İlimlerde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları 19
VI. TERİMLER KİTÂBİYÂTINA DAİR BAZI MÜLAHAZALAR 21

BİRİNCİ BÖLÜM
İSLÂM TE'LÎF TARİHİNDE GENEL NİTELİKLİ TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT GELENEĞİ: KAVRAMSAL ALAN, İSLAMÎ İLİMLERİN BU ALANA YAKLAŞIMI VE LİTERATÜR TANITIMI

I. TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂTIN MÂHİYETİ, EHEMMİYETİ VE İSLÂMÎ İLİMLERİN BU ALANA YAKLAŞIMI 27
A. "TA'RÎF", "HAD" VE "MUSTALAH"IN SÖZLÜK ANLAMI 27
1. "Ta'rîf" Kelimesinin Sözlük Anlamı 27
2. "Had" Kelimesinin Sözlük Anlamı 27
3. "Mustalah/Istılâh" Kelimesinin Sözlük Anlamı 28
B. "TA'RÎF", "HAD" VE "MUSTALAH"IN TERİM ANLAMI 29
1. "Ta'rîf" Kelimesinin Terim Anlamı 30
2. "Had" Kelimesinin Terim Anlamı 30
3. Istılâh Kelimesinin Terim Anlamı 31
C. "TA'RÎF", "HAD" VE "MUSTALAH"IN İLİMLER AÇISINDAN ÖNEMİ 34
D. İSLÂMÎ İLİMLERİN "TA'RİF", "HAD" VE "MUSTALAH"A YAKLAŞIMLARI 37
1. Tefsir İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah" 37
2. Mantık İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah" 38
a. Had (Definition) ve Çeşitleri 38
b. "Had" ve "Ta'rîf"in Şartları 41
3. Kelâm İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah" 42
a. Mu'tezilenin Ta'rîf/Had Anlayışları 43
b. Eş'arilerin Ta'rîf/Had Anlayışları 43

c. Mâtürîdîlerin Ta'rîf/Had Anlayışları ... 45
4. Fıkıh İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah" ... 46
5. Nahiv İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah" ... 47
6. Tasavvuf İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah" ... 48
7. Hadis İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah" ... 48
E. TERİMLERE KAYNAKLIK EDEN UNSURLAR ... 49
1. Kavram/Consept/Mefhûm ... 49
2. Halkın Kullandığı Dil ... 50
3. Kelime ... 51
4. Terimler İçin Yapılan Tanımlar ... 52
II. KUR'ÂN-I KERÎM'İN "ŞER'Î-DİNÎ ANLAM" OLUŞTURMADAKİ ESASLARI VE BUNLARIN TASNÎFİ ... 53
III. İSLÂM TE'LÎF TARİHİNDE GENEL NİTELİKLİ VE TEFSİRE DAİR TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTAPLARI ... 55
A. GENEL NİTELİKLİ TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTAPLARI ... 55
1. Câbir b. Hayyân'ın (ö. 200/815) *Kitâbu'l-Hudûd* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 55
2. Muhammed Hârizmî'nin (ö. 387/997) *Mefâtihu'l-'ulûm* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 57
3. İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) *el-Hudûd fi'l-usûl* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 59
4. Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rîfât* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 61
5. İbn Kemâl Paşa'nın (ö. 940/1534) *et-Ta'rîfât ve'l-ıstılâhât* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 65
6. 'Abdurrauf el-Münâvî'nin (ö. 1031/1622) et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf Adlı Eserinin Tanıtımı ... 69
7. Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin (ö. 1095/1684) *el-Külliyât* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 73
8. Muhammed A'lâ et-Tehânevî'nin (ö. 1158/1745) *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 76
9. Genel Nitelikli Diğer Ta'rîfât, Hudûd ve Mustalahât Kitapları ... 81
B. TEFSİR İLMİNDE KLASİK VE MODERN DÖNEMDE YAZILAN TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTAPLARI ... 83
1. Râgıb el-İsfehânî'nin (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 83
2. Semîn el-Halebî Ahmed b. Yûsuf b. 'Abdi'd-Dâim'nin (ö. 756/1355) *'Umdetu'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 84
3. Mustansîr Mîr'in *Dictionary of Qur'anic Terms and Concepts* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 86
4. Cüneyt Eren'in *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Istılâhları* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 87
5. İbrahim Muhammed el-Ceremî'nin *Mu'cemu 'ulûmi'l-Kur'ân* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 87
6. Mustafa Özel'in *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 89
7. Ahmed Sa'd el-Hatîb'in *Mefâtihu't-Tefsîr: mu'cemun şâmilun li-mâ yehummu'l-müfessiru ma'rifetehu min usûli't-Tefsîr ve kavâ'idihi ve mustalahâtihi ve mühimmâtihi* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 90
8. Muhsin Demirci'nin *Tefsir Terimleri Sözlüğü* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 91
9. 'Abdülhalîm 'Uveys-Enver Bâz'ın *Mustalahâtu 'ulûmi'l-Kur'an* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 92
10. Salih 'Uzeyme'nin *Mustalahât Kur'âniyye* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 93
11. Yakup Çiçek-Fahrettin Yıldız'ın *Kur'ân'da Kavramlar ve Terimler* Adlı Eserinin Tanıtımı ... 93
12. Tefsir İlminde Klasik Ve Modern Dönemde Yazılan Diğer Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları ... 94

İKİNCİ BÖLÜM

TA'RÎFAT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTÂBİYÂTI EKSENİNDE TEFSİR VE 'ULÛMU'L-KUR'ÂN TERİMLERİ

I. TEFSİR VE KUR'ÂN İLİMLERİ TERİMLERİNİN TASNİFİ MESELESİ ... 99
A. "ASLÎ TERİM" MEFHÛMU ... 100
B. "MÜŞTEREK ASLÎ TERİM" MEFHÛMU ... 100
C. "FER'Î/TALÎ TERİM" MEFHÛMU ... 101
II. TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTAPLARININ VERİLERİNE GÖRE TEFSİR VE KUR'ÂN İLİMLERİ TERİMLERİ ... 109
A. TEFSİR İLMİNİN ASLÎ TERİMLERİ ... 109
1. Kur'ân (القرآن) ... 109
a. Terim Olarak "Kur'ân" ... 109

b. Kur'ân Terimi İle İlintili Terimler 114
b.a. el-Hadîsü'l-Kudsî (الحديث القدسي) 114
b.b. Mushaf-Mesâhif (المصحف-المصاحف) 115
b.c. Mushaf-ı İmam (مصحف الإمام) 116
b.d. Tashîf (التصحيف) 116
b.e. Resm-i Hatt-ı Kur'ân (رسم خط القرآن) 117
b.f. Tedebbür (التدبر) 118
2. Tefsîr (التفسير) 118
a. Tefsîr Terimi 118
b. Tefsir Terimi İle İlintili Terimler 124
b.a. Tercüme (الترجمة) 124
b.b. Beyânü't-Tefsîr (بيان التفسير) 125
b.c. et-Tefsîru'l-Celî ve'l-Hafî (التفسير الجلي والخفي) 125
3. Kırâ'at (القراءة) 125
a. Kırâ'at Terimi 125
b. Kırâ'at Terimi İle İlintili Terimler 127
b.a. Tertîl-Tilâvet (الترتيل-التلاوة) 127
b.b. el-İsnâd fi'l-Kırâ'at (الإسناد في القراءة) 128
b.c. Edâ (الأداء) 128
b.d. Kırâ'atü'n-Nebî (قراءة النّبي) 128
b.e. Sahih Kırâât (القراءة الصحيحة) 129
4. Âyet (الآية) 129
a. Âyet Terimi 130
b. Âyet İle İlintili Terimler 132
b.a. Mekkî Âyet-Medenî Âyet (الآية المكية-الآية المدنية) 133
b.b. 'Adedü'l-Âyât (عدد الآيات) 133
5. Sûre (السورة) 134
a. Sûre Terimi 134
b. Sûre İle İlintili Terimler 136
b.a. Mekkî Sûre (السورة المكية) 136
b.b. Medenî Sûre (السورة المدنية) 136
b.c. es-Seb'u't-Tıvâl (السبع الطوال) 137
b.d. el-Miûn (المؤن) 137
b.e. el-Mesânî (المثاني) 137
b.f. el-Mufassal (المفصّل) 137
b.g. 'Adedü's-Süver (عدد السور) 138
b.ğ. Esmâü's-Süver (أسماء السور) 139
b.h. Dîbâcü'l-Kur'ân (ديباج القرآن) 140
6. Kısasü'l-Kur'ân (قصص القرآن) 140
7. Âdâbu'l-Müfessirîn (آداب المفسرين) 142
8. Aksâmu'l-Kur'ân (أقسام القرآن) 143
a. Aksâmu'l-Kur'ân Terimi 143
b. Aksâmu'l-Kur'ân Terimi İle İlintili Terimler 147
b.a. Yemîn (اليمين) 147
b.b. Yemîn-i Gamûs (اليمين الغموس) 147
b.c. Yemîn-i Lagv (اليمين اللغو) 148
b.d. Yemin-i Mün'akide (اليمين المنعقدة) 148
b.e. Yemînü's-Sabr (يمين الصبر) 148
9. Mücmelü'l-Kur'ân (مجمل القرآن) 148
10. Vücûhu'l-Kur'ân, Nezâiru'l-Kur'ân (وجوه القرآن ونظائر القرآن) 153
B. TEFSİR VE DİĞER İSLÂMÎ 'İLİMLERDE MÜŞTEREK KULLANILAN ASLÎ TERİMLER 157

1. Nesh (النسخ) 157
a. Nesh Terimi 157
b. Nesh İle İlintili Terimlerden Tahsîs (التخصيص) 163
2. İ'câz/Mu'cîze (الإعجاز/المعجزة) 164
a. İ'câz/Mu'cîze Terimi 164
b. İ'câz Terimi İle İlintili Terimler 168
b.a. Sarfe (الصَّرْفَة) 168
b.b. İrhâs (الإرْهاص) 169
b.c. Tehaddî (التَّحَدِّي) 169
3. Vahiy (الوحي) 170
a. Vahiy Terimi 170
b. Vahiyle İlintili Terimler 172
b.a. İlhâm (الإلهام) 172
b.b. Nebî ve Resûl (النبي - الرسول) 172
b.c. Nübüvvet (النبوة) 173
4. Muhkem (المحكم) 173
5. Müteşâbih (المُتَشابه) 174
6. Sahâbî (الصحابي) 179
a. Sahâbî Terimi 180
b. Sahabî Terimi İle İlintili Terimler 181
b.a. el-Hadîsu'l-Mevkûf (الحديث الموقوف) 181
b.b. Mesâhifu's-Sahâbe (مصاحف الصحابة) 181
7. Müşkil (المُشْكِل) 182
8. Îcâz (الإيجاز) 184
9. Âhiret-Ma'âd (الآخرة - المعاد) 185
a. Âhiret Terimi 185
b. Âhiret-Ma'âd Terimi İle İlintili Terimler 187
b.a. 'Acbu'z-Zeneb (عجب الذنب) 187
b.b. Mîzân (الميزان) 188
b.c. Sâ'at (الساعة) 188
b.d. Kıyâmet (القيامة) 188
b.e. Berzah (البرزخ) 189
10. Hüküm-Ahkâm (حكم-أحكام) 189
C. TEFSİR İLMİNİN FER'Î/TÂLÎ TERİMLERİ 190
1. 'Âmm (العام) 190
2. Hâss (الخاص) 196
3. Müşterek (المشترك) 198
4. Mecâz (المجاز) 198
a. Mecâz Terimi 198
b. Mecâz Terimi İle İlintili Terimler 199
b.a. Mecâz-ı 'Aklî (المجاز العقلي) 199
b.b. Mecâz-ı-Lügavî (المجاز اللغوي) 199
b.c. Mecâz-ı Mürsel ve İsti'âre (المجاز المرسل - الاستعارة) 200
b.d. Mecâzü'l-Kur'ân (مجاز القرآن) 203
b.e. Mecâz-ı Mürekkeb (المجاز المركب) 203
5. İltifât (الالتفات) 204
6. Mantûk (المنطوق) 207
7. Mefhûm (المفهوم) 208
a. Mefhûm Terimi 208
b. Mefhûm Terimi İle İlintili Terimler 208
b.a. Mefhûmü'l-Muhâlefet (مفهوم المخالفة) 208
b.b. Mefhûmü'l-Muvâfakat (مفهوم الموافقة) 210

8. Hikâye (الحكاية) 211
9. Muhâzât (المُحاذاة) 212
10. Müşâkele (المُشاكلة) 213
11. İhtibâk (الاحْتِباك) 214
12. 'Aks (العكس) 216
13. Siyâkatu'l-A'dâd (سياقة الأعداد) 216
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 219
KAYNAKÇA 223

ÖNSÖZ

İslâm tarihi içinde ortaya çıkan te'lîf türleri arasında terimleri ve bunların tanımlarını konu edinen ta'rîfât, hudûd ve mustalahât türü, oldukça zengin bir literatüre sahip köklü bir alandır. Bu alanda yazılan eserlerin bazısı İslamî ilimlerin bütününü kapsayarak genel bir görünüm arz etmekte; bazısı da tek bir ilim dalı ile sınırlı olarak özel bir nitelik taşımaktadır. Söz gelimi ilgili te'lîf türü içinde özel bir yere sahip olan Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rîfât*'ı genel nitelikli bir eser iken Ebû'l-Hasen Alî b. İsâ er-Rummânî'nin (ö. 384/994) *el-Hudûd fi'n-nahv*'ı tek bir bilim dalının terimleri üzerine kaleme alınmıştır.

Kur'an, İslamî ilimler açısından ilk sırada yer alan temel kaynak olduğu için Kur'an'a ve Kur'an'ın anlaşılıp yorumlanması bağlamında gelişen tefsir ilmine dair terimlerin bir kısmı diğer ilimlerle de müşterektir. Doğal olarak bu durum, Kur'ân ve tefsire dair terimlerin genel nitelikli eserler gibi özel nitelikli eserlerde yer almasına neden olmuştur. Bu sebeple genel nitelikli eserlerin yanı sıra özel nitelikli ta'rîfat, hudûd ve mustalahât eserleri tefsir terimleri açısından kaynak niteliği taşımaktadır. Tefsir ve Kur'ân ilimleri terimlerini ele alan müstakil eserlerin tarihi çok eskiye gitmediği için, bu alanlardaki terimlerin genel nitelikli terminoloji eserleri içerisinde aranması, ihtiyaç zuhur ettiğinde diğer ilimlerin terim kitaplarına müracaat edilmesi gerekmektedir. Elinizdeki çalışmada, tefsîr ve ulûmu'l-Kur'ân'a dair terimlerin, bunların tanımlarının, bunlara dair yapılan açıklamaların ağırlıklı olarak genel nitelikli eserler içerisinde bulunacağı düşüncesiyle bu tür eserlere yönelinmiş ve tez bu çerçeveye oturtulmuştur.

Terim meselesi diğer ilimler gibi tefsir için de önemlidir. Hangi alanla ilgili olursa olsun her araştırmacı ele aldığı herhangi bir mesele üzerinde tartışmaya başlamadan evvel o meseleyle irtibatlı terimleri ve tanımları netleştirmelidirler. Zira tanımların netleştirilmesiyle tartışılan konuya dair tutarlı neticelerin elde edilmesi mümkün olabilecektir. Bu hususun farkında olan ilk dönem âlimleri ta'rîfât, hudûd ve mustalahât türünden çok sayıda eser yazmışlardır. Terimleri konu edinen bu eserler, ilmi müzakerelere başlamadan evvel ortaya konacak tartışmaların ve değerlendirmelerin gidişatını etkileyecek nitelikte önemi haizdir. Kavram veya literal anlam "dil" için zarf ise bunların içini dolduran (mazruf) da terimlerdir. Terimler, kelimelere giydirilen düşüncelerdir, binaenaleyh düşünceler kelimelere giydirilmezse, bir başka ifadeyle terimler olmazsa her türlü düşünce rüya veya hayal olarak kalır.

"Ta'rîfât, Hudûd ve Mustalahât Kitâbiyâtında Tefsîr Ve Kur'ân İlimleri Terimleri" adı ile hazırlanan bu yüksek lisans çalışması bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, önemi, metodu gibi hususların yanı sıra İslâmî ilimlerin terminolojisini oluşturan tek bir ilmi sahayla sınırlı ta'rîfat, hudûd ve mustalahât kitaplarına ve bu kitapların tanıtımına yer verilmiştir. Birinci bölümde *ta'rîf*, *had* ve *mustalah*a dair kavramsal çerçeve ortaya konmuş, genel nitelikli *ta'rîfât*, *hudûd* ve *mustalahât* eserlerinin; klasik ve modern dönemde tefsir ilminin terimlerine dair yazılan eserlerin metotları ortaya konmuş ve tanıtımları yapılmış, yine önemli bir bahis olan Kur'ân'daki lafızların şer'î anlamının terim anlamıyla ilgisi konusu üzerinde durulmuştur. Çalışmanın konusu olan eserler tefsir ilminin terimlerini de barındırması bakımından mukayesesine sonuç bölümünde değinilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde diğer ilmî sahaların yaklaşımı ve te'lifâtı da incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde tefsir ilminin terimlerinin tasnîfine dair bir teori ortaya konulmuştur. Bu bakışa göre tefsir ilminin terimleri aslî, tâlî/fer'î ve müşterek aslî terimler olmak üzere üçlü bir tasnif içerisinde incelemeye tabi tutulmuştur. Ayrıca tefsir ilminin terimleri tasnîfinden sonra tefsir ilminin "aslî" terimlerinden 10, "müşterek aslî" terimlerinden 10 ve "tâli/fer'î" terimlerinden 13 olmak üzere 33 tane terim ilgili kaynakların izâhlarına göre açıklanmış ve değerlendirilimiştir.

Çalışmanın konu belirleme ve proje hazırlamasından bu hale gelinceye kadarki süreçte muhteva ve şekil bakımından tenkit ve önerileriyle kelimenin tam manasıyla danışmanlıkta bulunan danışman hocam Prof. Dr. Abdulhamit BİRIŞIK'a en derin saygı ve vefa duygularımla şükranlarımı sunuyorum. Tezin plan aşamasında görüşlerinden istifade ettiğim ve bir yol haritası çizmem hususunda çok katkıları olan Prof.Dr. Mehmet Sait ŞİMŞEK'e, Prof.Dr. Şâhid el-BÛŞİHÎ'ye, Fas'tan bize bazı dokümanlar gönderme lütfunda bulunan Prof.Dr. Mustafa FUDİLİ'ye, farklı bakış açısıyla çalışmaya değerli katkılarda bulunan Prof.Dr. Ömer KARA'ya, tezimizi baştan sona okuyup birtakım değerlendirmelerde bulunan araştırma görevlileri Abdulalim DEMİR, Emine SEKME, Burcu DİLEK ve Muhammet KÜÇÜKBALTACIOĞLU'na şükranlarımı sunarım. İsimlerine tek tek yer vermesem de yardımlarını hissettiğim diğer hocalarıma, aileme ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca çalışmamı hazırlarken imkânlarından faydalandığım İSAM kütüphanesinin yöneticilerine ve çalışanlarına teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Bu araştırma, ilerleyen zaman kesitlerinde terimbilim sahasında yapılacak diğer araştırmalara zemin hazırlaması ve bir nebze de olsa ışık tutması halinde gayesine ulaşmış olacaktır. Gayret bizden tevfîk Allah'tandır.

Zakir DEMİR

25.01.2017

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.t. : Adı geçen tebliğ

a.g.m. : Adı geçen makale, madde

a.mlf. : Aynı müellif

AÜİF : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

a.y. : Aynı yer

AY : Arapça yazmalar

b. : Bin, İbn

bk. : Bakınız

c. : Cilt

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, I-XLIV, İstanbul 1988-2013

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

ed. : Editör

GAL : Geschichte der Arabischen Litteratur

haz. : Hazırlayan

hş. : Hicrî-şemsî

İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları

İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi

krş. : Karşılaştırınız

Ktp. : Kütüphanesi

m.ö. : Milâttan önce

nşr. : Neşreden, tahkik eden ve kitaba birtakım ta'lîk yazan.

ö. : Ölümü, ölüm tarihi

R. : Rumi

s. : Sayfa

s.a. : Sallahu aleyhi ve sellem

trc. : tercüme eden, mütercim, çeviren

ts. : Tarihsiz

TY : Türkçe yazmalar

y.y : Yayın yeri yok

Yay. : Yayınevi

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, METODU, SINIRLARI VE İLGİLİ KAYNAKLARI

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

İslâm te'lîf tarihinde, ta'rîfât, hudûd ve mustalahât türü, terimleri konu edinen ve zengin kitâbiyâta sahip olan bir alandır. Mu'cem, lügât, kâmus veya müfredât türündeki kitâbiyât ise daha çok kavramları/literal anlamları içeren eserlerdir. Bunlardan bazısı genel nitelikli bazısı ise özel nitelikli, tek bir 'ilmî saha ile sınırlıdır. Sözgelimi Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rîfât*'ı genel nitelikli iken Ebû'l-Hasen 'Alî b. 'İsâ er-Rummânî'nin (ö. 384/994), *el-Hudûd fi'n-nahv* adlı eseri tek bir bilim dalı ile ilişkilidir. Bu çalışma genel nitelikli kitâbiyât içerisinde Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân'a dair terimlerin tanımlarını ve açıklamalarını bulmayı hedeflemektedir.

Rıza Tevfîk Bölükbaşı (ö. 1949), terimlerin haddizatında câmi'u'l-kelim[1] olduğunu yani bu yolla pek çok kelimenin bir tek kelimeyle ifade edildiğini söylemektedir. Terimlerin önemi kadar bu terimlerin ta'rîflerinin/tanımlarının da büyük öneme sahip olduğu inkâr edilemez. İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) da dediği gibi tanımlar ancak netleştirildiği vakit insanların bir konu üzerinde müzâkere ederken sağlıklı bir sonuç elde etmesi mümkün olabilecektir.[2] Fakat bilinmesi gerekir ki Tefsîr ilmi dâhil tüm İslâmî ilimlerin terim ve tanımlarının ortaya çıkışında dil ve mantık ilişkisinin nasıl kurgulandığı önem arz etmektedir. Tefsir ilminin terimleri bahis konusu olduğuna göre Arapça ve mantık ilimlerinin tanım anlayışları çalışmanın malzemesi konumunda olmaktadır.

Bir terimin tanımını bilmenin en pratik ve kolay yolu ilgili alanda yazılmış terimler kitâbiyâtına başvurmaktır. Çünkü bir terim, değişik ilim dallarında değişik anlamlara gelebilmektedir. Bu bakımdan her ilmin bir metodolojisi olduğu gibi bir de o ilmin en çok kullandığı temel terimleri içeren bir terminolojiye ihtiyaç vardır.[3] Bunun önemini bilen İslâm âlimleri, tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerin terimlerini içeren birtakım sözlükler hazırlamışlardır. Öte yandan "tanım" mantık ilminin yanı sıra kelâm, Arap Dili ve fıkıh gibi ilimlerin metodolojisi içerisinde en çok üzerinde durulan konulardandır.

Terimlerin ne olup, ne olmadıkları, temel anlamları ve esas karakterleri, karışıklığa meydan vermeden, açık seçik şekilde bilinmeyince ilim yapmak ya da sağlıklı iletişim kurmak olduça zorlaşır. Bu sebeple terimler ilgili ilmin kullanım kılavuzu veya formülleri hüviyetindedir.

---

1 Rıza Tevfîk Bölükbaşı, "Bazı İzâhât", *Mufassal Kâmus-ı Felsefe*, Matba'a-i 'Amire, İstanbul 1332-1335, I. 5.

2 Ebû 'Alî el-Hüseyin b. 'Abdullah b. 'Alî b. Sînâ, *Kitabu'l-Hudûd-Tanımlar Kitabı* ([Arapça metin ve tercümesi], trc. Aygün Akyol-İclal Arslan), Elis Yay., Ankara 2013, s. 7.

3 İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yay., Ankara 2004, s. 92.

Başka bir ifade ile terimler ilimlerin lisânıdır. "Bireyin lisânını bilmediği bir şahısla anlaşması mümkün olmadığı gibi terimlerini bilmediği bir ilmi anlaması da mümkün değildir."[4] Hikmet Dizdaroğlu'nun da ifade ettiği gibi bilimlerin terimleri, genel kültür dilindeki sözcüklerden daha mühim bir yerde bulunmaktadır.

> "Terimleri kaldırınız, insan beyninin en yüce ürünlerini de bir anda kargaşaya atmış olursunuz. Uygarlık da, kültür de yerinde sayar. Filozoflar, bilim ve teknik adamları birbirlerinin dilinden anlamaz olurlar; ortak anlaşma aracı ve dayanışma ortadan kalkar. O zaman, her ulus, kendi başına "kapalı bir çember" durumuna girer."[5]

Bir Fransız dilbilimcisi olan Georges Mounin'in dediği gibi ideal bir terminoloji, ait olduğu bilimin son sözünü söylemiş olmasını gerektirecektir.[6] Faslı âlim Şâhid el-Bûşîhî[7], terimin önemini ifade etmek adına şöyle bir önerme ortaya koymaktadır: "Her ilmin kapıları vardır. Evlere kapılardan girilir. İlimlerin de kapıları terimleridir."[8] O halde denilebilir ki anahtarların anahtarı da terimler eksenli yapılan çalışmalardır. Zira terim eksenli çalışmalar çoğunlukla bilinmemiş terimlerin ta'rîfini yaparken bazen de bilindiği halde tanımları yapılmamış terimleri tanımlamaktadır. Ayrıca bu tür çalışmalar alelacele metodolojiyi okumaya çalışıp birtakım eleştiriler ortaya koyanların düştükleri hataları da tashih etmektedir. Terimlerin dikkate alınmadığı durumlarda oluşan tahribata müsteşriklerin dünyasından bir örnek vermek istiyoruz. Ignaz Goldziher (ö. 1921), Alphonse Mingana (ö. 1937) ve David Samuel Margolioth (ö. 1940) gibi bazı müsteşrikler edâ kalıplarından olan "حدثنا, أخبرنا, سمعت" kelimelerini sözlük anlamları ile yorumlayamadıkları için hadislerin ilk iki asırda büsbütün şifâhi/sözlü olarak nakledildiği ve hicri üçüncü asır kitâbiyâtının yazılı kaynaklara dayanmadığı gibi hatalı bir kanaate ulaşmışlardır.[9] Öte yandan Muhammed İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adındaki tefsirinde sık sık kullanılan أخبرنا ve حَدَّثَنَا kelimelerine bakılarak,

---

4 Ali Himmet Berki, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Ta'bîrler*, Doğuş Matbaacılık, Ankara 1966, s. XV.

5 Hikmet, Dizdaroğlu, *"Terimler Üzerine"*, Dil Yazıları I, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 12.

6 Atakan Altınörs, *Dil Felsefesi Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2000, s. 1.

7 1945 yılında Fas'ta doğup, Câmi'atu Seyyidî Muhammed b. Abdillah Kulliyetu'l-Âdab ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye'de çalışan Şâhid el-Bûşîhî, akademik olarak neredeyse tüm mesaisini terim eksenli çalışmalara ayırmıştır. Halen, Ma'hed ed-Dirâsât el-Mustalahiyye'nin başkanı olan Bûşîhî, terim eksenli çalışmalar yapmak isteyen öğrencilere danışmanlık da yapmaktadır. Önemli bazı eserleri: *Dirâsât mustalahiyye, Nazarât fi'l-mustalah ve'l-menhec, Nahve tasavvurrin hadarî li'l-meseleti'l-mustalahiyye, el-Kur'ân'u'l-Kerim ve'd-dirâsât el-mustalahiyye, Nazarât fî kaziyyeti'l-mustalahi'l-'ilmî fi't-turâs, Mustalahu'l-ümme beyne'l-ikâme ve't-takvîm ve'l-istikâme, Mustalahât nakdiyye ve belâgiyye fî kitâbi'l-Beyân ve't-tebeyyun li-Câhiz, Mustalahâtu'n-nakdi'l-'Arabî lede'ş-şu'arâi'l-câhilîn ve'l-İslâmiyyîn kazâyâ ve nemâzic, Şurûtu'l-intifâ' bi'l-Kur'âni'l-Kerîm, el-Kur'ân ve'l-insân eyyetü 'ilâkatin.*

8 Şâhid el-Bûşîhî, *Dırasât mustalahiyye*, Dârü's-Selâm, Kâhire 1433/2012, s. 20-21.

9 Ahmet Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, İFAV, İstanbul 1996, s. 20.

verdiği bütün malûmatın şifâhi yollardan geldiğini kabul etmek hem müfessirin hem de tefsirinin kaynaklık değerini azaltacağı izâhtan varestedir.

Mustafa Müslim ve Fazl Hasan 'Abbas terim eksenli çalışmaların tamamının aynı zamanda konulu tefsir çalışması olduğunu söylemektedir.[10]

> "Kur'ân'da sıkça tekrarlanan kelimelerin çoğu Kur'ânî terimler olmuşlardır (كثير من الكلمات القرآنية المتكررة أصبحت مصطلحات قرآنية) . Örneğin ümmet, sadaka, cihad, kitap, kalplerinde hastalık olanlar (الذين في قلوبهم مرض), münafıklar, zekât, ehl-i kitap, ribâ kelimelerinin kullanımında ve anlamda/delâletinde birtakım şekiller aldığını görmekteyiz. Bu gibi bir hususu inceleyen kişi, incelemesinin sonunda Kur'ân'ın herhangi bir kelimenin kökünü ve anlamını kullanışının metotlarına ilişkin bir tefsir yöntemi ortaya çıkartabilir. Garîbu'l-Kur'ân ve el-Eşbâh ve'n-Nezâir kitapları bu çeşit bir tefsiri içermektedir. Bundan dolayı böyle kitaplar, bu tip araştırmalarda temel fonksiyon icra etmektedirler. Ne var ki, bu tür kitâbiyât, kelimenin sadece kullanıldığı yerdeki anlamı çerçevesinde takılıp o kelimeyi muhtelif sûrelerdeki anlamlarla ilişkilendiremediler. Bundan dolayı onların kelime tefsirleri lafzî anlam dairesinde kaldı. Oysa bu konuda eser yazan modern araştırmacılar kelimeyi iyice araştırıp onun muhtelif sûrelerdeki anlamları arasında bağlantılar kurmayı denediler. Bundan dolayı çağdaş yazarların çabaları konulu tefsirin muhtevasına daha yakındır."[11]

Yukarıda verdiğimiz bilgilere göre Mustafa Müslim Kur'ân'da terim anlamın varlığını kabul etmektedir. Çalışmanın konusu olan eserlerde de ilerde görüleceği üzere "şer'î anlam" ve "terim anlam" çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır.

Çalışmanın konusu terim geleneği içerisinde tefsir terimleri olup bahsi geçen sekiz eser de araştırmanın kaynakları olmaktadır. Bununla birlikte en önemli sorunları şunlardır: (a) Tefsir ilminin aslî terimleri var mıdır? (b) İlgili kitâbiyâtta tefsir ilminin terimleri ne şekilde tanımlanmış ve açıklanmıştır? (c) Söz konusu terminolojinin verileri tefsir ilminin terimlerini açıklamada yeterli midir? (d) Çalışmanın kaynakları olan genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitaplarının verilerine göre "Kur'ân'da terim anlam" var mıdır? (e) Tefsir ilminin terimleri için "tasnif" söz konusu olabilir mi? Çalışmada zikri geçen bu sorunlar ele alınacak ve birtakım değerlendirmelerde bulunacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN PLANI VE METODU

Bu çalışma bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında; araştırmanın konusu, amacı, önemi, metodu gibi hususların yanı sıra İslâmî ilimlerin terminolojisini oluşturan tek bir ilmi sahayla sınırlı ta'rîfat, hudûd ve mustalahât kitaplarının literatürüne ve bu literatüre dair

---

10 Mustafa Müslim, *Mebâhis fi't-tefsiri'l-mevzû'î*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1418/1997, s. 23-30; Fazl Hasan 'Abbas, *et-Tefsir: esasiyyatuhu ve itticahatuhu*, Mektebetu Dendis, Amman 1426/2005, s. 646-47.

11 Müslim, *Mebâhis*, s. 23-24.

panoramaya yer verilecektir. Bu kitâbiyât içerisinde matbu' olanın basım tarihi, yeri, sayfa ve cilt sayısı; mahtûtta ise varak sayısı ve ilgili kütüphanedeki künye bilgileri zikredilerek cüz'î izahlarda bulunmakla yetinilecektir. Bu tür eserlerin tefsir ilmine katkısı genel nitelikli eserler gibi olabilir; fakat kabul edileceği üzere yüksek lisans veya doktora tezlerinde araştırılan mevzunun kapsamı geniş olmamalı konu etraflıca ele alınmalıdır. Bu sebeple elinizdeki çalışma genel nitelikli eserlerle sınırlı olacaktır.

Birinci bölümde ta'rîf, had ve mustalaha dair kavramsal çerçevenin izâhı, genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitâbiyâtının; klasikle modern dönemde tefsir ilminin terimlerine dair yapılan çalışmaların metotlarıyla tanıtımları ve Kur'ân çerçevesinde şer'î anlamın özellikleri ele alınacaktır. Çalışmanın konusu olan ilgili kitâbiyâtın tefsir ilminin terimlerini barındırması bakımından mukayesesine sonuç bölümünde değinilecektir.

Genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitâbiyâtının müelliflerinin biyografileri çalışmaya konu edilmeyecektir. Kaldı ki ele alınacak müelliflerden bazıları, -Cürcânî ve İbn Kemâl gibi- birçok araştırmacı tarafından çalışılmıştır. Bu sebeple onların hayatları, ilmî kişilikleri ve eserleri gibi izahları tahsîlu'l-hâsıl[12] yapmamak için konu edilmeyecektir. Fakat dipnotta ilgili kaynaklara müracaat edilebilecek bibliyografyaya yer verilecektir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla gerek Arap, İran ve Batı dünyasında gerek Türkiye'de ilgili kitâbiyâtın ve klasikle modern dönemde yapılan tefsir ilminin terimlerine dair eserlerin metotlarına dayalı bir çalışma yapılmamıştır. Bu sebeple ilgili eserlerin metotları ve tanıtımları ele alınacaktır.

Çağdaş dönemde sosyal bilimler sahasında yapılan çalışmalarda interdisipliner[13] çalışmaların öneminin iyice anlaşıldığı söylenebilir. Bu minvalde "terim geleneğinde tefsir terimleri" olan konunun çerçevesinde tefsir ilminin yanı sıra diğer İslâmî ilimlerin ta'rîf, had ve mustalaha yaklaşımını tespit etmek önem arz etmektedir. Çalışmanın birinci bölümünde diğer ilmî sahaların yaklaşımı ve te'lifâtı incelenecektir. Fakat çalışma tefsir tezi olduğu için konunun fazla detaylandırılmamasına özen gösterilecektir. Temel olarak bu İslâmî disiplinlerin tanım

---

12 Tahsîlu'l-hâsıl, zaten var olan bir şeyi ortaya çıkarmak yani beyhude bir iş için çaba sarfetmek demektir. "Tahsîlu'l-hâsıl'ın muhal" olduğu hususu kural haline gelmiştir. Tavzîhu'l-vâzıh ile eş anlamda kullanılmaktadır. Tekmîlu'l-kâmil ile yakın anlamlıdır (bk. Ebû 'Abdullah Fahreddin Muhammed b. 'Ömer Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr* (*Mefatihü'l-gayb*), Dâru'l-Fiker, Beyrût 1401/1981, I. 76, 77 v.dğr.).

13 İnterdisipliner teriminin tanımı, tarihi serüveni, ilgili tartışmaları ve ilintili olduğu çok disiplinli, çapraz disiplinli ve disiplinler ötesi terimlerin izahı için bk. Julie Thompson Klein, *Interdisciplinarity: History, Theory and Practice*, Michigan Wayne State University Pres, Detroit 1990, s. 75-119; William H. Newell, "Designing Interdisciplinary Courses", *New Directions for Teaching and Learning*, 58/1994, s. 35-51; Gündüz Ulusoy, *"Disiplinlerarası Araştırma ve Eğitim"*, Değişim Çağında Yüksek Öğretim: Global Trendler-Paradigmal Yönelimler (ed. Coşkun Can Aktan), Yaşar Üniv., İzmir 2007, s. 389-398.

anlayışlarının olup olmamasını ortaya koymak başka bir ifadeyle nasıl bir tanım anlayışına sahip olduklarını belirlemek temel hedefimiz olacaktır. Ta'rîf ve had anlayışları olmayan disiplinlerin ise terimlerine dair genel bir çerçeve çizilecektir.

Çalışmanın belkemiğini oluşturan ikinci bölümde tefsir ilminin terimlerinin tasnîfine dair bir teori ortaya konulacaktır. Tefsir ilminin terimleri aslî, tâlî/fer'î ve diğer ilimlerle müşterek kullanılan aslî terimler olmak üzere üçlü bir tasnîfe tabi tutulacaktır. Tefsir ilminin terimlerini tespite dair metot olarak günümüze kadar ulaşmış en kapsamlı 'ulûmu'l-kur'ân kitâbiyâtından olan Bedrüddîn Muhammed ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Cemâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Sa'îd b. 'Akîle'nin (ö. 1150/1737) *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserlerinin başlık sistemlerinde geçen terimlerinin hangilerinin tefsir ilminin aslî terimi, hangilerinin tefsir ilminin metodolojisi çerçevesinde aslî terim olamayacağını ifade etmek adına bir tablo ortaya konulacaktır. Ayrıca tefsir ilminin terimlerinin tasnîfinden sonra tefsir ilminin aslî terimlerinden 10, müşterek aslî terimlerinden 10 ve tâli/fer'î terimlerinden 13 olmak üzere 33 tane terim ilgili kitâbiyâtın izâhlarına göre açıklanacaktır. Bu terimlerle ilintili[14] terimler de ana başlıklar altında zikredilecektir. Ele alınan terimlerin tanımlama, açıklama ve değerlendirilmesinde tefsir ilminin metodolojisi esas kabul edilecektir. İlgili kitâbiyâtın verilerinde gerek temel gerekse de ilintili olan bazı terimlerin tanımlarına değil açıklamalarına yer verildiği durumlarda, bu tür terimleri ayrıca tanımlamak hedeflenmeyecektir.

Çalışmada ilgili kitâbiyâtın müellifleri, -sözgelimi Zerkeşî, Süyûtî gibi âlimlerden yaptıkları alıntılarında- eserlerin matbu' olanlarına müracaat edilerek yapılan nakiller teyit edilecek ve nakillerde farklılık olduğu tespit edilen yerlerde buna dikkat çekilecektir. Örneğin Tehânevî terimleri açıklarken zaman zaman blok alıntılarında kaynaklarına yer vermektedir. Bu kaynaklardan matbu olanlara ulaşılacak ve bilgiler teyit edilecektir.

Çalışmada "ıstılâh" kelimesinin Türkçe karşılığı olarak terim ifadesi kullanılacaktır. "Kavram" ifadesiyle de kelimenin lügavî/literal anlamı kastedilecektir. Ayrıca terimler açıklanırken âyetlerin meâlleri için herhangi bir meâl yazarı esas alınmayacaktır.

III. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI

[14] Türkçe'de ilinti kelimesi iki şey arasında bağ, ilgi ve ilişki gibi manalara gelmektedir. "İlgili" kelimesi de yakın anlamda olmakla birlikte çalışmada bütünlük olması için "ilinti" kelimesi tercih edilmiştir.

Taşköprizade Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fî mevzu'ati'l-'ulûm*'u ve Hacı Halife Kâtip Çelebî'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*'u[15] gibi biyografik ve bibliyografik kitâbiyâtta; keza Sıddık Hasan Han Kannûcî'nin (ö. 1307/1890) *Ebcedü'l-'ulûm*'u gibi ilimlerin tasnîfini ve terimlerini konu edinen eserlerde de Tefsîr ve Kur'ân ilimleri terimleri bulunmaktadır. Fakat bahsi geçen kitâbiyâtın metodunu, tefsir ve Kur'ân ilimleri terimlerinin bu tür kitâbiyât çerçevesinde nicelik ve niteliğini tespit etmek ve terimleri bu eserlere göre açıklamak başka bir çalışmanın konusu olduğundan bu tür kitâbiyât ele alınmayacaktır.

Çalışmanın sınırları içerisinde kalan 'Abdünnebi b. 'Abdürresul Ahmednagari'nin (ö. XII/XVIII yüzyılın ilk çeyreği), *Câmi'ü'l-'ulûm fî ıstılâhâti'l-fünûn: Düstûrü'l-'ulemâ* gibi başka genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitâbiyâtı da bulunmaktadır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi bir yüksek lisans tezi sınırları içerisinde tüm bu kitâbiyâtı konu edinmek mümkün gözükmemektedir. Kureyşizâde el-Hac Mehmed Fevzi'nin *Lem'u'l-fevâid fî cem'i ta'rîfâti'l-'ulûm ve'l-kavâ'id* adlı eseri sarf, nahiv, mantık, âdâb, vaz', me'ânî, beyân, bedî', usûlu'l fıkh ve usûlu'l hadîs ilimlerinin terimlerini muhtevi bir Osmanlıca eserdir. Dolayısıyla genel nitelikli ta'rîfât-hudûd ve mustalahât kitâbiyâtı sınırları içerisinde olmakla birlikte biz çalışmamızı Arapça kaynaklar ile sınırlandırdığımız için bu eserle ilgilenmeyeceğiz. Ayrıca bu çalışmada Kur'ân'la diğer semâvî dinlerde müşterek kullanılan terimlerin keyfiyetine dair izahlar da bulunabilirdi. Fakat bir yüksek lisans tezinin sınırlarını aşmaması için bu konuya da değinmeyeceğiz.

IV. KONU İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Terim eksenli klasik ve modern dönemde yapılan tüm eserler bu çalışma ile ilgilidir. Ayrıca fonetik (phonétique), fonoloji (phonologie), morfoloji (morphologie), sentaks (syntaxe), semantik (sémantique), leksikoloji (lexicologie), leksikografi (lexicographie) ve diyalektoloji (dialectologie) ekseninde yapılan tüm araştırmalar da bu çalışma için malzeme konumundadır. Fakat tüm bu kitâbiyâta yer vermek mümkün değildir. Bu nedenle Türkiye ve Arap coğrafyasında yapılmış çalışmalardan önemli birkaçından bahsedilmekle yetinilecektir.

Ali Galip Gezgin'in *Tefsir'de Semantik Metot ve Kur'ân'da "Kavm" Kelimesinin Semantik Analizi*[16] ve Muhammed Ersöz'ün *Kur'ân'ın Dil Yapısı ve Kur'ân Kelimelerinin Terimleşmesi*[17]

---

15 Katib Çelebi, bu kitabında yaklaşık 200 ilmin tanımını/tarîfini yapmıştır.

16 Kitabın baskı bilgileri: Rağbet Yay., İstanbul 2015, 861 s.

adıyla hazırlanılan bu iki doktora çalışması elinizdeki çalışma için önemli olmakla birlikte çalışmanın sınırları ve hedefleri çerçevesinde değildir. Ersöz, Kur'ân'da kullanılan kelimelerin diğer ilimlerde ne şekilde terimleştiğini ortaya koymakta ve tefsir ilminin terimlerine dair bir tasnîfe yönelmemektedir.

Li'ubeydi Bû'Abdillah'ın *Medhal ilâ 'ilmi'l-mustalah ve'l-mustalahiyye*[18], Şâhid Bûşîhî'nin *Dirâsât mustalahiyye*[19] ve Bekr b. 'Abdillâh Ebû Zeyd'in *el-Muvâda'a fi'l-ıstılâh 'alâ hilâfi'ş-şerî'ati ve 'efsahı'l-lüğa*[20] adındaki eserler terimle ilgili birtakım tartışmaların izahı için kaynaklık etmektedir.

V. TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTÂBİYÂTI

Kur'ân ve tefsir terimlerini akademik bir amaç için ele alacak bir araştırmacının aşağıda zikredeceğimiz eserleri mütalaa etmesi gerekir.[21] Çalışmanın bu kısmında lügat, mu'cem, mevsû'a ve ansiklopedi adlarıyla te'lîf edilen kitaplar, tezle ilgili olmadığı düşünüldüğünden ele alınmayacaktır.

A. GENEL NİTELİKLİ TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTAPLARI

Çalışmanın konusu olan genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitâbiyâtı birinci bölümde metot ve tanıtımları detaylı bir şekilde ele alınacağı için bu başlık altında bibliyoğrafyaya yer vermekle yetinilecektir.

(1) Câbir b. Hayyân (ö. 200/815), *Kitâbu'l-Hudûd*.

(2) Muhammed Hârizmî (ö. 387/997), *Mefâtihu'l-'ulûm*.

(3) Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî (ö. 406/1015), *el-Hudûd fi'l-usûl*.

(4) Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413), *et-Ta'rîfât*.

(5) İbn Kemâl Paşa (ö. 940/1534), *et-Ta'rîfât ve'l-ıstılâhât*.

---

17 Tezin künye bilgileri Muhammed Ersöz, *Kur'ân'ın Dil Yapısı ve Kur'ân Kelimelerinin Terimleşmesi* (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniv. SBE, Erzurum 2014, 275 s.

18 Kitabın baskı bilgileri: Dârü'l-Emel, Cezâir ts., 175 s.

19 Kitabın baskı bilgileri: Dârü's-Selâm, Kâhire 1433/2012, 280 s.

20 Kitabın baskı bilgileri: *Fıkhü'n-Nevâzil* ('in içerisinde), Müessetu'r-Risâle, Beyrût 1416/1996, I. 101-196.

21 İlgili literatür başlığı altında terimler sözlüklerine dair tüm kitâbiyâta yer vermedik. Bilim dallarına ve sanat kollarına göre sınıflandırılmış terim sözlükleri çalışmaları için bk. Hamza Zülfikar, *Terim Sözlükleri ve Çalışmaları İle İlgili Bibliyografya*, TDK Yay., Ankara 2006, s. 19-107. Bu kitapta 1200'den fazla terim kitabı ve makalesinin künye bilgisi yer almaktadır.

(6) Zeynü'd-Dîn 'Abdurrauf b. Tâcu'l-'Ârifîn el-Münâvî (ö. 1031/1622), *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf.'*

(7) Ebü'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684), *el-Külliyât.*

(8) Muhammed b. A'lâ el-Fârûkî et-Tehânevî (ö. 1158/1745), *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn.*

B. ÖZEL NİTELİKLİ TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTAPLARI

1. Tefsir İlminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları

Çalışmanın konusuyla ilintili olduğu düşünülen "Tefsir İlminde Klasik Ve Modern Dönem Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları" birinci bölümde metot ve tanıtımları detaylı bir şekilde ele alınacağı için bu başlık altında ilgili eserlerin isimlerine yer vermekle iktifa edeceğiz.

(1) Râgıb el-İsfehânî (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği), *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân.*

(2) Semîn el-Halebî Ahmed b. Yûsuf b. 'Abdi'd-Dâim (ö. 756/1355), *'Umdetu'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz.*

(3) Mustansîr Mîr, *Dictionary of Qur'anic Terms and Concepts.*

(4) Cüneyt Eren, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Istılâhları.*

(5) İbrahim Muhammed el-Ceremî, *Mu'cemu 'ulûmi'l-Kur'ân.*

(6) Mustafa Özel, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü.*

(7) Ahmed Sa'd el-Hatîb, *Mefâtihu't-tefsîr: mu'cemun şâmilun li-mâ yehummu'l-müfessiru ma'rifetehu min usûli't-tefsîr ve kavâ'idihi ve mustalahâtihi ve mühimmâtihi.*

(8) Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü.*

(9) 'Abdülhalîm 'Uveys-Enver Bâz, *Mustalahâtu 'ulûmi'l-Kur'ân.*

(10) Salih 'Uzeyme, *Mustalahât Kur'âniyye.*

(11) Yakup Çiçek-Fahrettin Yıldız, *Kur'ân'da Kavramlar ve Terimler.*

2. Kırâ'at İlminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları

(1) İbrahim b. Sa'd ed-Dûsrî, *Mu'cemu'l-mustalahât fî 'ilmei't-tecvîd ve'l-kırâ'ât,* Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd Külliyetu Usûli'd-Dîn, Riyâd 1425/2015, 205 s.

(2) 'Abdu'l-'Alî el-Mes'ûl, *Mu'cemu mustalahât ilmi'l-kırâati'l-Kur'âniyye*, Dâru's-Selâm, Kâhire 1428/2007, 415 s.[22]

(3) Nihat Temel, *Kırâat ve Tecvîd Istılâhları*, İFAV, İstanbul 2013, 158 s.[23]

3. Kelâm İlminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları

(1) Ahmed b. Hamdan b. Ahmed Leysi Ebû Hatim Râzî (ö. 322/933-934*), Kitabü'z-zîne fî'l-kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye*, Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, San'â' 1415/1994, 422 s.[24]

(2) Ebû'l-Hasan Seyfeddin 'Alî b. Muhammed b. Salim el-Âmidî (ö. 631/1233), *el-Mübîn fî şerhi me'ânî elfâzi'l-hükemâ' ve'l-mütekellimîn* (nşr. Hasan Mahmûd 'Abdüllatif Şafi'î), Kâhire 1983, 148 s.

(3) Sa'düddîn Mes'ûd b. 'Ömer b. Burhâniddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390), *Risaletü'l-hudûd* (nşr. 'Abdülfettâh Ebû Gudde), Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kâhire 1310/1893, 15 s.[25]

(4) Semih Dugaym, *Mevsû'atu mustalahâti 'ilmi'l-kelâmi'l-İslâmî*, Mektebetu Lübnân, Beyrût 1998, I. c.: XVIII, 926 s.; II. c.: 927-1687 s.

(5) Eşrefüddin Sa'îd el-Berîdî el-Âbî, *el-Hudûd ve'l-hakâîk fî şerhi'l-elfâzi'l-mustalaha beyne'l-mütekellimîn mine'l-imâmiyye* (trc. Hüseyin Ali Mahfûz), Mektebetu Divani Âli'l-Hâlisî, Bağdâd 1970, 30 s.

(6) Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay., İstanbul 2010, 352 s.[26]

---

22 Mes'ûl, terimleri elifbâî bir usûlle tanıtmış fakat kelime köküne göre sıralamamıştır. Toplamda 783 terimin tanıtıldığı bu eserin tefsir ilminin tâli ve diğer ilimlerle müşterek pek çok aslî terimlerinin bulunması nedeniyle tefsircilerin bu eserden müstağni olamayacaklarını ve tefsire dair tam teşekkülü bir terimler sözlüğü yazıldığı takdirde bu eserin önemli kaynaklar içerisinde olabileceğini ifade edebiliriz.

23 İlk baskısı 1996 yılında yapılan eser Türkiye'de bu alanda yapılan ilk çalışmadır. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1985 yılında Fahrettin Atar'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

24 Ebû Hâtim er-Râzî, toplamda 400 civarında terim açıklamıştır. Tanımları yapılan bu terimler de daha çok esmâ-i hüsnâ ağırlıklı olup Câhiliyye Arap şiiri ile istişhâda başvurulmuştur.

25 Eserin sonunda Teftâzânî'den yapılan nakil sebebiyle ona nisbet edilerek tab' edilmiştir (bk. Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA*, Ankara 2011, XL. 307).

26 Yazarlara göre Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ı ile Muhammed b. A'lâ et-Tehânevî'nin *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn*'u kelam alanında te'lîf edilen ve en çok şöhret bulan terimler sözlükleridir (bk. Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay., İstanbul 2010, s. 7). Genel nitelikli ta'rîfat-hudûd ve mustalahât eksenli kitâbiyât başlığı altında metotlarını ele alacağımız bu eserlerin tek bir alanla sınırlı olmadıklarını ve iddia edildiği gibi sadece kelama dair eserler olmadığını ortaya koyacağız. Kanaatimizce bu eserin önemli yanı yazarların ifade ettikleri şu tespittir: "Elinizdeki sözlük çeşitli

(7) Sa'd b. Muhammed b. 'Alî Âl Abdullatîf, *Kitâbü't-Ta'rîfâti'l-i'tikâdiyye*, Medârü'l-Vatan li'n-Neşr, Riyâd 1432/2011, 377 s.

4. Hadis İlminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları

(1) Hâmid b. Yûsuf el-Bandırmâvî (ö. 1172/1758), *'Ukûdu'd-durer fî hudûdi 'ilmi'l-eser*[27]

Abdullah Aydınlı, "es-Seyid Hâmid el-Bandırmâvî ve eseruhu 'Ukûdu'd-durer fî hudûdi 'ilmi'l-eser", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, I/2, 2003, s. 67-112.

(2) Subhi es-Salih (ö. 1407/1986), *'Ulûmü'l-hadis ve mustalahuhu*, Dârü'l-'İlm li'l-Melayîn, Beyrût 1977, 447 s.[28]

(3) Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, *Kâmusu mustalahâti'l-hadîsi'n-Nebevî*, Dâru'l-Fazîlet, Kâhire 1416, 144 s.

(4) 'Abdulmennân er-Râsih, *Mu'cemu ıstılâhâti'l-ahâdîsi'n-Nebevviyye*, Dâru İbn Hazm, Beyrût 1425, 182 s.

(5) Süleyman Musellem el-Hareş-Hüseyin İsmâil el-Cemel, *Mu'cemu mustalahâti'l-hadîs* (nşr. 'Abdulkadir Arnâût), er-Riyâd 1417/1996, 171 s.[29]

(6) Muhammed Zıyâurrahmân el-A'zâmî, *Mu'cemu mustalahâti'l-hadîs ve letâifi'l-isnâd*, y.y, Riyâd 1420/1999, 563 s.

(7) Şeri'at İlimleri Heyeti, *Mu'cemu mustalahâti'l-hadîsi'n-Nebevî*, Mecme'u Lügati'l-'Arabiye, Kâhire 1423, 88 s.

(8) Ali Zuveyn, *Mu'cemu mustalahâti tevsîkı'l-hadîs*, 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrût 1407, 96 s.

(9) 'Abdurrahmân b. İbrahim el-Humeysî, *Mu'cemu 'ulûmu'l-hadîsin-Nebevî*, Dârü'l-Endelüs el-Hadrâ, Cidde 2000, 284 s.[30]

---

taramalar neticesinde kabul edilen veya başka ilim ve disiplinlere ait olmakla birlikte kelamı da ilgilendiren terimlerden oluşmuştur" (bk. Topaloğlu-Çelebi, *a.g.e.*, s. 7). Yazarların bu beyanları zımnen "her ilmin aslî, talî ve diğer disiplinlerle müşterek aslî terimleri vardır" sonucunu ortaya koymaktadır. Kanaatimizce yazarların işaret ettikleri "tasnif eksenli" terimler sözlüğünün hazırlanması daha doğru olacaktır.

27 Bandırmâvî, bu eserini on sekiz 'ulûmu'l-hadis kitabından derlemek suretiyle kitabında yüz altmış yedi terime yer vermiştir.

28 Eser Mehmet Yaşar Kandemir tarafından *Hadis ilimleri ve Hadis Istılahları* adıyla tercüme edilmiştir. Kitabın baskı bilgileri: DİB Yay., Ankara 1973, 362 s.

29 Yazarlar, 170 tane terimi izah ettikten sonra 26 kadar muhaddisin hayatına alfabetik bir usûlle kısaca değinmişlerdir.

30 el-Humeysî, eserde toplam 779 hadis terimini tanıtmıştır.

(10) Seyyid 'Abdülmecîd el-Gavri, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadisiyye*, Dârü'l-Kesir, Dımaşk 1428/2007, 896 s.

(11) Nurettin 'Itr, *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-hadîsiyye*, Mecme'u'l-lügati'l-'Arabiyye, Dımaşk 1357/1977, 127 s.[31]

(12) Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü,* Rehber Yay., Ankara 1982, 544 s.

(13) Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü,* TDV Yay., Ankara 1992, 468 s.
[32]

(14) Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılâhları Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2009, 197 s.[33]

(15) Ahmet Yücel, Hadis İlminde Tenkit Terimleri, İFAV, İstanbul 2015, 182 s.

5. Fıkıh İlminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları

(1) Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyyâ İbn Fâris (ö. 395/1004), *Hilyetü'l-fukahâ* (nşr. 'Abdullah b. 'Abdülmuhsin et-Türkî), Beyrût 1983, 272 s.[34]

(2) Ebû'l-Hasan 'Ali b. Muhammed b. Habîb Mâverdî (ö. 450/1058), *Kitâbü'l-Hudûd mine'l-Hâvi'l-kebîr* (nşr. İbrahim b. 'Alî Sandıkcı), y.y 1415/1995, 704 s.

(3) Ebû'l-Velid Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücibi Bâci (ö. 474/1081), *Kitâbü'l-Hudûd fi'l-usûl* (nşr. Nezih Hammâd), Dârü'l-Âfâki'l-'Arabiyye, Kâhire 2000, 85 s.[35]

(4) Ebû Hafs Necmeddîn 'Ömer b. Muhammed Nesefî (ö. 537/1142), *Tılbetü't-talebe fi'l-ıstılâhâti'l-fıkhiyye* (nşr. Hâlid 'Abdurrahmân el-'Ak), Dârü'n-Nefâis, Beyrût 1416/1995, 438 s.[36]

---

31 Fransızcasıyla birlikte basılan bu eser, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *'ulûmu'l-hadis*'i, Ebû Zekeriyyâ en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, Celâlüddîn 'Abdurrahmân es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedrîbu'r-râvî*'si ve müellife ait *Menhecu'n-nakd* adlı eserlere bağlı kalınarak hazırlanmıştır.

32 Alfabetik bir usûl takip eden yazar sözlüğünün tasnîfini terim ve deyim şeklinde yapmıştır. Ona göre bütün âlimlerin ortaklaşa aynı anlamda kullandıkları terim olmakta; birkaç âlim tarafından diğerlerinden farklı olarak kullanılan ve değişik anlamlara gelenler ise deyim olmaktadır (bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. XXI).

33 Aydınlı, terimlerin hadis edebiyatında rastlanabilecek muhtelif manalarına dönemlere ve şahıslara göre işaret etmiştir.

34 Muhammed b. İdris eş-Şâfi'î'nin (ö. 204/820) önde gelen talebelerinden olan İsmâîl b. Yahyâ el-Müzenî'nin (ö. 264/878) *el-Muhtasar* adlı kitabının şerhidir. Şafi'î mezhebinin terimlerini tahâret, namaz ve buyû' gibi konulara ayırarak etimolojik anlamlarını da zikreden muhtasar bir eserdir.

35 Bâcî, toplamda 106 tane fıkıh usûlü teriminin tanımını yapmış bazı terimleri tafsilatlı bazılarını da son derece muhtasar bir üslupla açıklamıştır.

36 Necmeddin Nesefî, toplamda Hanefi fıkıh ve usûlünün 4475 teriminin kavram ve terim anlamını zikretmiştir.

(5) 'Alâeddin 'Alî b. Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî Musannifek (ö. 875/1470), *el-Hudûd ve'l-ahkâmü'l-fıkhiyye* (nşr. 'Alî Muhammed Mu'avvaz, 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcud), Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1991, 126 s.

(6) Zekeriyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520), *el-Hudûdü'l-enîka ve't-ta'rîfâtü'd-dakîka* (nşr. Mâzin el-Mübârek), Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, Beyrût 1411/1991, 96 s.[37]

(7) Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1391/1971), *Hukûk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul Üniv. Hukuk Fakültesi, İstanbul 1949, I. c.: 518 s.; 1950, II. c.: 549 s. ;1951, III. c.: 631 s., IV. c.: 686; 1952, V. c.: 616 s., VI. c.: 539 s.

(8) Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1361/1942), *Alfabetik İslâm Hukûku ve Fıkıh Istılâhları Kâmusu* (haz. Sıtkı Gülle), Eser Neşriyat, İstanbul 1997, I. c.: 496 s., II. c.: 576 s., III. c.: 496 s., IV. c.: 576 s., V. c.: 552 s.

(9) İbrahim İsmâil eş-Şehregânî, *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-fıkhıyye*, Müessetu'l-Hidâye, Beyrût 1423/2002, 863 s.[38]

(10) Mahmûd 'Abdurrahman 'Abdulmun'im, *Mu'cemu'l-mustalahât ve'l-elfâzi'l-fıkhiye*, Dâru'l-Fâdîle, Kâhire 1419/1999; I. c.: 623 s.; II. c.: 575 s. ; III. c.: 559 s.[39]

(11) Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukûk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, 626 s.[40]

---

37 Şafi'î Fıkıh mezhebinin usûl-i fıkıh terimlerinin son derece veciz olarak ele alındığı tanımlar kitabıdır. Fıkıh usûlü ve Tefsir usûlünün müşterek kullandığı bir hayli terim vardır. Örneğin nesh, muhkem, müteşâbih, hakîkat, mecâz, zâhir, müevvel, mücmel, mübeyyen, mantûk, mefhûm, mutlak, mukayyed, 'âmm, hâs ictihâd, icmâ', delâlet, sünnet, müşterek, mahzûr gibi. Bu terimlerin tanımlarına dair bu tür eserlerden yararlanılabilir.

38 Tek cilt halinde basılmış olan bu eserin amacı yazarın önsözde ifade ettiği gibi Şi'î İmâmiyye mezhebinin terimlerini ortaya koymaktır. Eserin en önemli yanı terimleri konulara göre tasnîf etmesidir. Yazar terimleri, Kitabu'l-mustalahâtu'l-'âmme, Kitâbu'l-ictihâd ve't-taklîd, Kitabu'l-meyyit, Kitâbu't-tahara, Kitabu's-salat, Kitabu's-savm ve'l-i'tikaf ve'l-hac, Kitabu'l-emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi 'ani'l-münker ve'l-cihad, Kitabu'z-zekât ve'l-humus, Kitabu'l-mekâsib, Kitabu'l-'ukûd gibi kısımlara ayırmıştır. "el-Mustalahâtu'l-'âmme" ile kastettiği bizim tefsir terimleri tasnifinde ifade etiğimiz ilimler arası "müşterek aslî terim" değildir. Yazar bu terimle tasnifini yaptığı konular arasında yer almayan fıkıh terimlerini kastetmektedir.

39 Üç cilt halinde yayınlanan bu eserin en önemli yanı yazarın mukaddimesinde "'amelî fî hâze'l-kitab" başlığı ile terimleri tespit etmede takip ettiği usûlü açıklamasıdır. Yazar, terimleri açıklarken hem ta'rîfat ve hudûd eserlerindeki farklı açıklamaları hem de fıkıh mezheplerdeki farklılıkları izâh etmiştir. Kitabının te'lîf amacını şu gerekçelere bağlamaktadır: (a) Modern dönem fıkıh mu'cemleri mütekâmil değildir. (b) Konu edindikleri terimlerin manalarını ortaya koymada yeterli değildir. (c) Alıntı yaparlarken terimlerin manalarını ifsat edecek şekilde tasarrufta bulunmaktadırlar. (d) Terimlerin manalarını nakilde kaynak göstermemektedirler. (e) "Garîbu lügati'l-fukahâ" türündeki eserlerde bulunmayan kelimelerin izahı için tefsirlere, garîbu'l-Kur'ân ve garîbu'l-Hadîs türündeki eserlere müracaat etmemektedirler (bk. 'Abdu'l-Mun'im, *a.g.e.*, I. 7).

(12) Heysem Hilal, *Mu'cemu mustalahi'l-usûl* (nşr. Muhammed et-Tûncî), Dâru'l-Hanbel, Beyrût 1424/2003, 392 s.

(13) Nezih Hammâd, *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-mâliyye ve'l-iktisâdiyye fî lügati'l-fukahâ*, el-Ma'hedü'l-'âlemi li'l-Fikri'l-İslâmî, Riyâd 1415/1995, 374 s.[41]

(14) Mustafa Sanu Kutub, *Mu'cemu mustalahâti usûli'l-fıkh*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1420/2000, 480 s.

(15) 'Abdülkerim b. 'Alî b. Muhammed Nemle, *eş-Şâmil fî hudûdi ve ta'rîfâti mustalahâti 'ilm-i-usûli'l fıkh ve şerhi sahîhiha ve beyâni za'îfiha ve'l-fark beyne'l-müteşâbih minhâ,* Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1430/2009, I. c.: 506 s.; II. c.: 507-894 s.

(16) Meryem Muhammed Sâlih Zafiri, *Mustalahâtü'l-mezahibi'l-fıkhiyye ve esrarü'l-fıkhi'l-mermuz fî'l-a'lâm ve'l-kütüb ve'l-ârâ' ve't-tercîhât*, Dâru İbn Hazm, Beyrût 2002, 457 s.

(17) Sa'di Ebû Ceyb, *el-Kâmusü'l-fıkhî lügaten ve'stılâhen*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1982, 398 s.

(18) Yahyâ Murad, *İthafü'l-beriyye bi't-ta'rîfati'l-fıkhiyye ve'l-usûliyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1424/2004, 295 s.

(19) Muhammed 'Amîmu'l-İhsân el-Mecdî el-Berktî, *et-Ta'rîfâtü'l-Fihkiyye*, Dârü'l-Kutübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1424/2004, 248 s.

6. Arap Dilbiliminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları

(1) Ebû'l-Hasen 'Alî b. Hamza b. 'Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805), *el-Hudûd fî'n-nahv.*

Cemâleddin el-Kıftî (ö. 646/1248), bu kitabı ona isnad etmektedir.[42]

(2) Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), *Hudûdu'l-i'râb.*

---

40 Yazar kitabının önsözünde bu çalışmayı kendisi için yaptığını ve kendisinden sonra gelenler için ufuk açıcı olmasını dile getirirken terimleri tespit ve tescilde takip ettiği usûlden söz etmez (bk. Erdoğan, *a.g.e.*, s. 8). Çalışmayı incelediğimiz kadarıyla yazarın alfabetik bir usûl takip ettiğini fakat terimleri herhangi bir tasnife tabi tutmadığını söyleyebiliriz. Yazar, kırâ'at, kırâ'at ilmi, kırâ'at-ı müdrece, kırâ'at-ı mütevâtire, kırâ'at-ı şâzze, müşkilu'l-Kur'ân gibi tefsir ve kırâ'at ilminin; sahih hadis, mevkuf gibi hadis ilminin aslî terimlerine yer vermiştir. Çalışmamızın ikinci bölümünde ifade edeceğimiz üzere bu terimlerin ilimlere aidiyetine dair bir tasnife tabi tutulması gerekir. Garipçedir ki yazar i'câzu'l-Kur'ân terimini dahi Fıkıh terimi olarak kabul etmektedir (bk. Erdoğan, *a.g.e.*, s. 224).

41 Kitabı Recep Ulusoy, *İktisadî Fıkıh Terimleri* (İz Yay., İstanbul 1996, 399 s.) adıyla tercüme etmiştir.

42 Ebû'l-Hasan Cemâlüddin 'Alî b. Yûsuf b. İbrâhim İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbahi'n-nühat* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim), Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, Kâhire 1950, I. 635. Ayrıca krş. Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, Dârü'l-Ma'ârif, Kâhire 1968, s. 175-178.

İ'râba dair kırk altı terim içermektedir.[43]

(3) Hişâm b. Mu 'âviye en-Nahvî el-Kufî (ö. 209/825), *Hudûdu'l-i'râb*[44].

(4) Muhammed b. Sa'dan ed-Darîr, *el-Hudûd*[45].

(5) Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ Sa'leb (ö. 291/904), *Haddu'n-nahiv*[46].

(6) Ebû'l-Hasen 'Alî b. 'İsâ er-Rummânî (ö. 384/994), "el-Hudûd fî'n-nahv", *Resâil fî'n nahv ve'l-lüğa* (nşr. Mustafa Cevâd-Yûsuf Ya'kûb Meskûnî), Müessesetu'l-'Âmme li's-Sehâfeti ve't-Tiba'e, Bağdât 1969, s. 37-50.[47].

(7) Ebû'l-Kāsım Ahmed b. Hibetullāh el-Ceberânî (ö. 668/1270), *el-Hudûdu'n-nahviyye*[48].

(8) Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Muhammed el-Ebzî (ö. 860/1456), *el-Hudûdu'n-nahviyye.*

Bir yazma nüshası, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır.[49]

(9) 'Abdullah b. Ahmed Fakihî (ö. 972/1564), *el-Hudûdü'n-nahviyye*, Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Riyâd 1411/1990, 502 s.[50]

(10) Mehmed Behcet, *Muhtasar ta'rîfât-ı sarfiye ve nahviye-i 'Arabîye*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1310, 47 s.

(11) Muhammed b. Yûsuf Azîzi, *Ta'rîfat-ı 'Azîziyye*, Ârif Efendi Matbaası, İstanbul 1315, 32 s.

(12) Ali Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2015, 528 s.[51]

---

43 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (haz. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge), TTK Yay., Ankara 2014, I. 635.

44 Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd), Tahran 1971, s. 76.

45 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 76.

46 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 81.

47 Günümüze kadar ulaşmış olan ve IV. yüzyıla kadar bu risaleden daha kapsamlı bir kitap bulunmaması sebebiyle Arap Dili'nde içerik ve metot bakımından ilk olma hüviyeti taşımaktadır. Mustafa Cevâd ve Yûsuf Ya'kûb Meskunî, Rummânî'nin risalelerini *Resail fi'n nahv ve'l-lüğa* adıyla bir araya getirerek tahkîkini yapmışlardır. Tahkikini yaptıkları risaleler içerisinde *el-Hudûd fî'n-nahv* da yer almaktadır.

48 Carl Brockelmann, *Tarihü'l-edebi'l-'Arabî (GAL)* (trc. Abdülhalim en-Neccâr), Dârü'l-Ma'ârif, Kâhire 1968, V. 275.

49 Ahmed Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-me'âcim bi-nahvi elfin ve-nisfu'l-elf mine'l-me'âcimi'l-'arabiyye et-türâsiyye*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1993, s. 48.

50 Fakihî'nin yazdığı bu esere şerhi de bulunmaktadır. Metin ve şerhi Salih b. Hüseyin el-Aid tahkikini yaparak neşretmiştir.

51 Kitabın önsözünde ifade edildiği gibi belâgat ilminin temel kaynakları dil eksenli tefsir ilminin bibliyografyasını oluşturan mecâzü'l-Kur'ân, garîbu'l-Kur'ân, me'âni'l-Kur'ân ve lügatu'l-Kur'ân gibi ilimlerdir. Âyetlerin belagî nükte ve inceliklerine tefsir, nahiv ve fıkıh usûlü eserlerini yazan âlimler de

(13) Hikmet Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, Nil Yay., İzmir 1999, 415 s.

(14) Muhammed Semîr Necib Lebedi, *Mu'cemü'l-mustalahâti'n-nahviyye ve's-sarfiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1409/1988, 278 s.

(15) George Mitri 'Abdülmesih-Hani George Tabri, *el-Halil: mu'cemu mustalahâti'n-nahvi'l-'Arabi* (nşr. Muhammed Mehdi 'Allam), Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], Beyrût 1410/1990, 535 s.

(16) Mahmûd İsmâil Sini-Muhtâr et-Tahir Hüseyin-Seyyid Avaz el-Kerim Deveş, *el-Mu'cemü's-siyaki li't-ta'bîrâti'l-ıstılâhiyye*, Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], Beyrût 1996, 145 s.

(17) Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-belâga ve tetavvuruha*, Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], Beyrût 1996, 705 s.

7. Tasavvuf İlminde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları

(1) Muhyiddin İbnü'l-'Arabî (ö. 638/1240), *Istılâhâtü's-sûfiyye* (nşr. Bessam 'Abdülvehhab Cabi), Dârü'l-İmâm Müslim, Beyrût 1990, 80 s.

(2) 'Abdurrezzak Kâşânî (ö. 736/1335), *Letâifü'l-i'lam fî işarati ehli'l-ilham ıstılâhâtü's-sûfiyye* (nşr. Muhammed Kemal İbrâhim Ca'fer), el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Âmme li'l-Kitâb, Kâhire 1981, 207 s.[52]

(3) Cahid Baltacı, *Tasavvuf Lügatı*, Elif Neşriyat, İstanbul 1981, 184 s.

(4) Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay., İstanbul 1991, 552 s.

(5) 'Abdülmün'im el-Hifnî, *Mu'cemu mustalahâti's-sûfiyye,* Dârü'l-Mesîre, Beyrût 1407/1987, 272 s.

(6) Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay., Ankara 1997, 790 s.

(7) Refîk el-'Acem, *Mevsû'atu mustalahâti't-tasavvufi'l-İslâmî*, Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], Beyrût 1999, 1279 s.

---

işaret etmişlerdir. İtiraf etmek gerekir ki belagat ilmi sadece Arap Dili'nin değil tüm İslâmî ilimlerin bel kemiğini oluşturmuştur. Dolayısıyla tefsir ilminin bu kaynaklarında ortaya konulan bu terimler de tefsir ilminin tâli terimleri oluşturmaktadır. Yazar eserinin önsözünde yararlandığı kaynakların listesini ve bu terimleri ne şekilde tespit ettiğine dair kısa bir malumat verir.

52 Abdurrezzak Tek tarafından tercüme edilmiştir. Kitabın baskı bilgileri: Bursa Akademi Yay., Bursa 2014, 101 s.

(8) Zafer Erginli, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü,* Kalem Yay., İstanbul 2006, 1326 s.[53]

(9) Safer el-Muhibbi el-Cerrahi, *Istılâhât-ı sufiyye fî vatan-ı asliyye*, Kırkkandil Yay., İstanbul 2013, 437 s.

8. Mantık Ve Felsefe İlimlerinde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları

(1) Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshak el-Kindî (ö. 252/866), "er-Risâle fî hudûdi'l-eşyâ ve rusûmihâ"[54], *Resâilü'l-Kindî el-Felsefiyye*'nin içerisinde (nşr. Muhammed 'Abdülhâdî Ebû Rîde), Dârü'l-Fikri'l-'Arabi, Kâhire 1953, s. 109-130.

(2) Ebû 'Alî el-Hüseyin b. 'Abdillah b. 'Alî b. Sînâ (ö. 428/1037), *Kitabu'l-Hudûd*[55]*-Tanımlar Kitabı* ([Arapça metin ve tercümesi] trc. Aygün Akyol-İclal Arslan), Elis Yay., Ankara 2013, 82 s.

(3) Muhammed b. İsmail Ankaravi, *el-Kavâ'id ma'a ta'rîfâti'l-Mantık*, 'Ârif Efendi Matbaası, İstanbul 1303, 16 s.

---

53 Zafer Erginli'nin editörlüğünde hazırlanan bu çalışmanın birinci baskısı Kalem Yayınevinden (İstanbul 2006) çıkmıştır. Kitabın "Eserin Hazırlanmasında İzlenen Yol" kısmında çalışmanın metodu detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Eser tasavvuf doktrinleri hüviyetinde bir çalışmadır. Bu çalışmanın temel kaynağını Refik el-Acem'in *Mevsû'atü mustalahâti't-tasavvûfi'l-islâmî* adlı derleme çalışmasının tercüme edilmesi şeklinde başlamış fakat terimlerin tasnifi hususunda görülen eksikler sebebiyle yeni bir metot ortaya konularak bu çalışma tamamlanmıştır. Bu kitapta, otuz dokuz müellife ait olan altmış iki eserden metinler yer almaktadır. Bu metinler altı kişi tarafından tercüme edilmiştir. Fakat eser bir editör çalışması olduğu için uslûb birliğinin sağlanması mümkün olamamıştır.

54 Kindî bu eserinde 100 felsefe terimine yer vermiştir.

55 İbn Sînâ, arkadaşlarının kendisinden birtakım terimlerin tanımlarını istediğini ve tanım konusunun oldukça zor ve girift bir konu olduğunu ifade etmektedir. Konunun zorluğunu kendisi de kabul ettiğinden arkadaşlarının bu konudaki ısrarlarını kıramaz ve tanım konusundaki risalesini kaleme alır (bk. İbn Sina, *a.g.e.*, s. 8). İbn Sînâ bu çalışmasıyla İslâm felsefesinde tanım konusundaki en önemli eserlerden birini ilim dünyasına kazandırmıştır. Tefsir ilmi başta olmak üzere diğer İslâmî ilimlerin müşterek kullandıkları, hadd, resm, melek, dehr, zaman, ibdâ', halk, ihdâs ve kıdem olmak üzere pek çok terimin ta'rîfini yapmıştır. Dolayısıyla mezkûr terimlerin ta'rîfini yapmak için İbn Sînâ'nın adı geçen eserinden gerek tefsir ilmi gerekse de diğer İslâmi ilimler müstağni kalamaz. İbn Sînâ, İslâmi ilimler başta olmak üzere tüm sosyal ilimlere konu olan Mutlak Yaratıcının tanımına dair mülahazası: "el-Bârî ne tanımı ne de tanıtımı olmayandır. Çünkü O'nun ne cinsi, ne de faslı, ne bileşeni ne de O'na ilişen arazları vardır. Lakin O, ismini şerh eden açıklayıcı bir söze sahiptir ve o söz de, varlığı kendisi dışındaki nedeniyle mümkün olmayan ve kendisi dışındaki varlığı da ancak onun varlığından taşan Var Olan, Zorunlu Varlıktır. Bu, O'nun isminin açıklamasıdır. Bu açıklamayı; yüce, aziz ve celil olan Allah'ın ne sayıyla, ne miktarla, ne unsurlarla, ne tanımın parçalarıyla, ne nisbetin parçalarıyla çoğalmayan bir var olan olduğu ve ne zatla, ne zatın nispet olmayan ekleriyle ne de nispet olan ekleriyle değişmeyen bir var olan olduğu ifadesi takip eder" (bk. İbn Sina, *a.g.e.*, s. 26.). İbn Sina bu eserinde tanımın teorik yönüyle birlikte yetmiş kadar felsefi terimin açıklamasına yer vermiştir (bk. M. Tahir Yaren, *İbn Sina Mantığına Giriş*, Ankara 1996, s. 53-55; İbrahim Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 81). Eser Muhammed Mehdi Fülandvend tarafından *Hudûd yâ tarîfât* adıyla (Encümen-i Felsefe-i İran, Tahran 1979/1399, 93 s.) Farsça'ya; Aygün Akyol ve İclal Arslan tarafından *Tanımlar Kitabı* adıyla (Elis Yay., Ankara 2013, 82 s.) Türkçe'ye çevrilmiştir. İran tercümesinde daha sade bir üslup kullanılmış ve bu terimlerin Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Latince olmak üzere beş dilde karşılıkları verilmiştir.

(4) Hasan Tahsin b. Süleyman Vehbi el-Kütâhyevî, *Ta'rîfât-ı kâşifiye*, Dersaâdet Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1329/1913, 39 s.[56]

(4) Teo Grünberg-David Grünberg-Adnan Onart-Halil Turan, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, ODTÜ Geliştirme Yay., Ankara 2003, 219 s.

(5) Rıza Tevfîk Bölükbaşı (ö. 1949), *Mufassal Kâmus-ı Felsefe*.[57]

(6) Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1391/1971), *Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügâtçesi*, Bilmen Yay., İstanbul 1967, 136 s.

(7) Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, TTK Yay., Ankara 1975, 236 s.

(8) Cemal Yıldırım, *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, Doruk Yay., Ankara 2004, 222 s.

(9) İsmail Fenni Ertuğrul (ö. 1365/1946), *Lûgatçe-i Felsefe [Felsefe terimleri sözlüğü], (haz.* Recep Alpyağıl), Çizgi Kitabevi, Konya 2015, 560 s.

(10) Georges L. Fonsegrive, *Eléments de Philosophie: Psychologie-Mebâdi-i Felsefeden 'İlmü'n-Nefs* (trc. Babanzade Ahmed Naim), Matba'a-i 'Âmire, İstanbul R1331, 631 s.

(11) Mustafa Namık Çankı, *Büyük Felsefe Lügatı*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, I. c. 1954, 792 s.; II. c. 1955, 792 s. ; Nebioğlu Kâğıtçılık ve Matbaacılık, İstanbul, III. c. 1958, 549 s.

(12) Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Nobel Akademik Yay., Ankara 2013, 435 s.

(13) Atakan Altınörs, *Dil Felsefesi Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2000, 102 s.

9. Diğer Sosyal İlimlerde Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları

(1) Kalkandelenli Fakîrî (ö. XVI. yy.), Risale-i Ta'rîfât.[58]

---

56 Hasan Tahsin'in Osmanlıca kaleme aldığı bu eserinde mantık ilminin terimleri "konu tasnifi" şeklinde ele alınmıştır. Kanaatimizce terimlerin tasnifinde dikkat edilmesi gereken önemli bir usûl de konu eksenli tasniftir.

57 İki cilt halinde Osmanlıca hazırlanan bu çalışma bir editör çalışmasıdır. Rıza Tevfîk'in mukaddime amacıyla kaleme aldığı *"Bazı İzahât"* bölümünde terimlerin önemini, felsefe terimlerinin tarihçesini, çalışmalarının amacını, takip ettikleri metodu, terimleri neden Arapça orijinal hallerini verdiklerini, felsefe terimlerinin Türkçeleşmesinin zorluğunu ve editör çalışmasının bu iş için kaçınılmaz olduğuna değinmektedir. Ayrıca "ıstılahât Türkçe olmalıdır" iddiasının mümkün olmadığını ve "İngiliz, Alman, Fransız makinelerini hasbe'z-zarûre kullanıyoruz, istifade ediyoruz da yine, aynı zaruretle Arab kelimelerini kullanınca neden günah işlemiş oluyoruz?" (bk. Rıza Tevfîk Bölükbaşı, *Bazı İzâhât*, Mufassal Kâmus-ı Felsefe, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332-1335, I. 24) demek suretiyle Arapça terimleri kullanmaların zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Recep Alpyağıl'in neşrettiği bu çalışma Doğu Batı yayınlarından tek cilt halinde (Ankara 2015, 907 s.) basılmıştır.

(2) Muallim Nâci (1849-1893), *Istılâhât-ı Edebiyye* (haz. Alemdar Yalçın - Abdülkadir Hayber), Akabe Yay., Ankara ts, 212 s.

(3) Orhan Hançerlioğlu (ö. 1991), *İnanç Sözlüğü: Dinler-Mezhepler-Tarikatler-Efsaneler*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1975, 861 s.

(4) Mehmet Zeki Pakalın (ö. 1392/1972), *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul I. c., 1983, 870 s.; II. c. 1946, 784 s.; III. c. 1954, 670 s.

(5) Mircea Eliade-Loan P. Couliano, *Dictionnaire des Religions-Dinler Tarihi Sözlüğü* (trc. Ali Erbaş), İnsan Yay., İstanbul 1997, 366 s.

(6) Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü,* Vadi Yay., Ankara 1998, 468 s.

(7) Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü,* Rağbet Yay., İstanbul 2004, 272 s.

(8) Hasan Özender, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyim ve Terimleri Sözlüğü*, Sebat Ofset Matbacılık, Konya 2003, 230 s.

(9) Ömer Demir-Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (haz. Erol Mutlu), Vadi Yay., Ankara 1997, 346 s.

(10) Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2000, 1013 s.

(11) Nuri Bilgin, *Sosyal Psikoloji Sözlüğü*, Bağlam Yay., İstanbul 2003, 459 s.

(12) Mustafa Heni, *Mu'cemu mustalahâti'l-iktisadiyye ve't-ticariyye*, Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], Beyrût 1984, 386 s.

(13) Ahmed Zekî Bedevi, *Mu'cemu mustalahâti'l-'ulumi'l-ictimaiyye*, Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], Beyrût 1982, 591 s.

---

58 İlm-i kıyafetle ilintili olan bu eser Osmanlıca yazılmış olup 22 varak halinde İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 3051 numarada kayıtlıdır. "Eserde XVI. yüzyıl Osmanlı cemiyeti içindeki çeşitli meslek, mevki ve sınıftan kimseler üçer beyitlik manzumelerle ele alınarak portreleri çizilmiş, gerçekçi bir şekilde bunların kıyafetleri ve davranışları ile haklarındaki mevcut düşünceler aksettirilmiştir. 941 (1534-35) yılında Kanunî Sultan Süleyman'a sunulan eserin İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki nüshası (Türkçe Yazmalar, nr. 351) 158 faslı ihtiva etmekte olup sonunda te'lîf tarihini belirten beyit de bulunmaktadır. Bu nüsha mevcutların en tam olanıdır. Köprülü Kütüphanesi nüshasında (Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 279, vr. 73a-97b) fasıl sayısı 122'dir. Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüsha ise (Fâtih, nr. 5424, vr. 89a-93b) eksik olup içinde yalnız doksan altı fasıl vardır" (bk. Kâşif Yılmaz, "Fakîrî" *DİA*, Ankara 1995, XII, 131).

(14) Cemil Calibi (haz.), *Ferheng-i ıstılahat-ı Camia Osmaniyye*, Muktedira Kavmî Zübân [National Language Authority], İslamabad 1991, I. c. (471 s.); II. c. (414 s.).

(15) Mustafa E. Erkal-Burhan Baloğlu-Filiz Baloğlu, *Ansiklopedik Sosyoloji Sözlüğü*, Der Yay., İstanbul 1997, 335 s.

(16) Heyet, *Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü: Sosyal Bilimler*, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Ankara 2011, 1333 s.

VI. TERİMLER KİTÂBİYÂTINA DAİR BAZI MÜLAHAZALAR

Aşağıda terimler kitâbiyâtına dair yer alan bazı mülahazalar yukarıda panoramasına yer verdiğimiz özel nitelikli "ta'rîfât, hudûd ve mustalahât" kitabiyâtı ile ilgilidir. Çalışmanın konusu olan genel nitelikli ilgili kitâbiyâta dair değerlendirmelerimizi sonuç bölümünde yer vereceğiz.

1. Terim sözlüklerinde terimlerin Arapça-Türkçe-Farsça ve Batı dillerindeki karşılıkları imkân nispetinde verilmesi gerekirken terim sözlüklerinde bu hususa bazı yazarlar dışında kimse dikkat çekmemiştir. Edebiyat, dil ve kültür konularında kayda değer düşünceler ortaya koyan Prof. Dr. Mehmet Kaplan, terimlerin Türkçeleştirilmesi gerektiğini ileri sürenlerdendir.[59]

Yeni terimler için yeni kelimeler icadıyla, Türkçe'ye girmiş ve yerleşmiş yabancı kelimeleri tasfiye etme birbirine karıştırılmamalıdır. Bugün tefsir, hadis, sanat, felsefe, tıp gibi pek çok ilmi disiplinlerde Türkçe'nin binlerce kelimeye ihtiyacı vardır. Bunların Türkçe köklerden türetilmesi kuşkusuz yerinde olur. Bu işe yönelenlerin desteklenmesi kanaatini taşımaktayız. "Türkçe'de bulunmayan bir terimin, Türkçe karşılığı bulunarak Türk kültürüne mal edilmesi, övgüye değer bir hizmettir. Bu suretle Türkçe yeni bir kelime ve terim kazanmış olur." [60]

2. Bazı terimlerin yan terimleri olabilmektedir. Kimi yazarlar bunları farklı bir terim olarak ele almışlardır. Oysa bu gibi terimlerin aslî terim başlığı altında zikredilmesi daha doğru olabilir. Dolayısıyla terim açıklandıktan sonra (مصطلحات ذات صلة) o terimle ilintili diğer terimler de aynı başlık altında zikredilebilmelidir. Örneğin tefsir maddesini açıklıyorsak -tefsîru Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a, tefsîru't-tâbi'în, et-tefsîru'l-ictimâ'î, et-tefsîru'l-icmâlî, et-tefsîru't-tahlîlî, tefsîru'l-havâric, et-tefsîru bi'r-re'y, et-tefsîru bi'l-istihsâni ve'l-hevâ, et-tefsîru'l-işârî, tefsîru'ş-Şî'a, tefsîru's-sahabe, et-tefsîru's-sûfî, et-tefsîru'l-'asrî, et-tefsîru'l-'aklî, et-tefsîru'l-'ilmî, et-tefsîru'l-

---

59 Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil*, Dergah Yay., İstanbul 1982, s. 40.

60 Kaplan, *a.g.e.*, s. 40.

fıkhî, et-tefsîru'l-felsefî, tefsîru'l-Kur'ân bi's-sünne, tefsîru'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân, tefsîru'l-mu'tezile, et-tefsîru'l-mukârin, et-tefsîru bi'l-me'sûr, et-tefsîru'l-mevzû'î- terimlerini de aynı başlık altında zikretmemiz gerekli olabilir.

3. Terim sözlüğü yazarlarının belli bir metot takip etmeksizin terimleri derlemeleri, çalışmalarının 'indî, keyfî ve i'tibarî olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle eserinde bir metot takip etmeden mu'cem hazırlayan yazarların mi'yârları, kendi nazar-ı i'tibarlarıdır. Bu nazar da bazı kereler keyfî ve 'indî olmaktan kurtulamamaktadır.

4. Bazı terim-sözlük yazarlarının terim tespit ve tasnîfinde lafzî/literal yöntem bakışını takip etmeleri çoğu zaman terim olmayan bazı kelimelerin terim olarak ele alınma neticesini vermiştir.

5. Bir bilimin terimleri ele alındığında, terimlerin o ilimle doğrudan mı dolaylı mı ilintili olduğu, başka bir deyişle ele alınan terimlerin "aslî", "tâli/ferî" ve "müşterek aslî" şeklindeki tasnîfe uyup uymadığı göz ardı edilmemelidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla terim sözlüğü yazarlarından hiç kimse bu hususa dikkat çekmemiştir.

6. Terimlerin tanımlarını ve açıklamalarını yapmak ciddi bir donanım, emek ve zaman gerektirdiği için kollektif çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Dolayısıyla tanımların sığ ve niteliksiz olmaması için uzmanlardan oluşan bir komisyon oluşturulması hayati önem arz etmektedir.

7. Modern dönemde gerek İslam coğrafyasında gerek Türkiye'de ilmi seviyenin yeterince geliştiğini ortaya koyan ve bu gelişmeyi ispat eden bir terim sözlüğü geleneğinin oluşmadığını ifade edebiliriz. Türkiye'nin durumu göz ardı edilebilir. Zira harf inkılabı sebebiyle Türk milletinin Osmanlı geleneği ile irtibatı kopmuştur. Ama bu kopukluğa rağmen Türkiye'de ilmi seviyenin ilerlediğini ifade edebiliriz. Fakat benzer bir problem yaşamayan Arap ve İran coğrafyasının terim sözlüğü çalışmalarında yeterince ilerlememiş olmalarına makul bir gerekçe bulmak zordur.

8. Cumhuriyetin ilk yıllarında üzerinde ısrarla durulan Türkçe terim üretme konusu, günümüzde bir devlet politikası olmaktan uzaklaşmıştır. Özellikle Temel İslâm Bilimleri ile ilgili yapılan yayınlar arasında, terimlere dair yapılan çalışmaların azalmış olması, bu düşüncemizi doğrulamaktadır. Fakat son zamanlarda Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından başlatılmış olan "Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü" projesi adı altında birtakım çalışmalar yapılmıştır.

9. Bazı araştırmacılar alıntı yaparken terimlerin manalarını ifsat edecek şekilde tasarrufta bulunmuşlardır. Terimleri tanımlama ve açıklama konusunda araştırmacıların çok az bir kısmı, kaynak gösterme yoluna gitmektedir. Bu da araştırmacıların bu kitâbiyâttan yeterince istifade edememesine neden olmaktadır.

10. Terim sözlüklerinin neredeyse tamamı mütekâmil değildir.

11. Terimler kitâbiyâtı müellifleri terimleri tanımlamayı değil açıklamayı hedeflemişlerdir.

12. Yapılan çalışmalarda terimlerle, deyim ve kavramların arasındaki fark tam olarak ortaya konulmamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM TE'LÎF TARİHİNDE GENEL NİTELİKLİ TA'RÎFÂT, HUDÛD ve MUSTALAHÂT GELENEĞİ: KAVRAMSAL ALAN, İSLAMÎ İLİMLERİN BU ALANA YAKLAŞIMI ve LİTERATÜR TANITIMI

I. TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂTIN MÂHİYETİ, EHEMMİYETİ VE İSLÂMÎ İLİMLERİN BU ALANA YAKLAŞIMI

Ta'rîf (ta'rîfât), had (hudûd) ve mustalahın (mustalahât) ne olup ne olmadığı, önemi ve İslâmî ilimlerin bu terimlere yönelik nasıl bir yaklaşım sergilediğinin ortaya konulması büyük önem arz etmektedir. Konunun nezâketi sebebiyle aşağıda öncelikle bu hususlara cevap aranmaya çalışılacaktır.

A. "TA'RÎF", "HAD" VE "MUSTALAH"IN SÖZLÜK ANLAMI

"Ta'rîf", "had" ve "mustalah"a dair tartışmalara başlamadan evvel bu terimlerin lügat kitaplarında ne tür manalara geldiğini tespit etmek gerekir. Bu çerçevede aşağıda bu terimlerden her birininin sözlük manalarının tespitine çalışılacaktır.

1. "Ta'rîf" Kelimesinin Sözlük Anlamı

Ta'rîf kelimesi, köken itibariyle ikinci bâbtan olan ع ر ف harflerinden müteşekkil olup "bilmek, tanımak" manasındadır. Aynı semantik alanı paylaşan "irfân" ve "ma'rifet" ile ilm arasında nüans vardır. İlmin zıddı cehalet iken ma'rîfe'nin zıddı inkârdır. Tef'îl babından olan ta'rîf kelimesi ise "bildirmek, il'am etmek, tanıtmak" anlamındadır. Nahîvcilerin kullanım alanında ismi ma'rife kılmak manasında olup zıd anlamı tenkîr/belirsiz kılmaktır. Ayrıca hacıların Arafât'ta vakfe yaptıklarını belirtmek için de isimden fiil türetilerek عَرَّفَ الحُجَّاجُ denilir.[61]

2. "Had" Kelimesinin Sözlük Anlamı

Had kelimesinin cem'i/çoğulu hudûd (حُدُودٌ) olup köken itibariyle birinci babtan olan ح د د harflerinden oluşur. Bu kök üç manada kullanılır:

a. İki şey arasındaki engel, hâil, hâciz, iki şey arasını ayırmak, engellemek.[62]

---

61 Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. 'Alî el-Ensârî İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût ts., IX. 244-45; Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1998, s. 838-36.

62 el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 276; Ebü'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî, *el-Külliyyât: mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-furûk el-lügaviyye* (nşr. Adnan Derviş, Muhammed el-Mısrî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1419/1998, s. 391; Muhammed b. A'lâ b. 'Alî el-Fârûkî el-Hanefî et-Tehânevî, *Mevsu'atu*

b. Bir şeyin sonu, müntehâsı, sınırı, uç ve kenar kısmı.[63]

c. Bir şeyi zâtı ile ta'rîf etmek. İnsanı "düşünen canlı (حيوان ناطق)" olarak ta'rîf etmek gibi.[64]

İkinci bâbtan kullanımı da olup "bir nesneyi diğerlerinden temyiz etmek, ayıklamak" ve "darılmak" olmak üzere iki anlamda kullanılır.[65] Evlere dışarıdan girilmesine mâni' oldukları için kapıcılara haddad (حدّاد) denilir.[66]

"Ta'rîf" ve "had" kelimelerinin lügat anlamları karşılaştırıldığında ta'rîf, bir şeyi tanımlamada tahsîsi; had ise bir şeyi diğer şeyle sınırlandırmayı (takyîd) ifade eder. Dolayısıyla bu iki kelimenin, aynı manayı ifade ettiğini söylemek güçtür.

3. "Mustalah/Istılâh" Kelimesinin Sözlük Anlamı

Istılâh kelimesi köken itibariyle ص ل ح harflerinden müteşekkil olup "bir nesneye yaraşık olmak, uygun olmak" anlamındadır. Genel kullanımı üçüncü babtan olmakla birlikte birinci bâbtan da kullanımı vardır. "Istılâh" kelimesinin sîgası "ifti'âl (افتعال) " kalıbından olup (ıstılâh ta (ت) harfinin tâ (ط) harfine kalb olunmasıyla ıstılâh olmuştur) müşâreket anlamını içinde barındırıp "uzlaşmak, anlaşmak, barışmak, ittifak etmek" manasındadır.[67]

Istılâh'ın Türkçe karşılığının "terim" olduğunu daha önce izah etmiştik. Aşağıdaki tablo Hint Avrupa Dil ailesinde de aynı terimin çok cüz'î farklılıklarla aynı anlamda[68] kullanıldığını teyit etmektedir.

Keşşafu ıstılahati'l-fünûn ve'l-'ulûm (ed. Refik el-'Acem, nşr. Ali Dahruc), Mektebetu Lübnân [Librairie du Liban], Beyrût 1996, I. 623.

63 el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 276; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 623.

64 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, s. 392.

65 el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 276.

66 Ebû'l Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyyâ, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga* (nşr. 'Abdüsselam Muhammed Harun), Dârü'l-Fiker, Beyrût 1399/1979, II. 3; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 276; Ebu Yahya Zeynüddin Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed Zekeriyyâ Ensârî, *el-Hudûdü'l-enîka ve't-ta'rîfâtü'd-dakîka* (nşr. Mâzin Mübârek), Merkezu Cum'ati'l-Mâcid, Beyrût 1411/1991, s. 65.

67 el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 293.

68 Li'ubeydî Bû'abdullah, *Medhal ilâ 'ilmi'l-mustalah ve'l-mustalahiyye*, Dârü'l-Emel, Cezâir ts., s. 15.

HİNT AVRUPA DİLLERİNDE MUSTALAH'IN KARŞILIĞI OLARAK KULLANILAN İFADELER	
İngilizce, Hollandaca, Danimarkaca, Norveççe, İsveççe, Galce	Term, Definition (sadece İngilizce'de)
Almanca	Term/Terminus
Fransızca	Terme
İtalyanca	Termine
İspanyolca	Termino
Portekizce	Termo
Rusça Bulgarca, Rumence, Slovence, Çekçe, Lehçe	Termin
Fince	Termi

Klasik kitâbiyâtta genellikle "terim" anlamında "ıstılah" kelimesiyle aynı kökten gelen "mustalah" kelimesi kullanılmaktadır. Fakat müdevven ilk Arapça sözlük olan Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (ö. 175/791) *Kitâbü'l-'Ayn* adlı eserinden Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* adlı eserine kadar "mustalah" kelimesi Arap Dili sözlük kitaplarında yer bulmamıştır.[69] Bu sebepten olsa gerektir Hollandalı şarkiyatçı olan Reinhart Pieter Anne Dozy (1820-1883) *Supplément aux Dictionnaires Arabes* adındaki Arapça sözlüğünde bu kelimenin kendisi tarafından Arapça'ya eklendiğini ileri sürmektedir.[70] Dozy'nin bu iddiasına katılabilmemiz mümkün değildir. Zira klasik kitâbiyâtta herhangi bir kelime ele alındığında onun kök manasının ele alındığı ve tüm müştakların tek tek zikredilmediği hususu ehlince müsellemdir. 'Aynülkudât el-Hemedânî (ö. 525/1131), *Şekva'l-garîb* adındaki eserinde tasavvuf terimleri anlamında "mustalah" ifadesine yer vermektedir.[71] Tespit edebildiğimiz kadarıyla "mustalah" kelimesi ilk defa 1980 yılında Mecma'ü'l-Lügati'l-'Arabî tarafından hazırlanan *Mu'cemü'l-veciz* adındaki sözlükte yer almıştır.[72]

B. "TA'RÎF", "HAD" VE "MUSTALAH"IN TERİM ANLAMI

"Ta'rîf", "had" ve "mustalah"a dair tartışmalara başlamadan evvel bu kelimelerin lügat kitaplarında yer alan sözlük anlamlarının yanı sıra terminolojide ne tür manalara geldiğini tespit etmek gerekir. Bu çerçevede aşağıda bu kelimelerden her birininin terim manalarının tespitine çalışılacaktır.

---

69 Zebîdî'nin bu eserinde "mustalah" kelimesi değil "ıstılah" kelimesi yer bulmuştur (bk. Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ḳâmûs*, Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ, Kuveyt 1969, VI. 551).

70 Reinhart Pieter Anne Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, Librairie du Liban, Beyrût 1968, I. 842. Ayrıca bk. Aynı kitap (trc. Muhammed Selim Nu'aymî), *Tekmiletü'l-meacimi'l-'Arabiyye*, Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İ'lam, Kâhire 1980, VI. 462-63.

71 'Aynülkudât el-Hemedânî, *Şekva'l-garib 'ani'l-evtân ilâ 'ulemâi'l-büldân* (nşr. 'Afif Useyran), Dâr Byblion [Dâru Bibliyon], Paris 2005, s. 26.

72 Mecmaü'l-Lügati'l-Arabî, *el-Mu'cemü'l-veciz*, y.y., 1980, s. 368.

1. "Ta'rîf" Kelimesinin Terim Anlamı

Ta'rîf terimi mantık ve kelâm disiplinleri ağırlıklı bir terim olup İslâmî ilimler kitâbiyâtında geniş yer edinmektedir. Bu nedenle "ta'rîfi" tek bir ilim dalının problemi olarak ortaya koymak mümkün gözükmemektedir.

Ebü'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684) ta'rîf terimini, bir şeyin mahiyetini ya da ayırt edici niteliğini bildirmek[73] olarak; Muhammed A'lâ et-Tehânevî (ö. 1158/1745) ise bir şeyin bütün lüzumlu noktalarını içine alması ve onu başka nesne ve olaylardan ayırt etmesi olarak tanımlamaktadır.[74] Ta'rîfte, muhtevaları açık olmayan garîb, müşterek veya mecâz statüsündeki kelimelerin kullanılmaması "esas/kural" kabul edilmiştir.[75]

2. "Had" Kelimesinin Terim Anlamı

"Had" kelimesi, "ta'rîf" gibi mantık ve kelâm disiplinleri ağırlıklı bir terimdir. Türkçe'de "tanım" kelimesi ile karşılık bulmaktadır. Aristotales'e (m.ö. 384-322) göre had (definition), en genel ifadesiyle bir şeyin ne olup ne olmadığını açıklayan sözdür. Bir başka ifadeyle bir şeyin mahiyetine delalet eden sözü açıklayandır.[76] Had terimi, tanımlananı/mahdûdu içine alan, ağyârını dışarda bırakan el-câmi' ve el-mâni' olandır.[77] Diğer bir deyişle ortak ve ayırt edici unsurları kapsayan, manayı ihata eden vecîz sözdür.[78] "Ittırad" ve "in'ikâs" temel iki şartıdır. Ittırad, haddin bulunması durumunda mahdûdun da bulunması; in'ikâs ise haddin bulunmaması durumunda mahdûdun da bulunmamasıdır. Ebü'l-Bekâ, haddin doğruluğunun ölçüsünü كل kelimesinin "Her ateşin cevheri ve yakıcılığı olmaktadır, cevheri olup yakıcılığı olan

---

73 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, s. 392.

74 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 482-485.

75 Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay., İstanbul 2010, s. 305.

76 Aristotales, *Organon IV: İkinci Analitikler* (trc. Hamdi Ragıp Atademir), MEB Yay., İstanbul 1951, s. 106-114; İbn Sina, *Kitabu'l-Hudûd-Tanımlar Kitabı*, s. 26.

77 Cabir b. Hayyân, *Kitabu'l-hudûd-Tanımlar Kitabı*, ([Arapça metin ve tercümesi], trc. Aygün Akyol, İclal Arslan), Elis Yay., Ankara 2015. s. 34.

78 Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî, *Kitâbü'l-hudûd fi'l-usûl* (nşr. Nezih Hammad), Müessesetü'z-Za'bî, Beyrût 1392/1973, s. 23; Ebû'l-Me'âlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cedel* (nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd), Matba'atu İsa el-Bâbi el-Halebî, Kâhire 1399/1979, s. 5; Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed en-Nesefi, *Tebsiretü'l-edille fî usûli'd-dîn* (nşr. Muhammed el-Enver Hâmid İsa Salame), el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kâhire 1432/2011, I. 127; Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Mu'cemü't-ta'rîfât* (nşr. Muhammed Sıddik el-Minşâvî), Dâru'l-Fezîyle, Kâhire ts., s. 74; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, s. 391.

her şey de ateştir (كلُّ نارٍ فهو جوهرٌ مُحْرِقٌ وَكُلُّ جَوْهَرٍ مُحْرِقٍ فهو نار)" örneğinde olduğu gibi cins ve faslın başına getirilip getirilememesine bağlamaktadır.[79]

Tanımda artırma, mahdûddan bir şeyi eksiltmektir ve yine ondan eksiltme de tanımlananda bir şeyi artırmaktır.[80] Bu nedenle klasik ifadeyle "efradını câmi' ağyârını mani' olan ta'rîfler" yapmak çok zordur. Daha önce ifade ettiğimiz gibi terim sözlükleri yazarları, bu sebeple terimleri açıklamayı amaçlamışlar, tanımlamayı hedeflememişlerdir.

3. Istılâh Kelimesinin Terim Anlamı

Seyyid Şerîf Cürcânî ıstılâh kelimesinin terim anlamı için üç farklı tanım zikreder:

a. İlk konulduğu anlamdan nakledilen şeyin ismi ile bir şeyin adlandırılmasında âlimlerin ittifak etmesinden ibarettir (إخراجُ اللَّفْظِ من معنى لغويٍّ إلى آخر لمناسَبَةٍ بَيْنَهُمَا).

b. Belli bir topluluğun, bir meslek erbâbının, bir lafzı, lügavî anlamından çıkararak başka bir anlamda oy birliği etmeleridir.

c. Bir lafzı, lügavî anlamından çıkararak başka bir anlamda kastedileni açıklamaktır.[81]

Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1391/1971) ise ıstılâhı şöyle ta'rîf eder:

> "Muayyen bir cemâatin, bir meslek erbâbının, bir lafzı, mana-yı lügavîsinden çıkararak başka bir manada müttefiken isti'mal etmeleri" demektir. Mesela "ilim" lafzı, lügatte mutlaka bilmek manasındadır. Sonra: "bir mevzu'a dair bir takım müdevven mesâil ve kavâ'idin heyet-i mecmu'ası" manasında kullanılmıştır. Bir lafzın lügavî manasıyla ıstılâhî manası arasında ya "münasebet/ilişki" bulunur veya bulunmaz. Münasebet bulunursa bu ıstılâhi ta'bîre "menkûl" denir, bulunmazsa "mürtecel" adı verilir. Ma'ahâzâ birkaç manada müsta'mel olup bilahare ilk manalarında isti'mali metrûk bulunan lafızlara da "menkûl" denir. Bu halde nâkil, ya şer'-î şerif olur, ya "örf-i 'âmm" olur veya "örf-i hâs" olur. Birincisine menkul-i şer'î denir. Nitekim "salât" lafzı lügatte "dua" manasına iken bilahare şer'-i şerif tarafından duayı câmi olan "erkânı ma'lûme ve ef'ali mahsûse" manasında nakledilmiştir. İkincisine menkul-i örfî denir. Nitekim "dâbbe" lafzı, esasen "yeryüzünde yürüyen her zî-hayata ıtlak olunurken" bilahare 'âmme tarafından "dört ayaklı zî-hayat mahlûkata" itlak olunmuştur. Üçüncüsüne de menkul-i ıstılâhi denir. İşte fukahânın, üdebânın, vesâir 'ulûm ve funûn veya sanayi erbâbının kullandıkları bir takım ta'bîrler, bu menkul-i ıstılâhi cümlesindendir."[82]

---

79 Ebü'l-Bekâ el-Kefevi, *el-Külliyyât*, s. 392.

80 Cabir b. Hayyân, *Kitabu'l-Hudûd*, s. 34.

81 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 27.

82 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istılahâtı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Basım ve Yay., İstanbul ts., I. 11-12.

Mehmet Zeki Pakalın (ö. 1972), ıstılâhı "Bir ilimde, bir fende, bir sanatta asıl mevzu'undan başka, husûsi bir mana ile kullanılan kelime veya terkîb" [83] şeklinde tanımlamıştır. Istılâhın Türkçe karşılığı olarak "terim" kullanıldığını daha önce ifade etmiştik. Türkçe'de eskiden "ıstılâh" adıyla adlandırılan terim, "'umûmî veya 'âdî kelimelerden farklı kelimeler" diye tanıtılmıştır. Âlimler arasında "ıstılâhât-ı 'ilmiyye", "ıstılâhât-ı fenniye", "ıstılâhât-ı edebiyye" şeklinde Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar kullanılmıştır. "Terim ifadesi, Latince'de "sınır, son" anlamına gelen "terminus" kelimesine benzetilerek "derlemek" fiilinin eski şekli olan termek fiilinden -im eki getirilerek türetilmiştir. Türk cumhuriyetlerinde ise, bu terim Rusça'daki biçimiyle "termin" olarak kullanılmaktadır."[84] Fakat klasik Türk İslâm Edebiyâtı kitâbiyâtında "ıstılâh" terimi kullanımı genişçe yer edinmiştir. Buna dair bazı örnekler paylaşmakta yarar görüyoruz.

Fuzûli (ö. 963/1556):

Her kimin var ise zatında şerâret küfrü

Istılâhât-ı 'ulûm ile müselman olmaz.[85]

Koca Râgıb Paşa (ö. 1176/1763):

Sarir-i hâme sanma ıstılâhta boğulmakla

İder biçare dâim şive-i küttaptan feryat[86]

Yûsuf Nâbî (ö. 1124/1712):

"Tâ geçmeyince medrese-i kîl ü kâlden

Anlanmaz ıstılâhı kitâb-ı hakîkatün"[87]

Terimlere yüklenen anlamın çağdan çağa değişmesi konusunda Rıza Tevfik: "Terakkî ve tebeddül medeniyetin kânûn-i esâsîsidir. Elbet bu ıstılâhât dahi ilerde az çok değişecektir. Ve efkâr ve ma'lûmâtımızın mâhiyeti tebeddül ettiği nisbetde değişmelidir."[88] der. Bölükbaşı, terimlere yüklenen anlamların zamanla değişmesinin imkân dâhilinde olduğunu ifade ederken, bazı dilbilimciler de bir dildeki kelime hazinesinin her otuz beş yılda kuşak dönemine paralel olarak değiştiğini

---

83 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 1983, II. 8-9.
84 Hamza Zülfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yay., Ankara 1991, s. 20.
85 Fuzûlî, *Fuzûlî Divanı* (haz. Kenan Akyüz, Süheyl Beken vd.), Akçağ Yay., Ankara 1990, s. 304.
86 Koca Ragıb Paşa, *Divan-ı Ragıb*, Bulak Matbaası, Bûlak 1252/1836, s. 10.
87 Yûsuf Nâbî, *Nabi Divanı*, (haz. Ali Fuat Bilkan), MEB Yay., Ankara 1997, II. 786.
88 Bölükbaşı, *Bazı İzâhât*, I. 25.

savunmaktadırlar.[89] Osman Eskicioğlu ise "günümüz din bilimleri araştırmalarında problemleri çözebilmek toplumumuzun beklenti ve ihtiyaçlarına cevap verebilmek için din ve bilimlerde terim, ta'rîf ve tasnîflerin yenilenmesine ihtiyaç duyulmaktadır"[90] ifadesiyle Bölükbaşı ve diğer araştırmacılar gibi değişimi savunmaktadır.

Osman Eskicioğlu, terimlerin manalarının modern asra uygun olarak değiştirilmesini söyler ve buna dair birtakım tekliflerde bulunur. "İmamet, velâyet, bey'at ve mele' gibi terimlerin bugün kamu hukuku açısından ne ifade ettikleri açıklanmalıdır. Bütün terimler, modası geçmiş anlamlarından çıkarılıp çağdaş manalara kavuşturulmalıdır. Mesela fakir, işgücü olmayan; miskîn ise, sermaye gücü olmayan kimsedir diye bir ta'rîf yapabiliriz."[91] Terim anlamlarında yapılan birtakım değişiklikler ezmânın tagayyürü ile bir ihtiyaç olabilir. Dolayısıyla çağdaş problemlerin çözümleri içerisinde ta'rîflerin muhtevalarının/mefhûmlarının değiştirilmesi, daraltılması ya da genişletilmesi sayılabilmektedir. Ayrıca terimlere yüklenen yeni anlamların düşünce dünyasının gelişimine katkıda bulunacağı izahtan varestedir. Bununla birlikte terimlere yüklenen anlamların değişimi çerçevesinde nesiller arasında ciddi bir uçurum olmaması adına terimbilimcilerin "yeni anlamlar/mefhumlar" için dikkatli olmaları gerekmekte ve bu işe ancak bir ihtiyaç sebebiyle yönelmeleri gerekmektedir.

Terimler, kimi zaman tefsir, nesh, muhkem gibi tek bir sözcükten, kimi zaman et-tefsîru'l-mevzû'î, 'ulûmu'l-Kur'ân gibi bileşik sözcüklerden, kimi zaman da el-âyatu'l-Medeniyye fî's-süveri'l-Mekkiyye, el-âyâtu'l-Mekkiyye fî's-süveri'l-Medeniyye, esmâu süveri'l-Kur'ân gibi içinde birkaç sözcük barındıran öbekler biçiminde olabilir.

Terim ile ilişkili olarak dikkat edilmesi gereken bir husus da "rumûz" ta'bîridir. Müellifler -fıkıh kitâbiyâtı başta olmak üzere- te'lifâtlarında ihtisarlar, işaretler, özel harfler, özel kelimeler ve isimler kullanırlar. Örneğin Hanefi kitâbiyâtında "el-İmâm" denilince Ebû Hanîfe, "eş-Şeyhân" denilince "Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf" ve "meşâih" denilince "Ebû Hanife'yi görmeyen Hanefî 'ulemâ" kastedilir.[92] Bu tür rumûzlar özel kullanımları nedeniyle "ıstılâh/terim" gibi algılanabilir. Fakat tam manasıyla bu tür rumûza terim denilmesi kanaatimizce doğru olmasa gerektir.

---

89 Nesrin Arıklı, T. Tunçdoğan, Berke Vardar, *Semantik Akımları*, Yeni İnsan Yay., İstanbul 1969, s. 18.

90 Osman Eskicioğlu, *Din ve Bilimlerde Terim, Ta'rîf ve Tasniflerin Yenilenmesi*, Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu, (Samsun, 27-30 Haziran 1989), 1989, s. 236.

91 Eskicioğlu, *a.g.t.*, s. 239.

92 Muhammed İbrahim Hafnevî, *el-Fethu'l-mübîn fî halli rumûzi ve'l-mustalahâti'l-fukahâ ve'l-usûliyyîn*, y.y., ts., s. 16.

Kimi dilbilimciler terimleri konu edindikleri eserlerine, terim anlamında "ıstılâh veya mustalah" kimileri "kelîmât", kimileri de "elfâz" terimlerini kullanmışlardır. Örneğin Muhammed A'lâ et-Tehânevî (ö. 1158/1745) kitabına *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn*, Ahmed b. Hamdan b. Ahmed Leysi Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322/933-934) kitabına *Kitabü'z-zîne fi'l-kelîmâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye* adını verirken Ebû'l-Hasan Seyfeddin 'Alî b. Muhammed b. Salim el-Âmidî (ö. 631/1233) kitabına *el-Mübîn fî şerhi me'âni elfâzi'l-hükemâ' ve'l-mütekellimîn* adını vermiştir.

"Istılahı/terimi", ta'rîf veya had ile mukayese etmek gerekirse denilebilir ki; bir terim tek başına ta'rîf olmaz fakat ta'rîf ya da had içerisinde birden fazla terim bulunabilir. Terimlerin içerdiği anlamların, ta'rîfler yoluyla sınırlanması ya da genişletilmesi birtakım sakıncalar doğurabilmektedir. Zira ta'rîfler biraz çapraşık şeyler hakkında doğru bir bilgi vermeye daha az elverişlidirler. En iyilerinin bile eksik bir tahlîl kadar değeri olmayabilir. Çünkü bunlara daima veresiye bir şey katışır yahut aksine, güvenç getirmek için elde gerekli kuralları yoktur. İrdelenen nesnenin lafız ve kavram olarak tahlîlinde ise, o 'şey'in türeyişinin asıl kendisini takip etme mecburiyeti vardır. Onun için, tahlil iyi yapılınca, muhakkak ki herkesi kendi etrafında toplanmış bulacak, dolayısıyla da çekişmelere bir son verecektir.[93] Ayrıca "terimler halkın söz varlığında yer almazlar ama halk ağzında kullanılıp da sonradan terim özelliği kazanmış kelimeler vardır."[94]

Buraya kadar ta'rîf, had ve mustalahın sözlük ve terim anlamları ele alındı. Aşağıda bu kelimelerin pratikte ilimler için ehemmiyeti etraflıca konu edilecektir.

C. "TA'RÎF", "HAD" VE "MUSTALAH"IN İLİMLER AÇISINDAN ÖNEMİ

Her araştırmacı gibi tefsir araştırmacısı da ele aldığı herhangi bir mesele üzerinde tartışmaya başlamadan evvel o meseleyle irtibatlı tanımları zihninde netleştirmelidir. Örneğin "Kur'ân'ın tarihselliği" hakkında tartışmaya başlamadan evvel Kur'ân ve tarihsellik ile ne kastedildiği ve ne anlaşılacağı, dolayısıyla bu iki kelimenin mahiyeti ortaya konulmalıdır. Zira tanımların netleştirilmesiyle tartışılan konuya dair tutarlı neticelerin elde edilmesi mümkün olabilecektir. Bu hususun farkında olan ilk dönem âlimleri ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitâbiyâtını ortaya koymuşlardır. Terimleri konu edinen bu kitâbiyât da ilmi müzakerelere

---

93 Etienne Bonnot de Condillac, *Essai Sur L'origine des Connaissances Humaines-İnsan Bilgilerinin Kaynağı Üzerinde Deneme* (trc. Miraç Katırcıoğlu), MEB Yay., Ankara 1992, s. 130.

94 Zülfikar, *a.g.e.*, s. 21.

başlamadan evvel tartışmaların seyrini, sülûkunu ve gidişatını ortaya koyan son derece önemli eserlerdir.

Kavram veya literal anlam "dil" için zarf ise mazrûf da terimleridir. Terimler, kelimelere giydirilen düşüncelerdir. Düşünceler kelimelere giydirilmezse, bir başka ifadeyle terimler olmazsa her türlü düşünce havada kalır ve bir bakıma rüya veya hayal gibi olur. Terimler bir bakıma düşüncenin kabı ve kalıbıdır. Düşünmenin ve düşüncenin şüyu' bulmasının temel yapıtaşlarının terimler olduğunu da söyleyebiliriz.

Tefsir, hadis, fıkıh gibi İslâmî ve sosyal ilimlerde "terim", kimya, matematik, fizik, biyoloji gibi fen bilimlerindeki "formül"lere benzer. Bahis konusu fen bilimlerinde genellikle formülsüz problem çözülemeyeceği gibi İslâmî ilimleri de terimleri bilmeden anlamak veya terim yanlış anlaşılmışsa bu ilimlerde doğru neticelere ulaşmak mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla terimler, "ilim dallarının ayrılmaz parçalarıdır. İlim dalının mensupları kendilerini onlarla kısa yoldan ifade ederler. Bunun için büyük öneme sahiptirler."[95]

Bütün fenler ve ilimler kendilerine has terminolojilerini tarihi seyir içinde oluşturur ve geliştirirler. Zaman zaman kullanılan bir terimin lügat anlamıyla irtibatı kalmadığı da olabilir. Bu sebeple fenlerin ve ilimlerin terminolojisinin oluşumunu ve tarihi seyiri içinde geçirdiği değişikliklerini anlamadan bu ilimlere vakıf olmak imkân dâhilinde gözükmemektedir.

Mantıkta tasavvurlar kısmının hedefi tanımlara ulaşmaktır. Mantığın görevi bir anlamın doğru tanımlanmasının veya bir konunun ispatı için doğru delil kullanılmasının yöntemini göstermektir. Tanım, bilinmeyen bir fikir yerine, bilinen bir fikir ortaya koymaya ve böylece onun ne olduğunu anlatmaya yarar. Onun bu fonksiyonu hem ilmî hem de pratik hayatımızda önemli rol oynar. İslâm mantıkçıları tanımın teorik yönüyle ilgili çalışmalar yaparken bu çalışmalarında tanımın pratik faydasını da göz ardı etmemişlerdir.[96] Bölükbaşı bu hususa işaret ederken: "Lisân-ı ilim ve felsefeyi i'mâl etmezsek, medeniyet-i hâzıranın kemâlât-ı maneviyesini ile'l-ebed Türk zihni ictimâîsine bigâne bırakmış olacağız, yeni bir fikir nakledemeyeceğiz."[97] der.

Başlangıçtan günümüze kadar büyük tartışmalar ve kavgalar terimlere yüklenen farklı anlamlar üzerinde olmuştur. Örneğin Hz. Peygamber'in vefatından çok geçmeden II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan "halku'l-Kur'ân" meselesinin nihai noktası da bu minvalde değil midir? İmdi, bazı muasır âlimlerin felsefeye karşı çıkıp "hikmet" terimine sarılmaları da

---

95 Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü,* İFAV, İstanbul 2009, s. 7.

96 Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 81, 91.

97 Bölükbaşı, *a.g.e.*, I. 24.

aynı kavganın neticesi değil midir? Sonuç olarak "başlangıçtan günümüze büyük dinî, ilmî ve sosyal tartışmaların ve kavgaların en önemli sebebi, terimler ya da terimlere giydirilen mefhûmlardır" denilse abartı olmaz. Bu sebeple terimler Şâhid el-Bûşîhî'nin de dediği gibi mihver-i sırâ', merkez-i difâ', cevher-i nizâ', kalb-i işkâl ve muharrik-i tecdîd'tir.[98] Bir başka ifadeyle terimleri tam anlamıyla anlamadan herhangi bir ilmi hakkıyla kavramak ayrıca herhangi bir ilmi yenilemek veya ilerletmek de mümkün değildir. Bu yüzden terimlerin konumu itibariyle ilimler ayakta durabilir, gelişebilir ve ilerleyebilir. Ayrıca toplumu inceleme alanı olarak ele alan sosyal bilimlerde yapılan yanlışların topluma yaptığı kötülük ve tahribatın fen bilimlerinkinden daha fazla olduğu inkâr edilemez. Konfüçyüs'e (ö. m.ö. 479), "toplumun kaderi eline verilirse onu düzeltmek ve iyileştirmek için ne yapardın?" diye sormuşlar. Konfüçyüs'ün verdiği cevap şu olmuştur: "İlk işim isim ve terimleri değiştirmek olacaktır. Çünkü toplum, isim ve terimleri yanlış ta'bîr etmek ve kullanmakla bozulur."[99] Max Müller'e (ö. 1900) göre "kelimelerin yanlış ve bozuk kullanılması önce eserde dil hastalığı, sonra da ahlakta hastalık doğurur; çünkü bozuk bir kelime ve yanlış bir deyim giderek yaşamanın bir parçası haline gelir."[100] Gerek Konfüçyüs'ün gerekse de Max Müller'in ifadeleri terimlerin doğru anlaşılmasının ne derece önemli olduğunu ifade ettiği gibi, yanlış anlaşıldığında vereceği toplumsal zararı da ortaya koymaktadır. Sonuç olarak denilebilir ki bir araştırmacının kendi sahasına vukûfiyeti, liyakati ve tam manasıyla ehliyeti, kullandığı terimleri yerli yerinde kullanmasıyla anlaşılabilir.

Bugün İslâm dünyasında yaşanan hadiselerin gerisinde yatan sebeplerden biri de aynı ihtisas alanındaki araştırmacıların terimler üzerinde uzlaşamamaları olsa gerektir. Mesela, Mısır'da tefsir ilmine dair yapılan bir çalışmayı bir başka İslâm ülkesindeki tefsir araştırmacısı, Arap Dili'ni çok iyi kullandığı halde kitapta kullanılan terimlere vukûfiyeti olmadığı için yeterince anlayamamakta, ya da yanlış anlayabilmektedir. Bu eksikliği gidermek için bazı ilmî faaliyetler ve ortak toplantılar yapılmış olmasına rağmen maalesef problem devam etmektedir. Aslında terim eksenli çalışmaların görevi, pek çok yanlış anlamayı ve tesmiyeyi tashih etmektir. Örneğin *Mustalahât nakdiyye ve belâgiyye fî kitâbi'l-Beyân ve't-tebeyyun* adındaki terim eksenli çalışma, Cahız'ın kitabının adının çoğu araştırmacının ve kitabın tahkikini yapan 'Abdüsselâm M. Hârûn'un iddia ettiğinin aksine, *el-Beyân ve tebyîn* değil *el-Beyân ve't-tebeyyun* olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuca, Şâhid el-Bûşîhî'nin kitapta zikredilen

---

98 Şâhid el-Bûşîhî, *Dırasât mustalahiyye*, Dârü's-Selâm, Kâhire 1433/2012, s. 75.

99 Ali Şeriati, *Civilization and Modernization* (trc. Ahmet Yüksek), *Medeniyet ve Modernizim*, Birleşik Yay., İstanbul 1995, s. 44.

100 Şeriati, *a.g.e.*, s. 44.

terimleri etraflıca ele alması neticesinde Câhız'ın bu tesmiyeyi kullandığını ayrıca bazı mahtût nüshalarda da tek bir yâ harfinin olması nedeniyle "tebyîn" şeklinde okumaya engel olmaktadır.[101] Şâhid el-Bûşîhî'ye göre terim eksenli çalışmalar, geleneği üçüncü türden okuma şeklinde olmalıdır. Bûşîhî'ye göre bugüne değin gelenek iki türden okunmuştur: Bunlardan bir tanesi atalarımızın ve muasırlarımızın yanlış anlamalarından kaynaklanan okumadır. Bu okumaya قراءة الحمراء gibi bir ad verilebilir. İkinci yanlış okuma ise oryantalistlerin okuma türüdür ki bu okumaya قراءة الزرقاء denilebilir.[102]

Terimlerin önemine dair son olarak mahtût olan eserlerin neşri olarak ifade ettiğimiz edisyon krtiğinden söz etmek istiyoruz. Muhakkikin neşrini yapacağı mahtût eserin ilgili olduğu ilmin terimlerine vakıf olması elzemdir. Aksi takdirde eserin dirase kısmını yapamayacağı gibi hakkıyla tahkikli neşrini de yapması güçtür. Bir başka ifadeyle muhakkiklerin uzman oldukları ilmi sahalardaki mahtût eserleri neşretmeleri kitabın tahkik ve diraselerini doğru bir şekilde hazırlamalarına yardımcı olacaktır.

Bütün bu izahlardan anlaşıldığı üzere "ta'rîf, had ve terim" ilimler için olmazsa olmaz derecesinde önemlidir. Bu girizgâhtan sonra aşağıda İslâmî ilimlerin bu kelimelere yaklaşımı ele alınacaktır.

D. İSLÂMÎ İLİMLERİN "TA'RİF", "HAD" VE "MUSTALAH"A YAKLAŞIMLARI

Bir disiplinin "nasıl bir tanım teorisine" sahip olduğunu belirlemek, o ilmin terimlerinden yapılan ta'rîfleri değerlendirmede ışık tutmaktadır. Bilimler, tanımlarla diğerlerinden ayrılır. Bir âlimin herhangi bir meseledeki tezinin ne olduğunun açıklanması o konuyu ne şekilde tanımladığına bağlı olmaktadır. Tanımın disiplinleri ve tezleri anlamada önemi izahtan varestedir. Aşağıda birtakım disiplinlerin tanım anlayışlarının olup olmadığını ortaya koymak başka bir ifadeyle nasıl bir tanım anlayışına sahip olduklarını belirlemek temel hedefimiz olacaktır. Ta'rîf ve had anlayışları olmayan disiplinlerin ise terimlerine dair panaromasına yer vemekle iktifa edilecektir.

1. Tefsir İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah"

---

101 Kitabın tesmiyesine dair daha fazla malumat için bk. Şâhıd el-Bûşîhî, *Mustalahât nakdiyye ve belâgiyye fî kitâbi'l-Beyân ve't-tebeyyun*, Dâru'l-Kalem, Kuveyt 1415/1995, s. 37-56.

102 el-Bûşîhî, *Mustalahât nakdiyye*, s. 2.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla gerek klasik dönemde gerekse modern dönemde tefsir ilmine münhasır ta'rîfât ya da hudûd eksenli bir eser yazılmamıştır. Bu alanda bir eser olmadığı gibi tefsir ilminin bu sahalara bir yaklaşımı da olmamıştır. Klasik dönemde tefsir ilmine dair mütekâmil bir mustalahât kitabı da yazılmamıştır. Fakat Râgıb el-İsfehânî'nin *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*'ı ve Semîn el-Halebî Ahmed b. Yûsuf b. 'Abdiddâim'in (ö. 756/1355) *'Umdetu'l-huffâz fî tefsiri eşrefi'l-elfâz*'ı gibi tefsir ilminin kavramlarını içeren bazı eserler yazılmıştır. Mezkûr iki eser, kavramlar ağırlıkta olmakla birlikte kısmen terim anlamlarını da içinde barındırmıştır. Bu çerçevede tefsir ilminin terimlerini tespit etmede ilgili eserlerden yararlanılabilir. Söz konusu iki eserin tanıtımı ve metodu ileriki sayfalarda detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Gerek klasik dönemde gerek modern dönemde tefsir ilmine dair ta'rîfât, hudûd ve mustalahât türünden kitâbiyâtın olmaması hakkında birtakım gerekçelerden söz edilebilir. Bilindiği gibi ilimler tasnîfi türünde yapılan çalışmalarda bulunan bazı bilginler tasnîflerinde tefsir ilmine yer vermemişlerdir.[103] Bu vakı'a bir gerekçe olabilir. İkinci olarak da tefsir ilminin bu türden kitâbiyâta elverişli olup olmadığından söz etmemiz gerekir. Tefsir ilminin kendisine hâs usûlünün olup olmadığı hatta böyle bir usulünün bulunmadığı iddiasından hareketle bu türde eserlerin yazılmadığı da söylenilebilir.

Tefsirin ilim olup olmadığı tartışmasının nihâi noktası Sa'deddin Teftazanî'nin (ö. 792/1390) *Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm* adlı eserinde ifade ettiği gibi temelde bir şeyin ilim olması mevzu'âta, mebâdiye ve mesâile bağlıdır.[104] Yani eczâu'l-'ulûm denilen üç temel yapıtaşının olmasına bağlıdır. Bu çalışmada tefsirin bir ilim olup olmadığı tartışması bizim konumuzun dışında kaldığı için sözü daha fazla uzatmak istemiyoruz.[105]

2. Mantık İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah"

a. Had (Definition) ve Çeşitleri

---

103 Çalışmanın ilerleyen sayfalarında Cabir b. Hayyân'ın *Kitâbü'l-Hudûd* ve Hârizmî'nin *Mefâtihu'l-'ulûm* adlı eserlerinin tanıtım ve metodu ele alındığında ifade edileceği üzere "tefsir ve hadis" ilimler tasnifinde yer bulmamıştr.

104 Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer b. 'Abdullah Teftazanî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm* (nşr. 'Abdülkadir Kürdî), Matba'atü's-Sa'âde, Kâhire 1330/1912, s. 14.

105 Eczâu'l-'ulûm çerçevesinde tefsir ilmi, İslami İlimler Araştırma Vakfı'nca (İSAV) düzenlenen 15-16 Mayıs 2010 tarihinde "Tefsir Nasıl Bir İlimdir?" konulu tartışmalı ilmi toplantıda uzmanlık alanları bizzatihi tefsir olan akademisyenler tarafından müzakere edilmiştir. Bahis konusu toplantının tebligleri, "Tefsir Nasıl Bir İlimdir?" adıyla 2011'de Ensar yayınları tarafından basılmıştır.

Klasik mantık eserlerinde kavramlar kısmının nihai maksadı tanımdır. Hadd'in karşılığı olan "tanım", aslında terminolojik olarak zâtî ile yapılan ta'rîftir. Beş tümelden arazın bulunduğu ta'rîfe ise 'resm' denir ve Türkçe'de "betim" ile karşılanır. Hem tanımı hem de betimi kuşatan cins mesabesindeki terim ise ta'rîf'tir. Ancak bu cinsin en bilinen ve kâmil türü olduğu için bazen "tanım" terimi genel anlamda yani ta'rîf anlamında kullanılır; ama daha sıkı bir terminolojik sistem içinde sadece "hadd"in karşılığı olarak kullanılır."[106]

Aristotales'e (ö. m.ö. 322) göre tanım en genel ifadesiyle bir şeyin ne olduğunu açıklayan sözdür. Bu da ya nesnenin ne olduğunu, ya da adının ne ifade ettiğini göstermekten başka bir şey değildir.[107] Aristo mantığında tanım kuramı "varlık" anlayışına bağlıdır. Ona göre varlıklarda biri zât, diğeri sûret olmak üzere iki asıl vardır.[108] Fârâbî'ye (ö. 339/950) göre had, bir şeydeki iki durumu tanımlar: ya "o şeyin zâtını ve cevherini" ya da "onunla kendisi dışındaki şeylerden ayıklayanı" tanımlar.[109] İslâm mantıkçıları, "had" için "kavl-i şârih" yani "terimin anlamını açıklayıcı söz" ta'bîrini kullanmışlardır.[110] "Kavl" denmekle tanımın hüküm içeren müellef bir söz olduğu, "şârih" denmekle de tanımın mahiyeti, künhü ile açıklananı yani tanımlananı, dışında kalan şeylerin bütününden temyiz edici olması kastedilir.[111]

Tanım, "bu nedir?" sorusuna cevap teşkil eder. Bu soru, ya adın ne ifade ettiğini, ya da özün ne olduğunun cevabını vermeye yöneliktir. Örneğin, "Atom kelimesinin anlamı nedir?" demek atom adının ne ifade ettiğini, araştırmak; "insanın hakîkati nedir?" demek ise özü araştırmaktır. Tanım, bir sınırlama işlemidir. Örneğin "yılan sürünen bir hayvandır" dediğimizde onu sürünen olmayanlara karşı sınırlamış ve onlardan ayırt etmiş oluruz. "İnsan düşünen bir

---

106 Ferruh Özpilavcı, "Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kavram ve Tanıma Yaklaşımı", *Usûl*, 24 (2015/2), s. 157.

107 Aristotales, *Organon IV: İkinci Analitikler* (trc. Hamdi Ragıp Atademir), MEB Yay., İstanbul 1951, s. 106-114.

108 Mehmed Şemseddin Günaltay, "Mütekellimin ve Atom Nazariyesi", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmu'ası*, 1925, I/1, s. 67, 76. Muhit Mert, "Kelamcıların Tanım Kuramları", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2003,I/2, s. 82.

109 Ebû Nasr Mu'allim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Fârâbî, *el-Elfâzü'l-musta'mele fi'l-mantık* (nşr. Muhsin Mehdî), Dârü'l-Meşrik, Beyrût 1986, s. 78. Ayrıca bk. Mehmet Şirin Çıkar, "Arap Dilbilim Çalışmalarında "Had/Tanım" Terimi ve er-Rummânî'nin "el-Hudûd" Adlı Eseri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2005, V/2, s. 53-69

110 Mahmud b. Hafız Hasan Magnisi, *Mugni't-tullab*, Matba'a-i Hacı Necib, İstanbul R1298, s. 16; Hüsameddin Hasan el-Kâtî, *Şerhu Kitabi İsaguci fî 'ilmi'l-mantık* (nşr. Sa'id Abdüllatif Fude), Darü'l-Feth, Amman 1434/2013, s. 42; Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed Molla Fenari, *Şerhu İsaguci*, Hacı Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul 1870, s. 10; Mehmed Tevfik Efendi, *Gâyetu'l-beyân fi 'ilmi'l-mizân*, Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul R1306, s. 11; İzmirli İsmail Hakkı, *Mi'yarü'l-'ulûm*, Yuvanaki Panayotidis Matbaası, İstanbul R1315, s. 28.

111 Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 81.

hayvandır" demekle de onu düşünen olmayanlara karşı sınırlamış oluruz.[112] Tanımda soru sorma sonsuza dek gitmeyip soru soranın bilmekte olduğu cins ve fasıllarda son bulur. Örneğin bir hurma ağacını işaret ederek "O nedir?" diye sorulunca muhatabı yakın cinsi kullanarak "o ağaçtır" cevabı verirse soruyu soran bu cevapla ikna olmaz ve "o hangi ağaçtır?" diye sorar. Cevap olarak "Hurma meyvesi veren ağaçtır." dediğinde maksada ulaşır ve soru sorma işlemi son bulur. Ancak "hurma meyvesi" ve "ağaç"ın manasını anlamadığı durumda "nedir?" soru edatına geri döner. Örneğin; Ağaç nedir? Ağaç, gövdesi üzerinde duran bir bitkidir. Bitki nedir? Bitki beslenen büyüyen cisimdir. Cisim nedir? Cisim, üç boyutta uzamlı olan (yani eni, boyu ve derinliği) olandır... Soru sorma kesilene kadar bu böyle sürüp gider. Öte yandan faslı ve cinsi olmayanın tanımı da yoktur.[113] Fakat cins ve fasıldan oluşan her şey tanım değildir.[114]

Bir şeyin tanımı, söz konusu şeyin tasavvurunu ifade etmek için söylenen şeydir. Tanımın tanımlanana (mahdûda) eşit ve ondan daha açık olması şarttır. Tanımlanandan daha genel ve daha özel olan, bilgi bakımından tanımlanana eşit olan ve tanımlanandan daha kapalı olan şeylerle yapılan tanım doğru değildir. Ta'rîf, yakın fasılla/ayrımla (fasl-ı karîb) olursa tanımdır (hadd); hâssa ile olursa betimdir (resm/description); eğer yakın cins ile birlikte olursa tam tanım (hadd-i tâm) olurlar; fasıl ve hâssadan biri yakın cins ile birlikte olmazsa eksik tanım (hadd-i nâkıs) olur. Tanımda genel 'araza ('araz-ı 'âmm) itibar etmemişlerdir. Eksik tanım ve betimde lafzî tanımda olduğu gibi -ki lafzî tanım, lafzın delalet ettiği şeyin açıklanması amaçlanan tanımdır- tanımın tanımlanandan daha genel olması uygun görülmüştür.[115] Bu dört tanım şeklinin izahı beş tümele [cins, nev' (tür), fasl (ayırım), hâssa (özellik), 'araz (ilinek)][116] göre olur. Tam özsel tanım: bir hakîkatin yakın cins ile faslından/ayrımından bileşik olan ta'rîftir (hadd-i tâm: yakın cins + yakın fasl). Eksik özsel tanım: "sadece ayrım" ile ya da "uzak cins ve ayrım" ile yapılan ta'rîftir (hadd-i nâkıs: uzak cins + yakın fasl). Tam ilintisel betim: yakın cins ve fertlerinin hepsine şâmil ve lâzım olan hâssadan bileşik olan ta'rîftir (resm-i tâm: yakın cins +

---

112 Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 81.

113 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Mi'yârü'l-'ilm fî'l-mantık* (nşr. Ahmed Şemseddîn), Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1434/2013, s. 259-60.

114 Ebû 'Alî Hüseyin b. 'Abdullah b. 'Alî b. Sînâ, *el-Burhan: min kitâbi'ş-Şifâ* (nşr. 'Abdurrahman Bedevî), Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, Kâhire 1966, s. 216.

115 Sa'deddin Teftazanî, *a.g.e.*, s.7.

116 Fahrüddîn er-Râzî'ye (ö. 606/1210) göre beş tümelin dışında da bazı ta'rîfler/tanımlar bulunmaktadır. Bununla birlikte Aristotales'in tanım anlayışına uyanın yani had veya resm şeklindeki tanımın gerçek tanım olduğunu belirtmektedir. Daha fazla bilgi için bk. Şaban Haklı, *Müteahhirin Döneminde Felsefe-Kelam İlişkisi: Fahreddin er-Razi Örneği,* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. SBE, İstanbul 2002, s. 44-59.

hâssa). Eksik ilintisel betim: sadece hâssa ile ya da cins ve hâssa ile yapılan ta'rîftir (resm-i nâkıs: cins + 'araz/'arazlar).[117]

Hadd-i tâm'a örnek: "İnsan konuşan hayvandır.", "Tefsir, Kur'ân kelimelerinin telaffuz keyfiyetlerini, işaret ettikleri manaları, müfred ve terkip halinde terettüp eden hükümlerini, terkip halinde taşıdığı manaları ve bu manalara eklenen tamamlayıcı yönleri araştıran bir ilimdir."[118] Bu ta'rîfte "kelimelerin telaffuzu" ifadesiyle kırâ'at ilmi de tefsir ilminin içerisine girmektedir.[119]

Hadd-i nâkıs'a örnek: "İnsan konuşan cisimdir.", "Tefsir, insanın takati nispetinde murad-ı ilâhiye delâleti cihetiyle Allah kelâmının ahvâlinden bahseden ilimdir."[120]

Tam ilintisel tanıma (resm-i tâm) örnek: "İnsan gülücü bir hayvandır.", Tefsir, müfessirler denen âlimlerin görüşlerini ihtiva eden dini bir ilimdir.

Eksik ilntisel tanıma (resm-i nâkıs) örnek: "İnsan uyuyan cisimdir.", Tefsir, bilginleri, mevzu'atı, mesâili ve mebâdisi olan bir ilimdir."[121]

Mantık ilminde ta'rîf ile had arasında nüans olduğu ve genel itibariyle mantıkçılara göre haddin mahiyeti yukarıda izah edildi. Aşağıda mantıkçıların had ve ta'rîf için ileri sürdükleri şartlara yer verilecektir.

b. "Had" ve "Ta'rîf"in Şartları

Bir tanımın tâm ve mükemmel olabilmesi için bazı şartlar gereklidir. Bu şartları şöyle özetleyebiliriz:

---

117 Gazzâlî, *Mi'yârü'l-'ilm*, s. 253-55.

118 Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît* (nşr. 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd, 'Alî Muhammed Mu'avvez), Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1413/1993, I. 121. Tefsir ilmine yapılan diğer tanımlar için bk. Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî 'ulûmi'l-kur'ân* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim), Dâru't-Turâs, Kâhire 1404/1984, I. 13; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye), Mücemma'ü'l-Melik Fehd li-Tıba'ati'l-Mushafi'ş-Şerif, Medine ts., V. 2261-65.

119 Buna göre tefsir, "nahiv, sarf, vaz', belagat" olmak üzere Arap Dili'yle ilintili tüm nesnelerin, vasıtaların kullanılıp, âyetleri çevreleyen tarihsel şartların da gözetilerek Kur'ân âyetlerinin içerdiği mananın keşf ve muradını beyân etmek demektir.

120 Ebû 'Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Süleymân Kâfiyecî, *et-Teysir fî kavâ'idi 'ilmi't-tefsir* (nşr. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî), Mektebetü'l-Kudsî, Kâhire 1419/1998, s. 30.

121 Ta'rîflerin doğruluğunun kontrolü 'aks/in'ikas/döndürme ve tard/ıttırad ile olabilmektedir. Fakat bu konunun detaylıca ele alınmamasının sebebi; mantık ilmi ve diğer disiplinlerin problemlerinin çalışma için malzeme olabilme cihetinin takip edilmesi sebebiyledir.

(1) Tanım tâm olmalıdır. Gelenekte "efrâdını, câmî', ağyârını mâni' olmalıdır" sözüyle bu söylem formüle ediliyorken Batı mantıkçıları aynı fikri şu latince cümle ile ifade ediyorlar: "Conveniat toto definito et soli definito". Yani tanım, tanımı yapılanın tümüne ve yalnız ona uygun olmalıdır.

(2) Ta'rîf bir şeyi kendisinden daha açık olmayan (müphem) bir şeyle tanımlamamalıdır. Yani bir tanımın, anlamı açık kelimelerle yapılmalıdır.

(3) Tanımda kısır döngü (devr-i bâtıl-cercle vicieux) bulunmamalıdır.

(4) Ta'rîf ne çok uzun ne de çok kısa olmalıdır.

(5) Tanım, döndürme yolu ile döndürülebilmelidir.[122]

Netice olarak denilebilir ki mantık ilminde "had", "ta'rîf" ya da "mu'arrif" ile eş anlamlı değildir. Zira ta'rîf hem haddi hem de resmi kapsamaktadır. Oysa resm haddin karşılığıdır. Aralarında 'umûm husûs farkı vardır. Yani her had aynı zamanda bir ta'rîftir fakat her ta'rîf had değildir.

3. Kelâm İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah"

Mehmed Şemsettin Günaltay, ilk mütekellimlerin Aristo mantığını işlevsiz yapmak için gayret sarfettiklerini, tanım kuramının Gazâlî ile kelâm ilmine girdiğini ve tanımın kelamın ön koşulu kabul edildiğini ifade etmektedir.[123] Günaltay, bu yargısıyla "had" ve "ta'rîf"in kelam ilminin önemli meseleleri arasında yer aldığını kabul etmektedir. Tespit ettiğimiz kadarıyla kelamcılar nezdinde "had" ve "ta'rîf" büyük önem arz ettiğinden olsa gerektir ki istisnalar olmakla birlikte genellikle kitaplarının mukaddimelerinde "hadd"in gerek ta'rîfini gerekse de yaklaşımlarını ortaya koymuşlardır. Kitaplarının girişlerinde had için yer ayıran önde gelen bilginler olarak şunları sayabiliriz: Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36) *Makâlatu'l-İslâmiyyîn*; Bâkıllânî (ö. 403/1013) *Temhîdu'l-evâil ve telhisû'd-delâil*; Cüveynî (ö. 478/1085) *el-Kifâye fî'l-cedel*; Gazâlî (ö. 505/1111) *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*.

Hicri III. asrın son çeyreğine doğru ta'rîflerin nasıl yapılması gerektiğiyle ilgili tartışmalar vuku' bulmuştur. Bunlar tanım tekniğiyle ilgili olmaktan çok amacıyla ilgili yorumlardır. Çalışmamızın bu başlığı altında Kâdî 'Abdulcebbar (ö. 415/1025) ve baba-oğul Cübbâî'lerin tanım yaklaşımlarından hareketle Mu'tezilenin; Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, Bâkıllânî, Cüveynî ve

---

122 Necati Öner, *Klasik Mantık*, AÜİF Yay., Ankara 1991, s. 41. Ayrıca bk. Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 88.

123 Günaltay, *a.g.m.*, s. 67.

Gazâlî'den hareketle Eş'arîlerin; Ebû'l-Mu'în en-Neseffî'nin (ö. 508/1115) izahlarından hareketle Mâturidîlerin "had" ve "ta'rîf" ile ilgili ortaya koydukları görüşlerini özetle tahlil edeceğiz.

a. Mu'tezilenin Ta'rîf/Had Anlayışları

Mu'tezilenin tanım anlayışı klasik tanım anlayışından farklı mıdır, değil midir? Bu hususu açığa kavuşturmak için Mu'tezilenin "had" ve "ta'rîf" anlayışlarını ortaya koymamız gerekmektedir. Kâdî 'Abdulcebbar'in nakline göre Ebû 'Alî el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâi'ye (ö. 321/933) göre tanımın amacı, "garadı/maksadı açıklamak"tır.[124] Ebû Hâşim el-Cübbâi: "Ta'rîfini yapmak istediğimiz pek çok şeyi aksettirecek dilsel ibareyi genellikle bulamayız. Bu nedenle onunla ilintili durumlarla hükümlere yer vermeye ihtiyaç duyarız."[125] Bir Eş'arî mütekellimi olan Cüveynî, Mu'tezile'nin tanım anlayışının "el-câmi' ve el-mâni': manayı ihata eden vecîz söz/lafız" olduğunu ve tanım anlayışlarının "isim, sıfat ve hakîkatla ilgili ibarelere ve dile" dönük olduğunu nakletmektedir. Cüveynî, Mu'tezilenin had/tanım anlayışlarını ortaya koyduktan sonra bir değerlendirmede bulunarak onların ta'rîf anlayışlarını zayıf görmekte ve bu ta'rîf anlayışını reddettiğini ortaya koymaktadır. Mu'tezileye göre lafız manayı ihata ettiğinde, tanım olur. Cüveynî "tanım için lafzın manayı kuşatması şartsa lafzın kuşattığı şeyin hakikat olması gerekmez mi? şeklinde itirazda bulunur. Hülasa Cüveynî'ye göre lafzın şâmil olduğu şey, hakikattir ve hakikat lafız olmadan olmaz, lafız da hakikatin ötesinde bir anlam ifade etmez.[126]

Bu izahlardan sonra sonuç olarak Mu'tezilenin mantık anlayışının klasik Aristocu bir tanım anlayışından farklı olduğunu söyleyebiliriz. Aşağıda Eş'arilerin ta'rîf ve had anlayışları ele alınacaktır.

b. Eş'arilerin Ta'rîf/Had Anlayışları

Ebû'l Hasen el-Eş'arî'ye göre bir şeyin sadece bir hakikati söz konusu olur ve ta'rîf/had, tanımlananın hakikatini göstermek için meydana getirilir. Bu nedenle o, tanımlarda, var olduğunda hükmün "varlık" kazanacağı, yok olduğunda da hükmün ortadan kalkacağı tek bir vasfın kullanılmasını derpiş eder ve birden fazla vasfın zikredilmesini kabul etmez.[127] Bunun

---

124 Ebû'l-Hasen Kâdı'l-kudât 'Abdülcebbâr b. Ahmed b. 'Abdilcebbâr el-Hemedânî, *el-Mugnî fî ebvâbi't-tevhid ve'l-'adl* (nşr. İbrahim Medkûr), ed-Dârü'l-Mısriyye, Kâhire 1963, XII. 13-14.

125 Kâdi Abdulcebbar, *el-Mugnî*, XII. 14.

126 el-Cüveynî, *el-Kâfiye*, s. 2. Ayrıca bk. Mert, *a.g.m.*, s. 84.

127 Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbûrî, *Mücerred makalati'ş-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (nşr. Daniel Gimaret), Dârü'l-Meşrik, Beyrût 1987. s. 210; Ebû'l-Mu'in Nesefi, *Tebsıratü'l-edille*, I. 182.

yanında ona göre ta'rîf/had, "el-câmi' ve el-mâni'" olması gerekir.[128] Eş'arî, hakikat ve had kelimelerini birbirine yakın anlamlar görmektedir. Tanım için "'aks ve tardı"[129] da şart saymakta, tanımın doğruluğu için tek ölçüt addetmemektedir.[130] Eş'arî'ye izafe edilen yukarıdaki görüşlerin doğru olduğu varsayımından hareket edecek olursak onun Aristo tanım anlayışının takipçisi olduğu; dolayısıyla aynı tanım anlayışını benimsediğini söylemek mümkündür.

Ta'rîf konusunda Eş'arî'den sonra Cüveynî'nin yaklaşımı önemli bir kırılma ve dönüm noktası durumundadır. Ta'rîfin gerek tanımını gerekse de şartlarını kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Cüveynî'ye göre had, hakikat ve mânâ kelimeleri arasında Arap lügatında bir nüans bulunmasına rağmen, usûlcülerin örfünde aynı anlamı ifade etmektedir. Had terimini daha çok usûlcüler kullanmaktadır. Öte yandan had beher şeyin kendisini ve vasfını açıklamada istihdam edilmez. Söz gelimi, "Tanrı'nın ve sıfatlarının haddi/ta'rîfi nedir?" sorusu sahih addedilmez. Bunun yerine soru "Tanrı'nın ve vasıflarının hakikati/manası nedir?" şeklinde düzeltilmelidir. Zira had "uç, sınırlılık" ifade eder. Sınırlılık da Tanrı ve sıfatları için muhaldir.[131] Cüveynî had ile hakikat terimleri arasında nüanslar dışında bir fark kabul etmemektedir. Ona göre istihdam edildiği yerlere göre bazı nüanslar ortaya çıksa da, bir şeyin haddi/ta'rîfi, hakikati nedir diye sorulduğunda veya bunlar bir tanımlama ifadesinde bahis konusu edildiğinde aynı şeyi ortaya koymaktadırlar. Keza ona göre had, mahdûdun, kendine özgü bir vasıfla açıklanmasıdır. Had aklî ve şer'î mevzularda mahdûdun zâtına ve zatî niteliğine yöneliktir. Haddi bu veçhile açıklamasına bakarak onun had nazariyesinin Eş'arî ile uyumlu olduğunu ifade edebiliriz. Ona göre haddin gayesi, ayırmak ve belirginleştirmektir.[132]

Cüveynî'nin haddi ne şekilde tanımladığını yukarıda açıkladık. Aşağıda had ile ilgili öne sürdüğü hükümler yer almaktadır:

(1) Mahdûd gerek aklî, gerekse de sem'î bir mevzuda olsun had onun illetidir. Söz gelimi "şey"in haddi "sâbit ve mevcut" şeklinde yapılır. "Şey"in "şey" olmasının illeti sâbit ve mevcût olmasıdır.

---

128 İbn Fûrek, *Mücerred makalat*, s. 10.

129 Ebü'l-Bekâ, tardı "haddin bulunması takdirde mahdûdun da bulunması", 'aksi ise "haddin bulunmaması takdirde mahdûdun da bulunmaması" şeklinde tanımlamaktadır (bk. Ebü'l-Bekâ el-Kefevi, *el-Külliyyât*, s. 140, 392). Cüveynî ise 'aks ve tardı bir örnek üzerinden açıklamaktadır. "Şey, mevcût olandır" önermesinin tardı, "her şey, mevcuttur"; 'aksi ise "her mevcût, şeydir". Yani var olmayan, "şey" olmadığı gibi "şey olmayan" da var olmamaktadır (bk. Cüveynî, *el-Kifâye*, s. 6).

130 İbn Fûrek, *Mücerred makalât*, s. 304.

131 Cüveynî, *el-Kâfiye*, s. 1.

132 Cüveynî, *el-Kâfiye*, s. 5.

(2) Had gerek aklî, gerekse de şer'î bir mevzuda olsun tardla 'aksa uygun olmalıdır. Söz gelimi "Şey, mevcût olandır" önermesinin tardı, "her şey, mevcuttur"; 'aksi ise "her mevcût, şeydir". Yani var olmayan, "şey" olmadığı gibi "şey olmayan" da var olmamaktadır.[133]

(3) Aklî mevzulardaki hadlerde, aklî illetlerde olduğu gibi tek bir vasfın yer alması lazımdır. Zira mahdûdun kendisi bunu icap ettirir. Aklî illetler ma'lûlu istilzam eder. Ma'lûl ayrı iki vasfı aynı anda istilzam etmediği gibi sırasıyla ayrı ayrı da icap ettirmez. Mahdûd tek bir şeydir ve iki şeyle haddinin yapılması, ya da illetlendirilmesi muhaldir.[134] Cüveyni'nin ileri sürdüğü bu üç kayıt esasen Aristo'nun hadla bağlantılı olarak öne sürdüğü şartların farklı bir üslupla ortaya konmasıdır.[135] Netice olarak Cüveynî'nin Aristo'dan mülhem olarak Eş'arî'nin hadle ilintili görüşlerini geliştirererek açıkladığını ve savunduğunu söyleyebiliriz.

Klasik mantığın "had/tanım kuramı" şekil olarak, Gazzalî ile İslam fikriyatında yer edinmiş ve Fahreddin Râzî akabinde ise bazı kelam eserlerinin "mukaddime"lerinin mühim bir taşı olmuştur. Mantığa dair kitaplarında Gazalî bu konuyu ayrıntılı bir şekilde konu edinir ve Aristotales'in mantık anlayışında olduğu gibi haddin cins ve fasıldan oluştuğunu ileri sürer. Bu konuda mütekellimlerin, tanımı "el-câmi' ve el-mani' olan lafız" diye tanımlamalarını da eleştirir. Gazâlî Aristo'nun had için getirdiği tanımı aynen zikreder. Ona göre tanım "bir şeyin mahiyetine delalet eden sözdür (قَوْلٌ دَالٌّ عَلَى مَاهِيَّةِ الشَّيْءِ)." Yine ona göre resm "bir şeyin o şeye özgü olup ona eşit olan hâssa ve arazlarının hepsinin bir araya getirilerek derlenmiş olduğu sözdür."[136] Sonuç olarak Gazâlî'nin de "Aristo tanım anlayışı"nın takipçisi olduğunu söyleyebiliriz.

c. Mâtürîdîlerin Ta'rîf/Had Anlayışları

Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'ye (ö. 508/1115) göre had, küllîler aracılığıyla cüzîleri bilmek olup iki şartı bulunmaktadır: (a) Efrâdını câmi' ağyârını mâni' olmak (el-câmi', el-mâni'), (b) Ittırad-in'ikas yoluyla haddin doğruluğunu denemek.[137]

Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'ye göre haddin gayesi açıklamak ve bildirmektir.[138] Bu düşüncesi ile klasik mantık anlayışından ayrılır. Ona göre tanımlarda mecâz ya da müşterek lafızlar bulunmamalıdır. Bu türden lafızlar bulunduğu takdirde tanımın gayesi ortaya çıkmaz.[139]

---

133 Cüveynî, *el-Kâfiye*, s. 6.

134 Cüveynî, *el-Kâfiye*, s. 9.

135 krş. Aristotales, *Organon V: Topikler* (trc. Hamdi Ragıp Atademir), MEB Yay., İstanbul 1952 s. 13, 39, 172, 176; Cüveynî, *el-Kâfiye*, s. 6, 9.

136 Gazzâlî, *Mi'yârü'l-'ilm*, s. 255.

137 Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, *Tebsıratü'l-edille*, s. 127.

4. Fıkıh İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah"

Fıkıh usûlünün tanım teorisinin orijini klasik mantığa dayanmaktadır. Fıkıh usûlcülerine göre, ta'rîf, haddin tıpkısı olup, bir şeyi, kendisi dışındakilerden temyiz eden şeydir. Ayrıca fukahaya göre tanımlanan şey de artık mahdûd ve mu'arref olarak adlandırılır.[140] Fukahanın had için ortaya koyduğu iki tanım söz konusu olmuştur. Bunlardan birincisi "had, el-câmi' ve el-mâni' olan lafızdır" şeklindeki tanımdır.[141]. İkincisi ise "had, (القول الدّالُ على ماهية الشيء) yani "bir şeyin mahiyetine delalet eden kavl/manalı söz" olup hakikat ile aynı anlamdadır.[142] Zerkeşî, fıkıh usûlcülerine göre, felsefecilerin had için yaptıkları " ما هو /o nedir? sorusuna verilen doğru cevaptır" şeklindeki ta'rîfin yanlış olduğunu ve haddin soru sorulmadan önce belirlendiğini ifade etmektedir.[143]

Fukahânın ne tür bir had ya da ta'rîf anlayışına sahip olduklarını yukarıda ifade ettik. Fıkıh ilminin terimlerine dair kısa bir mülahazada da bulunmak istiyoruz. İlk dönem fukahâsı "Garîbu lügati'l-fukahâ" türünden eserler te'lîf etmişlerdir. Fakat bu tür eserler daha çok kavram/literal anlam hüviyetini taşımaktadır. Fıkıh terimlerine dair yapılan ilk çalışmalar genellikle mezhebî ve konu eksenli tasnîf şeklinde olmuştur. Bu tür kitaplar genellikle mezhebin önde gelen fakihin kitabında geçen garîb kelimeleri tavzih ve şerh kabilindendir. Örneğin Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî el-Makarrî (ö. 770/1369) *el-Misbâhu'l-munîr* adlı eserini 'Abdulkerim er-Râfi'î'nin (ö. 623/1226) *Fethu'l-'azîz şerhu'l-Vecîz* adlı eserinde geçen garîb kelimeleri tavzih etmek için yazmıştır. Muhammed b. Mansur el-Mağravî (ö. h. VI asrın ikinci yarısı) *Gururu'l-makâle* adındaki eserini Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Ebî Zeyd 'Abdirrahmân el-Kayrevânî el-Mâlikî'nin (ö. 386/996) *er-Risâletu'l-fıkhiye* adlı eserinde geçen kelimeleri tavzih etmek için yazmıştır. Muhammed b. Ebî'l-Feth el-Ba'lî (ö. 709/1309) *el-Matla' 'alâ ebvâbi'l-Mukni'* adındaki eserini Ebû Muhammed Muvaffakuddîn 'Abdullâh b. Kudâme el-Hanbelî'nin (ö. 620/1223) *el-Mukni'* adlı eserinde geçen kelimeleri tavzih etmek için yazmıştır. Kasım b. 'Abdullah el-Konevî (ö. 978/1570) *Enîsü'l-fukaha fî ta'rîfâti'l-elfâzi'l-mütedâvile beyne'l-fukahâ'* adlı eserini Hanefi fakihlerce mütedavilde olan garîb elfâzın tanımını yapmak amacıyla telif

---

138 Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, *Tebsıratü'l-edille*, s. 12.

139 Ebû'l-Mu'în en-Nesefî, *Tebsıratü'l-edille*, s. 127-130.

140 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 624.

141 el-Bâcî, *Kitâbü'l-Hudûd*, s. 24-25.

142 Ebû 'Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. 'Abdullah Zerkeşî, *Bahrü'l-muhit fî usûli'l-fıkıh* (nşr. 'Abdülkadir 'Abdullah Ani), Vizaretü'l-Evkâf ve'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1992, I. 91-95.

143 ez-Zerkeşi, *Bahrü'l-muhit*, I. 91.

etmiştir. Mezkûr eserler bu alanda yazılan birkaç eserden bazılarıdır. Fıkıh ilminin metodolojisi içerisinde sayılan bu kitaplar tetkik edildiğinde tefsir, mantık, hadis, tasavvuf ve felsefe ilimlerine dair azımsanmayacak kadar "terim" barındırdığı görülecektir.

5. Nahiv İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah"

Dilbilim ulemâsı haddi el-câmi' ve el-mâni' olarak tanımlayıp ta'rîf/mu'arrif ile eşanlamlı olarak kullanmışlardır. Fâkihi'ye (ö. 972/1564) göre bu mana üzerinde nahivciler, fukahâ ve usûl âlimleri uzlaşmışlardır.[144] Arap dilcilerine göre had, bir şeyin hakîkatine delalet eden hususa (الدّال على حقيقة الشيء) denir.[145]

Nahiv ilminde çok sayıda hudûd kitabı kaleme alındığı için had/tanım tarihine bakmak gerekmektedir. İlk dönem olması hasebiyle Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ı incelendiğinde terimlere dair bazen tanım yapıldığı bazen de hiç yapılmadığı görülecektir. Öte yandan tanımlar da el-câmî' ve el-mâni' türünden olmayıp açıklayıcı tanım olarak gözükmektedir.[146] Bunu bir eksiklik olarak addetmeyip tanım yapmanın Sibeveyh'in dönemi için bir ihtiyaç olmadığı söylenebilir. Ebû'l-'Abbâs Müberred'in (ö. 286/900) *el-Muktedab* adlı kitabı mütalaa edildiğinde ta'rîf konusunda Sibeveyh'ten ayrı bir tutum sergilediği ve terimler için had/tanım bulma gayreti içerisinde olduğu göze çarpmaktadır.[147] Ebû'l-Hasen 'Alî b. 'Isâ er-Rummânî'nin (ö. 384/994), *el-Hudûd fî'n-nahv* adındaki eseri mütalaa edildiğinde ise mantıkta kullanılan had teorisinin Arap Dili'nin terimlerine dair pratiğinin yapıldığı görülecektir.[148]

Sonuç olarak denilebilir ki kelam ve mantık ilimleri kadar olmasa bile fıkıh ilmi gibi tanım teorisinin Arap Dilbiliminde önemsenmiştir. Fakat kendisine hâs bir tanım anlayışının bulunmadığı söylenebilir.

---

144 'Abdullah b. Ahmed b. 'Abdullah b. Ahmed b. 'Alî el-Mekki Fâkihî, *Şerhu Kitâbi'l-hudûd fi'n-nahv* (nşr. Ramazan Ahmed Demiri), Mektebetu Vehbe, Kâhire 1408/1998, s. 49.

145 Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahman b. İshak Zeccacî, *el-İzah fî 'ileli'n-nahv* (nşr. Mâzin Mübârek), Dârü'n-Nefâis, Beyrût 1986, s. 46; el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 74.

146 Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisi Sibeveyhi, *Kitâbu Sibeveyhi* (nşr. 'Abdüsselam Muhammed Harun), Mektebetü'l-Hanci, Kâhire 1977, I. 12-18.

147 Krş. Ebû'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd Müberred, *el-Muktedab* (nşr. Muhammed 'Abdülhalik 'Azime), 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût ts., I. 3-10 ve Sibeveyhi, *Kitâbu Sibeveyhi*, I. 12-18.

148 Ebû'l-Hasen 'Alî b. 'Isâ er-Rummânî, "el-Hudûd fi'n-nahv", *Resâil fi'n nahv ve'l-lüğa* (nşr. Mustafa Cevâd, Yûsuf Ya'kûb Meskuni), Müessesetu'l-'Âmme li's-Sehafeti ve't-Tiba'e, Bağdât 1969, s. 30-50.

6. Tasavvuf İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah"

Tasavvuf ilminin had ve ta'rîf anlayışı bulunmamakla birlikte terimlerinin ortaya çıkış gayesi diğer disiplinlerden farklılık arz etmektedir. 'Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) *er-Risâle* ismiyle bilinen eserinde, sûfilerin tasavvûfî bilgileri ve halleri birbirlerine aktarmak için aralarında müşterek bir dil kullandıklarını, kendilerine özgü bilgi ve hallerin yabancılar tarafından öğrenilmesini kıskandıklarından, bu hususları onlardan saklamak maksadıyla anlamları açık olmayan terimler kullandıklarını ifade etmektedir.[149]

Tasavvuf ilminin terimleri, tasavvufla birlikte ortaya çıkmıştır. Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857), Zünnûn Sevbân b. İbrâhîm el-Mısrî (ö. 245/859), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848), Hâkim Muhammed et-Tirmizî (ö. 320/932), Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî (ö. 283/896), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve Hallac-ı Mansûr (ö. 309/922) gibi büyük sûfiler bu dili hem sohbetlerinde hem de mektup ve risalelerinde kullanmışlardır. Ancak bu terimler IV/X. yüzyılda sistemli bir hale getirilmiş, sonraki yüzyıllarda da gelişerek devam etmiştir.[150]

7. Hadis İlminin Metodolojisine Göre "Ta'rîf", "Had" ve "Mustalah"

Hadis ilminin tıpkı tefsir ve tasavvuf disiplinlerinde olduğu gibi kendisine has bir had ve ta'rîf anlayışı bulunmamaktadır. Bununla birlikte terimlerinin ortaya çıkış gayesi diğer disiplinlerden farklılık arz etmektedir Mevzû' hadislerin şüyu' bulması üzerine hadis âlimleri sahihi sakîm olanından ayıklamak adına sahih, hasen, merfû', mevzu', zayıf, mütevatir, meşhur, mevkûf, mürsel gibi hadis terimlerini konu edinen eserler yazdılar. İbn Hacer el-'Askalânî'nin (ö. 852/1449) de belirttiği üzere bu konuda ilk eser yazan Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. 'Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî (ö. 360/971) olup eseri *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* dir.[151] Bu eseri hadis ilminin terimlerini konu edinen ilk eser olduğu için hata ve eksiklerden azade olamamış ve bu nedenle hadis terimlerini konu edinen eserler zamanla çoğalmıştır. Örneğin el-Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadis* adlı eserinde elli iki, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *Mukaddime*'sinde altmış beş hadis terimi zikredilmiştir. Hadis terimlerinin tarihi serüvenini ortaya koymak çalışmamızın amacı olmadığı için bu konuda daha fazla detaya girmek istemiyoruz. Fakat câlib-i dikkat olan bir mevzuya değinmek istiyoruz. Muhaddis âlimler hadis ilmi için "ıstılah" ifadesini kullanmışlardır.

---

149 Ebû'l-Kâsım Zeynülislâm 'Abdülkerîm b. Hevâzin b. 'Abdilmelik el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* (nşr. Halîl el-Mansûr), Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1422/2001, s. 89.

150 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İstanbul 2002, s. 5.

151 Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî, *Şerhü'n-Nuhbe: Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi'l-ehli'l-eser* (nşr. Nureddin 'Itr), Dârü'l-Hayr, Beyrût 1993, s. 33.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla kitabının tesmiyesinde mustalah adını ilk kullanan İbn Dakîku'l-Îd (ö. 702/1302) olup eseri de *el-İktirâh fî beyâni'l-ıstılâh*'tır. Daha sonra İbn Hacer el-'Askalânî, *Nuhbetu'l-fiker fî mustalahi'l-ehli'l-eser* adlı eserinde mustalah ibaresini kullanmıştır. Cemâleddin el-Kâsımî (ö. 1332/1914), *Kavâidu't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadîs* ismini, Hâfız b. Ahmed el-Hakemî (ö. 1377/1958) ise *Delîlu erbâbi'l-felâh li-tahkîki fenni'l ıstılâh* ismini hadis usûlü eserine vermiştir. Hadis usûl ve tarihi eksenli yazılan hadis ilimleri kitapları genellikle terim ağırlıklı olduğu için günümüz hadis âlimlerinin belli bir metot takip ederek kapsamlı bir hadis terimleri sözlüğü hazırlamaları diğer ilimlere göre daha kolaydır.

İslâmî ilimlerin "had", "ta'rîf" ve "mustalah" sahalarında ne tür bir yaklaşım sergilediklerini yukarıda özetle ifade ettik. Çalışmanın mihveri terim olması nedeniyle aşağıda terimlere kaynaklık eden ne tür unsurların bulunduğunu açıklamaya çalışacağız.

E. TERİMLERE KAYNAKLIK EDEN UNSURLAR

Terimlere kaynaklık eden unsurlara geçmeden evvel "terim kelimesinin ta'rîfini" yapmamız gerekmektedir. Terim "bilim ve sanat kollarında kullanılan, bunların müfredâtına ve disiplinine tâbî bulunan ve belirli bir kavramın, nesnenin, olayın veya durumun karşılığı olan kelimedir."[152] Bir başka ifadeyle "çeşitli bilim dallarının, sanat ve meslek kollarının özel kelimelerine"[153] denir. Terimlerin tanımını bu şekilde açıkladıktan sonra terimlere kaynaklık eden unsurları kavram, halkın kullandığı dil, kelime ve terimler için yapılan ta'rîfler olmak üzere dört kısma ayırabiliriz:

1. Kavram/Consept/Mefhûm

Kavram kelimesi, "kavramaktan" gelip bir nesnenin, bir fikrin, bizim düşüncemizden bağımsız olan bir şeyin kavranılması demektir. Mesela "kitap" bir kavram olup, çok sayıda nesneyi söz gelimi, "ciltli-ciltsiz", "yeni-eski", "büyük-küçük" "bilimsel-gayri ilmî" vb. sayısız somut kitapları temsil eder ve tümünden soyutlanarak elde edilir.[154] Türkçede "kavram" olarak ifade edilen kelimenin İngilizce karşılığı "consept", Arapça karşılığı "mefhum (مفهوم/مفاهيم)" olup[155] bugüne dek araştırmacıların, ruhbilimci ve linguistikcilerin/dilcilerin üzerinde ayrıntılı bir

---

152 Agop Dilâçar, "Terim Nedir?", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, VI/64, Ankara 1957, s. 207.

153 Zülfikar, *a.g.e.*, s. 20.

154 Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 57.

155 Hans Wehr, *A dictionary of Modern Written Arabic*, (ed. J. Milton Cowan), Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1961, s. 730.

şekilde durdukları, açıklamaya ve anlamaya gayret ettikleri bir sorundur.[156] Buna karşılık tüm araştırmacılar tarafından kabul edilmiş bir tanımını verme imkânı bulunmadığını söyleyebiliriz.

Kavramın ne olduğu meselesi Sokrates'ten (ö. m.ö. 399) beri felsefede tartışılagelmiştir. Eflâtun (ö. m.ö. 347), kavram kelimesine "idea" diyerek bir gerçeklik yüklemiş ve bu anlayış ortaçağ felsefesinde "kavram realizmi" olarak yer tutmuştur. Ancak Platon'dan Immanuel Kant'a (ö. 1804) kadar birçok filozof tarafından tartışılmasına rağmen kavram en genelde "bir objenin (şeyin) zihindeki tasavvuru yani düşünmemizden bağımsız olan objenin kavranılması" diye kabul edilmiştir ki, bu, en kısa bir ifade ile "bir şeyin zihindeki tasavvuru" demektir ve buna fikir (idea) de denir.[157] "Kavram, dünyadaki nesnelerin, biçimlerin, olgu, durum ve devinimlerin dilde anlatım buluşudur." Bu anlatım somut ve soyut diye nitelediğimiz kavramları oluşturur. Bir başka ifadeyle, "kavram, dünyadaki nesnelerin ortak niteliklerine dayanan dile özgü bir genelleme, bir soyutlamadır." Kavramların uyandırdığı tasarımları, genel (topluma, dilbirliğine özgü olan) ve özel (kişiye özgü olan) biçiminde ikiye ayırabiliriz. Kavramlar bakımından asıl ayrım, diller arasındadır.[158] Her dilde "ekmek" kavramı karşılık bulmuşken (Arapça'da: hubz (خبز); İngilizce'de: bread; Farsça'da: nân (نان); Fransızca'da: pain) bu dilleri konuşan kişilerin zihninde ekmek, birbirinden çok farklı kavramlar olarak belirir. Helmut Felber (ö. 2005) kavramı şu şekilde tanımlar: "Tek tek şeylerin akıldaki tasavvurudur. Bu tasavvur bazen tek bir şeye bazen de aralarında ortak bir özellik bulunan bir gruba ait olabilir." Kavram, terim nazariyesinin başlangıç noktası ve odak noktasını oluşturmaktadır. Ayrıca kavram, dinleyenin zihninde açığa çıkması gereken zihinsel objelerdir.[159]

Netice olarak denilebilir ki kavramlar, lafız ve terimden farklıdır. Kavramlar, kelimelerin anlamlarından ibaret olmadığı gibi, bunlara zorunlu olarak bağlı da değillerdir. Nitekim bir şey henüz terimleşmemişken genelde insan zihninde o şeyin kavramı oluşur, fakat kavramların ikinci kişilere aktarılabilmesi için, birtakım lafızların kullanılması gerekmektedir.

2. Halkın Kullandığı Dil

Terimler için ehemmiyetli olan hususlardan birisi de kavramların açık ve sade bir üslupta olmasıdır. Bu bakımdan bir terimin ait olduğu dilin kelimelerinden olmasının, pek çok pedagojik

---

156 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yay., Ankara 1982, III. 151.

157 Necip Taylan, *Mantık: Tarihçesi, Problemleri*, İFAV, İstanbul 1996, s. 73-74.

158 Doğan Aksan, *a.g.e.*, III. 154.

159 Helmut Felber, *Terminology Manual*, Paris 1999, s. 115.

yararları olmaktadır. Batı dünyasının dilleri Yunanca ya da Lâtince'ye dayandığından terimlerinde ortaklık söz konusudur. Bu ortaklığa rağmen bir terim, her Avrupa dilinde az çok değişik şekiller almakta, geçtiği dilin yapısına uymakta ve bir ölçüde millîleşmektedir. Türkçe'nin terimleri ise,

> "Türkçe eklerden kurulmuş Türkçe köklere dayandığı zaman millî olur. Bu nitelikteki bir terim dilin o kadar canlı bir parçasıdır ki, tanımını yapmadan bile bize bir şeyler anlatmaktadır. Terimleri genel dilin kelimelerinden kesin sınırlarla ayırmak zordur. Zira pek çok terim yazı dilinde de geçerli bir söz olabilir. Bununla birlikte terim, tanımı, kullanımı, aldığı yapım ekiyle farklı bir özellik taşır ve bu ölçüde dilin öteki kelimelerinde ayırt edilebilir."[160]

Halk ağızlarındaki kelimelerden terim olarak yararlanmak ve onları yazı diline aktarmak uzmanlık gerektirir. Bu durum, ağızlardaki sözlerin kaynaklarından, uğradıkları ses ve yapı özelliklerinden ileri gelir. Halk ağızlarındaki Türkçe kelimelerin bir bölümünün bazı ses değişiklikleriyle yörelerde farklı söylendiği ve aslında bunların özgün bir biçime dayandığını ve bu durumun sayıyı kabarttığını göz önünde bulundurmak gerekir. Türkçe'nin yanı sıra Anadolu ağızlarında Rumca'dan, Ermenice'den geçmiş ve Türkçe'nin ses ve kurallarına uyarak biçimleri değişmiş sözler vardır. Bunlara aynı yollarla yapıları değişmiş, köken olarak Arapça ve Farsça'ya dayanan kelimeleri de katabiliriz. Bu bakımdan, ilk bakışta halk ağızlarında yaşadığı için uygun bir kelime gibi görünen -birçok örneğin- yabancı kökenli olabileceği unutulmamalıdır. Bu karışık malzemeler içerisinde Türkçe'lerini ayıklamak, ağız özelliklerini gidererek bunlardan terim olarak yararlanmak uzmanlık ve titizlik ister.[161]

Halk ağızlarından yazı diline aktarılan ve terim olarak da yararlanılan örneklerden köken kelimesi zikredilebilir. Köken (orijin), ticarettir ve dilcilikte bir terim olarak kullanılmaktadır. Köken aslında "kavun, karpuz, kabak gibi bitkilerin toprak üstünde yayılan dalları" anlamındadır. Özellikle Orta Anadolu'da yaygın bir sözdür. Denizli, Isparta, Bursa yörelerinde ayrıca "soy sop" anlamında da kullanılır. Köken sözünden "köken bilimi (etimoloji)" terimi de yapılmıştır.[162]

3. Kelime

Dilde kelimelerle neyin dile getirildiği sorusuyla ilkçağlardan beri uğraşılmıştır. Kelime, kavram ve ses yönü olan ve zihindeki tasavvurları dilden dile değişen,-her dilin kaynaşmış bir

---

160 Zülfikar, *a.g.e.*, s. 23.
161 Zülfikar, *a.g.e.*, s. 175.
162 Zülfikar, *a.g.e.*, s. 176.

düşünce- ses birleşimidir.[163] Bir kelimenin doğru anlaşılabilmesi için zıt anlamını yerine koymak ya da siyâkına/bağlamına dikkat etmek gerekir. Zira bir kelimenin bağlam içerisinde tek bir manası vardır. Fakat Bedia Akarsu'nun (ö. 26 Şubat 2016) ifade ettiği gibi kelimenin çok anlamlı oluşu dilin bir kusuru bir eksikliği değil, dildeki zenginliğin ve ifade gücünün olumlu göstergesidir.[164]

Terime kaynaklık etmesi bakımından kelime ile ya ilk defa ortaya konulmuş ya da çevrilirken, sonradan ortaya çıkan kavramın ifade ettiği anlam kastedilmektedir. Terim olarak seçilecek kelimenin lügavî anlamı ile ilmî anlamı arasında uyumsuzluğun olmamasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla kelimenin seçiminde hem bilimsel hem de dilsel bir titizliğe riâyet edilmesi önemli olmaktadır.

Her terim dilsel/fonetik bir işaret olarak bir kelime iken, her kelime bir terim değildir. Çünkü kelimeler isim olduklarında dil içerisinde çeşitli hallerde (yalın, i-hali, e-hali, de-halii... vb. gibi), fiil olduklarında, zaman ve şahıslara göre çeşitli çekimlerde (tekil-çoğul, geçmiş, şimdi, gelecek gibi) bulunmaktadırlar. Oysa terim, çeşitli ad halleri ve fiil çekimlerinden bağımsızdır. O, tümel bir terim olarak içine aldığı bütün fertlerin ortak niteliklerine delâlet ederken, tikel terim olarak temsil ettiği varlığın tüm niteliklerine delalet etmektedir. Terimin delalet ettiği anlam, nesnel bir tanımla sınırları belirlenmiş değişmez bir anlam iken, kelimenin delalet ettiği anlam toplumsal kabullere, kişilerin öznel düşüncelerine dayanan ve zaman zaman da adsal tanımlarla belirlenen bir anlamdır. Dilde bir kelimenin temsil ettiği anlam, belirli bir sınıf hiyerarşisine dayanmadığından dolayı içlem ve kaplam arasında denge kurulamamakta, bazen içlemi bir, kaplamı çok (müteradif) kelimeler halini alabilmekte, bazen de kaplamı bir, içlemi çok (müşterek) kelimeler olarak ortaya çıkabilmektedir.[165] Kelime ile terim arasındaki bir diğer fark, mu'cemlerde bulunması yönüyledir. Kelimeyi lügavî mu'cemlerde, terimi ya genel nitelikli ya da özel nitelikli, tek bir alanla sınırlı terim kitaplarında aramalıyız.

4. Terimler İçin Yapılan Tanımlar

Ta'rîflerin terimler için ne denli önemli olduğunu ve birtakım İslâmî ilimlerde tanımın nasıl bir konumda olduğuna dair izahları yaptığımız için burada tekrara düşmek istemiyoruz. Fakat şunu ifade edebiliriz ki terimlere kaynaklık etme bakımından tanımlar, terimler kadar

---

163 Doğan Aksan, *Anlambilim ve Türk Anlambilimi Ana Çizgileriyle*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1971, s. 32.

164 Bedia Akarsu, *Wilhem Von Humbort'da Dil-Kültür Bağlantısı*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1955, s. 18.

165 Hasan Ayık, *Farabi'de Dil-Mantık İlişkisi*, Karadeniz Yay., Rize 2007, s. 245-46.

önem arz etmektedir. Zira ilimlerin ayrışmaları, düşüncelerin belirginleşmesi ancak yapılan tanımlar ile olabilmektedir.

II. KUR'ÂN-I KERÎM'İN "ŞER'Î-DİNÎ ANLAM" OLUŞTURMADAKİ ESASLARI VE BUNLARIN TASNÎFİ

Allah'ın insanlara, kelâmını anlamaları için kolay bir üslubu, murâdını anladıkları kelimelerle ifade etmeyi tercih ettiği, bununla birlikte aynı kelamıyla muarızlarına da meydan okuduğu anlaşılmaktadır. Fakat Kur'ân kelimelerinin tamamına lügavî anlamlar verilemeyeceği de bir gerçektir. Dolayısıyla Kur'ân kelimelerine Şârî Teâla'nın yer yer şer'î bir anlam yüklediği bazı kereler de lügat anlamıyla andığı izahtan varestedir. Bu çerçevede kelimelere yüklenen yeni anlamlara terim diyebilir miyiz? Doğrusu " لا مُشَاحَة في الاصْطِلاح terimlerde mücadele/tartışma söz konusu olamaz"[166] prensibine rağmen şer'î anlamın da terim anlam içerisinde yer alması birtakım sakıncalar doğurabilmektedir. Bu nedenle kelimenin lügat, terim ve şer'î anlamı olmak üzere üçlü bir tasnifin benimsenmesinin daha doğru olacağını ifade edebiliriz. Bu sebeple şer'î anlamın terim olup olmayacağı tartışmasına girmeksizin doğrudan şer'î anlam demekle iktifa ediyoruz. Fakat ilerleyen sayfalarda ifade edileceği üzere çalışmanın konusu olan ilgili kitâbiyâtta "fi'ş-şer' veya fi'ş-şerî'a" ta'bîrleri ile bazen şer'i anlam bazen de terim anlam kastedilmiştir. Bu minvalde ta'rîfât, hudûd ve mustalât müelliflerinin şer'i anlam ile terim anlamı birbirinden ayrıştırmadıkları tam tersine zaman zaman birbiriyle özdeş gördüklerini ifade edebiliriz. Aşağıda bu anlamları ifade eden kelimelerin ne şekilde oluştuğuna dair analize ve tasnifine yer verilmiştir.

(1) Temel, lügavî mana ile yeni mana arasında minimal uygunluğa, münasebete dikkat edilmiştir. Örneğin sözlük anlamı "dua" olan salât kelimesine duayı da câmi olan "erkân-ı ma'lûme ve ef'âl-i mahsûse"[167] şeklinde yeni bir mefhûm giydirilmiştir.

---

166 Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudame, *Ravzatü'n-nâzır ve cennetü'l-münâzır fî usûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (nşr. 'Abdülkerim b. 'Alî Nemle), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1415/1994, II. 559; Ebû Bekr Seyyid Bekri b. Seyyid Muhammed Şetta Dimyâtî, *Haşiyetu İâneti't-tâlibin 'alâ halli elfâzi Fethü'l-muîn bi-şerhi Kurretü'l-ayn bi-mühimmâti'd-din*, Matbaatu Mustafa el-Babi el-Halebi ve Evladuhu, Kâhire 1938, III. 37; Ebû İshak İbrâhim b. Mûsâ b. Muhammed el-Gırnâtî eş-Şâtıbî, *el-Muvafakat* (nşr. Ebû Ubeyde Âl-ı Selmân), Dâru İbn 'Affan, Huber 1417/1997, I. 411; Sıddık Hasan Han Kannucî, *Ebcedü'l-'ulûm,* (nşr. Abdulcebbar Zekkâr), Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Dımaşk 1978, I. 29; Muhammed Sânî b. 'Amr b. Mûsâ, *et-Takyîd ve'l-îzâh likavlihim lâ müşâhhate fi'l-ıstılâh* (nşr. Ebû Mihened en-Necdî), Silsiletü Bühûs ve Tahkîkât Muhtâra min Mecelleti'l-Hikme, Medine 1999, s. 2-10.

167 Bilmen, *Hukuku İslâmiyye*, I. 11.

(2) Telaffuzu, söyleyişi zor ve anlamı iyi ifade etmeyen lafızlardan imtina edilmiştir.

(3) Yeni terimler Arapça kelime hazinesinin içinden seçilmiştir.

(4) Kur'ân'daki terimlerden bazıları tek bir kelimeden müteşekkil iken bazıları da iki veya daha fazla kelimeden oluşmuştur. İki ve daha fazla kelimeden müteşekkil bazı terimlere örnek olarak "fî sebîlillâh", "sıbgatullah", "fıtratullah", "sünnetullah", "ashâbu'l-yemîn" ve "ashâbu'ş-şimâl" terimlerini verebiliriz.

(5) Kur'ân terimleri başta olmak üzere Kur'ân'ın tüm kelime ve kalıpları son derece sade ve kulağı (sema'ı) tırmalamamaktadır. Bu da Kur'ân'ın mu'cizeliğini ortaya koymaktadır.

(6) Kur'ân'da zikredilen bazı terimler ve kalıplar İslâm'a hâs olan lafızlar olup diğer dinlerde yer almamıştır. Örneğin; "el-hamdu lillâhi rabbi'l-'âlemîn", "lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâhi'l-'aliyyi'l-'azîm", "hasbunallah ve ni'me'l-vekîl", "tevekkeltu 'alâllâh", "es-selâmu 'aleykum", "mâ şâ'ellahu kâne", "innâ lillâh ve innâ ileyhi râci'ûn"gibi.[168]

(7) Kur'an terimlerini (şer'î anlamı) altılı bir tasnîfe ayırabiliriz:

a. Câhiliye şiirinde kullanılıp o anlama uygun olarak Kur'ân'da yer alan terimler: cennet, firdevs, cahîm, se'îr, zarî', cin, Allah, melek, Rab, hac, 'umre v.dğr.

b. Câhiliye döneminden farklı olarak, Kur'ân'la daha sınırlı (hâs) bir anlam kazanan terimler: şeri'a, resûl, nebî, salât ve sıyâm v.dğr.

c. İslâm'dan önce sınırlı bir anlamda kullanılırken, İslâm'ın gelmesinden sonra daha geniş ('âmm) bir kullanım alanına intikal edilen terimler: küfr, fısk, nifâk v.dğr. Örnek olması açısından "nifâk" terimini açıklayalım. Bu kelime aslı itibariyle tarlalarda yaşayan bir hayvanın yuvalarından biri olan en-nâfikâ (النافقاء) adında tarla faresinden alınmıştır. Bu hayvanın hikâyesi şöyledir: Araplar iki yuvası olan bu hayvanın yuvalarından birine (النافقاء) ikincisine de (القاصعاء) adını vermişlerdir. Aynı zamanda birinin sathı, yeryüzüne çok yakın olur. Derindeki yuvadan düşmanı geldiği takdirde, bu yufka topraklı olan yuvayı delerek dışarıya kaçar. Şayet yukardaki yuvadan gelirse, bu sefer de daha derinlerde yaptığı yuvaya kaçmayı tercih eder. Münafıklar mezkûr hayvanın yuvası karşılığında iki kapıya mâliktirler. Bunlardan biriyle İslâmiyet'e girer

---

168 Bu madde ile ilintili daha fazla örnek için bk. Ahmed b. Hamdân b. Ahmed Leysi Ebu Hâtim Râzî, *Kitabü'z-zîne fi'l-kelimâti'l-islâmiyyeti'l-'Arabiyye*, Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, San'a 1415/1994, s. 154-157.

diğeriyle de çıkıp giderler. Münafıkların mezkûr aldatıcı özelliği imanî bir sahaya kaydırılarak Kur'an'da, insanın inancına göre tasnîfte bir özel sınıf olmuştur.[169]

d. Lügavî, mecâz yoluyla anlam değişikliğine uğrayan terimler: mağfiret, tesbih, cennet v.dğr.[170]

e. Câhiliye şiirinde bilinmeyip Kur'ân'ın ortaya koymuş olduğu yeni anlamı/delâleti olan terimler: cizye, had, gıslîn, İblis, vâhid, Cebbâr v.dğr.

f. Kur'ân kendi içindeki siyâk-sibâkında/bağlamında Câhiliye şiirinde olmayan birtakım yeni terimler ortaya koymuştur. Örnek olarak felâh-fevz, ecr-sevâb, 'azab-'ikab, rîh-riyâh, gays-matar, ni'me-na'îm, enfâl-fey' gibi terimler arasındaki fark ancak Kur'ân içindeki bağlamdan anlaşılır. Örneğin (مطر) matar terimi Kur'ân çerçevesinde dünyada vüku' bulan azab için kullanılırken, (غيث) gays ise bereket ve hayır ile ilişkili olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla Kur'ân çerçevesinde eş anlamlı (müteradif) kelimelerin bulunmadığı görülmektedir.[171]

III. İSLÂM TE'LÎF TARİHİNDE GENEL NİTELİKLİ VE TEFSİRE DAİR TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTAPLARI

A. GENEL NİTELİKLİ TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTAPLARI

1. Câbir b. Hayyân'ın[172] (ö. 200/815) *Kitâbu'l-Hudûd* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

---

169 İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, X. 357-61. Ayrıca bu minvalde bazı örnekler için bk. Hüseyin Küçükkalay, *Kur'an Dili Arapça*, Denizkuşları Matbaası, Konya 1969, s. 163.

170 Mâzin el-Mübârek, *Nahve va'yi lügaviyyin* isimli eserinde "Tedevvuru'd-delâle ve'l-elfâzi'l-İslâmiyye" başlığı altında Kur'ân'da Arapların hiç bilmedikleri, duymadıkları birtakım kelimelerin bulunduğunu ve bunların İslâmî terimler olduğunu söylemektedir (bk. Mâzin el-Mübârek, *Nahve va'yi lügaviyyin*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1399/1979, s. 108-125).

171 Kur'ân'da eş anlam meselesi ile ilintili münkirlerle taraftarların delilleri ve delillerin tartışılması hususunda daha fazla bilgi için bk. 'Ûde Halil Ebu 'Ûde, *et-Tetavvurü'd-delâlî beyne luğati'ş-şi'ri'l-câhilî ve lüğati'l -Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ' 1405/1985, s. 540.

172 Câbir b. Hayyân'ın hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri için bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd), Tahran 1971, s. 420-423; Hacı Halîfe Mustafa b. 'Abdullah Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (haz. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge), TTK Yay., Ankara 2014, I. 69, 83, 845, 914, II. 1160, 1162, 1386, 1415, 1416, 1419, 1424, 1430, 1440, 1443,1450, 1459, 1466, 1526, 1835, 1911, 1985; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm: kamûsu teracimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ'*, Dârü'l-'İlm li'l-Melayin, Beyrût 2002, II. 103-104; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: teracimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1414/1993, I. 469-70; Ed. Coulston Gillispie, *Dictionary of Scientific Biography*, Charles Scribner's Sons, New York 1981, VII. 39-43.

(1) Hudûd konulu ilk eser olup öncelikle tanım terimi ve mahiyeti üzerinde durulmaktadır. Diğer hudûd kitaplarından farklı olarak ilimler tasnîfini de konu edinmektedir. İlimleri, din ilmi ve dünya ilmi olmak üzere ikiye ayırır. Tefsir ilminin bir din ilmi olduğu konusunda ihtilafın olmadığı tezinden hareketle din ilminin tasnîfini zikrederek, tefsir ilminin yerini tespit etmemiz gerekmektedir. Din İlmini, şer'î ve aklî olmak üzere iki kısımda inceler. Şerî'at ilmini zâhir (visible) ve bâtın (invisible) olarak ikiye ayırır. Aklî ilmi, hurûf ve me'ânî olarak ikiye ayırır. Me'âni ilmini felsefî ve ilâhî olarak ikiye ayırır. Harfler ilmini tabi'î ve ruhânî olarak ikiye ayırır.[173] Ayrıca ilimlerin tanımları, eşyanın tanımları ve eşyanın diğer tanımlarını da ele almıştır. Tefsir ilmini dinî-aklî-me'âni-ilâhî sınıfına yerleştirebileceğimiz gibi dinî-şerî'at-zâhir/bâtın kısmına da yerleştirebiliriz.

(2) Câbir b. Hayyân'ın[174] ilimleri dînî ve dünyevî olarak üzere ikiye ayırması Türkiye'de garip bir polemiğe neden olmuştur.[175]

(3) Tanımda artırma ve eksiltme konusunu, tutarlı ve kapsayıcı bir tanım yapabilmenin imkânını ele alır. Câbir'e göre tanımdan amaç, câmi' ve mâni' olmasıdır; yani, kendisinde olanın tanımın dışında kalmaması, kendisinde olmayanın da tanıma dâhil olmaması için hakikat üzere tanımlanmış cevheri kuşatmaktır.

(4) Bu eser, genel nitelikli hudûd eseri olmakla birlikte öncelikli ilgili olduğu sahalar dinî, felsefî ve deneysel sahaya özellikle de fizik, kimya ve simya/ruhi kimya ilmi olarak nitelenen sahalarla ilgilidir. Madenler ilmi kitabın önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

(5) Bu eseri, *Tanımlar Kitabı* adıyla Aygün Akyol ve İclal Arslan [Elis Yay., Ankara 2015, 70 s.] Türkçeye tercüme etmişlerdir.

(6) Tefsir ilmi için nasıl bir katkısı olabileceğine gelince, Cabir'in kitabının mukaddimesinde, tanımın amacını ve tanımını yapması, din ve şeri'at terimlerini birbirinden ayırması, ilimlerin tasnîf ve tanımlarına yer vermesi son derece önemli hususlardandır.

---

173 Cabir b. Hayyân, *Kitabu'l-hudûd-Tanımlar Kitabı* (trc. Aygün Akyol, İclal Arslan), Elis Yay., Ankara 2015, s. 34.

174 Câbir b. Hayyân, simya ilminin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Bu ekolün en önemli özelliği, madenlerin ve minerallerin veya diğer varlıkların sadece fiziki kimyasal özellikleriyle değil de aynı zamanda her şeyde bir ruhun varlığını kabul etmeleridir. Bu ekolün müntesipleri madenleri ve metalleri hayvanlar gibi tam bir canlı kabul ederler. Bu ekol, Cabir'in talebeleri ve bazı mutasavvıflarca devam ettirilmiştir. Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859) ve Ebû'l-Hasen eş-Şâzelî (ö. 656/1258) bu ekölün en önemli temsilcileridir (bk. Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, TDV Yay., Ankara 1985, s. 122-123).

175 İhsan Fazlıoğlu, "İslâm Medeniyetine İlişkin Bir Kavram Okuması: İlmu'd-Dünyâ ve İlmu'd-Dîn", *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 1996/2, s. 217-224.

(7) Tefsir ilminin terimlerinden sayılabilecek dîn, dünya, akıl, tabi'at, ruh, nûr, zulmet ve nefs terimlerinin tanımlarını yapması, yapılması düşünülebilecek "**Ansiklopedik Kur'ân ve Tefsir Terimleri Projesi**" gibi bir çalışma için kaynak olabilecek niteliktedir.

2. Muhammed Hârizmî'nin[176] (ö. 387/997) *Mefâtihu'l-'ulûm* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Ebû 'Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî'nin (ö. 387/997) bilinen tek eseri *Mefâtihu'l-'ulûm* adıyla tanınan eseridir. Hârizmî'den ve bu eserinden İbn Hallikân (ö. 681/1282), Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) ve Babanzade Bağdâtlı İsmail Paşa (ö. 1338/1920) söz etmektedir.[177]

(2) Hârizmî'nin mu'âsırı olan ve "Bağdât'ta bir kitap kurdu" olarak bilinen İbnü'n-Nedîm'in (Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm ö. 385/995) *el-Fihrist* adlı eserinde ondan söz etmemiş olması kitabının ya kendisine ulaşmamış olmasından ya da mu'âsır âlimlerin birbirlerini çekememe hasletinden olabilir.

(3) Hârizmî, bu eserini miladi IX-X. yüzyılları arasında Horasan ve Mâverâünnehir'de hüküm süren Sâmâniler'in[178] [II. Nûh'un (ö. 387/997)] âlimleri seven, sayan, onları himâye eden baş veziri Ebû'l-Hasen 'Ubeydullah b. Ahmed el-'Utbî'ye ithaf etmiştir.[179] 'Utbî, 366/977 yılında vezirlik makamına geldiğine göre kitap da o yıllarda yazılmış olmalıdır.[180]

(4) Hârizmî'nin bu eseri ilimlerin ve terimlerin tanımını içeren en eski kitaplardan bir tanesidir. Eseri yazma sebebini şu şekilde izah eder:

---

176 Muhammed Harizmî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri için bk. Ebû'l-'Abbas Şemseddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yân ve enbâu ebnai'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrût 1397/1977, II. 355; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II. 1756; Babanzade Bağdâtlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâi'l-müelliffn ve asarü'l-musannifîn*, Dâru İhyâi't-Türasi'l-'Arabî, Beyrût ts., II. 51; İlhan Kutluer, "Bir Bürokatın Gözüyle Kelâm ve Felsefe", Akıl ve İtikad: Kelam-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar, İz Yay., İstanbul 1996, s. 213-243; İbrahim Çapak, "Harizmi'nin Mefâtihu'l-Ulûm'unda Mantık", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2010, V/2, s. 47-58.

177 bk. Bir önceki dipnot.

178 'Utbî'ye ithaflar yapıldığı gibi veziri olduğu II. Nûh'a da birtakım âlimler kitaplarını ithaf etmişlerdir. Örneğin Sa'îd Nefîsî'nin izahlarına göre Ebû'l-Müeyyed-i Belhî, *'Acâ'ibü'l-büldân* adlı eserini II. Nûh b. Mansûr b. Nûh es-Sâmânî adına yazmıştır. Ayrıca Hâce 'Âmîd Ebû'l-Fevâris de II. Nûh'un emriyle Sindbâdnâme'yi Pehlevîceden Farsçaya çevirmiştir (bk. Sa'îd Nefîsî, *Târîh-i nazm u nesr der Îrân*, Kitabfuruş-i furugi, Tahran 1344hş., I. 20, 29). Bu izahlar neticesinde II. Nuh'un ve vezirinin ilme değer verdiği neticesine ulaşabiliriz.

179 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II. 1756.

180 İlhan Kutluer, "Harizmî", *DİA*, İstanbul 1997, XVI. 222. Hârizmî, 'Utbî'ye yapmış olduğu bu ithafla arzuladığı makama nâil oldu mu, açıkçası bu hususta kesin bir şey bilemiyoruz. Fakat onun bu eserden başka yazdığı bir eseri olmadığına bakılırsa arzuladığı makama gelemediği varsayılabilir.

> "Öyle bir kitap te'lîf etmek istedim ki, ilimlerin anahtarlarını ve sanatların temel taşlarını içersin. Her bir ulemâ tabakası arasında farklılık gösteren ve lügat ilmine dair kitâbiyâtın hiçbirinin veya genelinin yer vermediği uzlaşıları (مواضعات) ve ıstılâhları/terimleri ihtiva etsin. Zira edebiyat alanında uzman bir dilci dahi, ilim ve hikmet (felsefe) konularında kaleme alınmış bir kitap üzerinde düşündüğünde, bu alanda yeteri kadar malumata sahip değilse, o kitaptan hiçbir şey anlamamakta ve ona bakarken cahil bir ümmîye dönüşmektedir."[181]

(5) Hârizmî, yararlandığı kaynaklarını nadiren zikrettiği için ilmî birikiminin bibliyografik seviyesini tespit etmek zordur. Eserinde, nahiv ve aruz ilimlerini sistematize eden Ebû 'Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'ye (ö. 175/791) iki defa atıfta bulunmaktadır.

(6) Eser, iki makale, on beş bâb ve doksan üç fasıldan oluşmaktadır. Eserinde, fıkıh, kelâm, mezhepler tarihi, dinler tarihi ve felsefe gibi geniş bir sahada ilmî değerlendirmelerde bulunmuştur. Birinci makale altı bâbtan oluşmaktadır. Ve bunlar sırasıyla fıkıh, kelâm, nahiv, kitabet usûlü, şiir-'aruz ve ahbâr/tarih'tir. İkinci makale dokuz bâbtan oluşmakta ve bunlar sırasıyla; felsefe, mantık, tıb, aritmetik, hendese (geometri), mûsik, kimya, hiyel ilmi (makine mühendisliği) ve astronomidir.

(7) Hârizmî İslâmî ilimlerin bel kemiğini oluşturan tefsir ve hadis ilimlerine "ilimler tasnîfi" içerisinde yer vermemiştir. Fakat fıkıh ilminin başlığı altında zikrettiği fıkıh, usûl-i fıkıh, tahâret, namaz, ezan, oruç, zekât, hac, bey' ve şirket, nikâh ve talâk, diyetler ve miras konularıyla ilgili pek çok terimin ta'rîfini yapmıştır. Takdir edilir ki bu terimlerin bir kısmı tefsir ilminin "müşterek aslî" bazısı da "fer'î/tâli" terimleri konumundadır. Dolayısıyla tefsir ilmini, ilimler tasnifi içerisinde zımnen saydığı söylenebilir.

(8) Yazara göre eserinin hedeflediği okuyucu kümesi, lügat ilminin tek başına iyi bir öğrenim görmeye kâfi gelmeyeceğini kavramış edebiyatçıların yanında, çeşitli bilgi ve becerileri kazanma hususundaki ihtiyaçları göz ardı edilemez olan değişik devlet kademelerinde görevli kâtiplerdir.[182]

(9) Eserin felsefe ve mantık tanımlarının yer aldığı el-hudûdu'l-felsefiyye/felsefi tanımlar kısmı Aygün Akyol ve İclal Arslan [Elis Yay., Ankara 2015, 70 s.] tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. 1959'ta Henry George Farmer (ö. 1965), müzikle ilgili kısmını *The Science of Music in the Mafatih al-Ulum* adıyla İngilizce'ye tercüme etmiştir.[183]

---

181 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî, *Mefâtihü'l-'ulûm* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1989, s. 13-14.

182 el-Hârizmî, *Mefâtihü'l-'ulûm*, s. 14.

183 https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_George_Farmer.

(10) Kelam ilmini anlattığı kısımda kelamcıların kullandığı bazı terimler olan şey', ma'dûm, mevcûd, kadîm, muhdes, ezelî, cevher, cisim, seth, karz, zât, ric'at, tahkîm gibi terimleri tanıtmış, akabinde, i'tikadi fırkaları ve kollarını da ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Müşebbihe'nin Kadâiyye kolu ile Şî'a-Gâliyye'nin (الغالية) Gamâmiyye (الغمامية) kolunun inançlarını bidat bulduğunu zımnen beyan etmiştir. Eser mezhepler tarihi ve dinler tarihi sahaları için de oldukça malzeme vermektedir.

(11) Nahiv ilmiyle ilgili kısımda gramer ve mantık arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır.

(12) Mefâtihu'l-'ulûm ilk defa Gerlof Van Vloten tarafından *Liber Mafatih Al-Olum*"adıyla 1895'te Leiden'de daha sonra Kâhire'de (1342/1923) ve 1989'da İbrahîm el-Ebyârî tarafından Beyrût'ta neşredilmiştir.[184] Hüseyin Hidivcem, eseri *Terceme-i Mefâtîhu'l-'ulûm* adıyla [İntişârât-ı 'İlmî ve Ferhengî, Tahran 1362 hş.] Farsça'ya çevirmiştir.

(13) Müderriszâde Mehmed Fehmi, *Tarih-i Edebiyat-ı 'Arabiye* adındaki eserinde bu eserin ilk terimler sözlüğü olduğunu iddia etmektedir: "Bu bâbta ilk önce kârn-ı râbi' ricâlinden, Muhammed b. Ahmed Hârizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm* nâmında bir eser vücuda getirmiştir. Bu eser muhtasar olmakla beraber gayet müfittir. Sanâi'-i muhtelife ve 'ulûm-i mütenevvi'anın ıstılâhâtını câmi'dir."[185]

(14) Bu eser, zamanının İslâm ilim ve kültürünü ihtiva etmek itibârı ile ne İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inden ve ne de İhvân-ı Safâ'nın *Resâilu İhvâni's-Safâ*'sından geri bir eserdir.[186]

3. İbn Fûrek'in[187] (ö. 406/1015) *el-Hudûd fi'l-usûl* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) İbn Fûrek, mezkûr eserini yazma sebebini şu şekilde izah eder:

---

184 Ahmed Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-me'âcim bi-nahvi elfin ve-nisfu'l-elf mine'l-me'âcimi'l-'arabiyye et-turâsiyye*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1993, s. 49.

185 Müderriszâde Mehmed Fehmi, *Tarih-i Edebiyat-ı 'Arabiye: Câhiliyye Devri*, İstanbul 1332, I. 161.

186 Eilhard Wiedemann, *Hârizmî*, İslam Ansiklopedisi: İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügatı, MEB Yay., Ankara 1964, V/I. 257.

187 İbn Fûrek'in hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri için bk. Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî, *Tabakatü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* (nşr. Mahmûd Muhammed Tanahi, 'Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Matba'atu İsâ el-Babi el-Halebi, Kâhire 1383/1964, IV. 127-136; Ebû'l-Adl Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî, *Tâcü't-terâcim* (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf), Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1992, s. 258-59; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IV. 313; Yusuf Şevki Yavuz, *İslam Akaidinin Üç şahsiyeti: Ahmed b. Hanbel, İbn Fûrek, Kadi Beyzavi*, Kültür Matbaacılık, İstanbul 1989, s. 73-120; Ali Öge, *İbn Fûrek Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*, Kömen Yay., Konya 2011, s. 33-57.

"Allah başarılarınızı dâim kılsın, benden usûli'd-dîn ve furû'u'd-dîn ulemâsı arasında mütedâvil olan hadler, uzlaşılar (مواضعات) ve ta'bîrlerin manalarını ihtiva eden, hocalarımızın da razı olacağı bir eser yazmamı istediniz. Böyle bir çalışmayı yapmanın uygun olacağı aklıma yattı. Konulara ulaşılması ve ezberlenmesi kolay olsun diye vecîz bir üslupla yazdım."[188]

Bu izahından hareketle onun bu kitabının "ilk kitabı" olmadığını söyleyebiliriz. Zira İslâmî ilimlere dair yazılan kitâbiyâta bakıldığında genellikle böyle bir teklif, âlimin yeni yeni tanındığı evrelerden ziyade şöhret bulduğu, ilimde derinleştiği evrelerde olabilmektedir. Bu sebeple bu kitap İbn Fûrek'in yazdığı en son kitabı ya da son kitaplarından biri olmalıdır.

(2) Toplamda 133 terimin tanımını ihtiva etmekte olan bu eser Kelâm ağırlıklıdır. Fakat tefsir ve fıkıh usûlü terimlerini de barındırmaktadır. Ele aldığı 30 civarında terim, İslâm Hukuku'nun aslî terimleri tefsir ve Kur'ân ilimlerinin tâlî/fer'î terimleri hükmünde olmaktadır. Terimlerin türevlerini de aynı başlık altında zikrettiği için bunları müstakil bir terim olarak addetmedik. Türevler de farklı bir terim olarak addedilirse terim sayısı biraz daha fazla olmaktadır.

(3) Ele aldığı terimler içerisinde 99. maddeden itibaren tefsir ve fıkıh usûlüne dair terimlerin ta'rîfini yapmaya başlamaktadır. Ele aldığı bazı terimler: tefsir, te'vîl, asl, fer', vâcib, sünnet, nedb, mübâh, icmâ', kıyâs, nesh, nass, kazâ, şart, cedel, v.dğr.

(4) İbn Fûrek, her terimin başına "had" ifadesini eklemektedir.

(5) Zikrettiği tanımların tamamı son derece vecîz bir üsluba sahiptir.

(6) İbn Fûrek, bu eserinde diğer yazarlardan farklı olarak tanımlarında âyet, hadis, Arap Câhiliye şiiri gibi herhangi bir istişhâda başvurmamaktadır.

(7) Zeynü'd-Dîn 'Abdurrauf b. Tâcu'l-'Ârifîn el-Münâvî (ö. 1031/1622), *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf* adlı eserinde "şâhid" ve "gâib" terimlerinin ta'rîfinde İbn Fûrek'in bu eserinde zikrettiği tanımları olduğu gibi almış; fakat bu bilgiyi ona nisbet etmemiş "'inde ehli'l-usûl" demekle iktifa etmiştir.[189]

(8) Hanefî mezhebine göre usûl-i fıkıh terimlerinin açıklandığı küçük bir risâle *Mukaddime fî nuketin min usûli'l fıkıh* adıyla 1324'te Beyrût'ta yayınlanmıştır. Kaynaklarda İbn

---

188 Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Ensârî, *el-Hudûd fi'l-usûl* (nşr. Muhammed Süleymânî), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1999, s. 75.

189 krş. İbn Fûrek, *el-Hudûd*, s. 81-82; Zeynüddîn Muhammed 'Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *et-Tevkîf 'alâ muhimmâti't-te'ârîf*, nşr. Abdulhamîd Sâlih Hamedân, 'Âlemu'l-kutüb Abdu'l-Hâlik Servet, Kâhire 1410/1990, s. 201.

Fûrek'e ait olduğu söylenen ve çalışmamızın da konusu olan *el-Hudûd fi'l-usûl* ile yukarıda zikredilen eser, kimi araştırmacılar tarafından karıştırılmıştır. Ramazan Şeşen, Cevat İzgi ve Cemil Akpınar'ın hazırladıkları *Fihrisü mahtûtâti Mektebeti Köprülü* adlı eserde 849 numarada kayıtlı *Kitâb el-Hudûd mine'l-usûli'l-kelâmiyye ve'l-fıkhiyye* adını taşıyan risalenin, İbn Fûrek'e ait bir eser olmasının mümkün olduğunu göstermişlerdir.[190] Ancak bu eserin İbn Fûrek'e ait olması mümkün değildir. Çünkü eserde İbn Fûrek'in "ilim" hakkında yaptığı ta'rîf tenkit edilmekte ve ta'rîfin doğru olmadığı belirtilmektedir. Bu i'tibarla eserin muhtevası göz önünde bulundurulduğunda İbn Fûrek'e ait olmadığı kesindir.[191] Eserin sonunda kitabın Ebû'l-Berekât Muhammed b. Muvaffak el-Hatibî tarafından yazıldığı da kayıtlıdır.[192]

4. Seyyid Şerif Cürcânî'nin[193] (ö. 816/1413) *et-Ta'rîfât* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Yazarın tam Künyesi Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî'dir. Biyografik ve bibliyografik kitâbiyâtta, Cürcânî'nin bu eserinden Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) ve Babanzâde Bağdâtlı İsmail Paşa (ö. 1338/1920) söz etmektedir.[194]

(2) Corci Zeydan'ın (ö. 1332/1914) verdiği bilgilere göre Cürcânî, Şirâz'da Sa'deddin Teftazânî'nin (ö. 792/1390) rahle-i tedrisatından geçmiş, Timur'un burayı fethetmesi üzerine Semerkand'a kaçmış, Timur'un ölümü üzerine tekrar Şirâz'a dönerek hicri 816'da burada vefat etmiştir.[195]

(3) Cürcânî, kitabının mukaddimesinde metoduna dair sadece şu cümleleri kaydetmektedir: "İmdi, bu ta'rîfleri ve ıstılâhları/terimleri bilginlerin kitaplarından alıp bir araya getirdim. Öğrenmek isteyenlere ve arzu edenlere, bunların alınması, öğrenmesi ve bellenmesi kolay olsun diye elif-bâ'dan yâ'ya doğru (alfabetik usulle), hece harflerine göre düzenledim."[196]

---

190 Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar, *Fihrisu Mahtûtati Mektebeti Köprülî-Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1406/1986, I. 416.

191 Ali Öge, -İbn Fûrek'e ait olmadığı halde ona isnad edilen kitaplar- başlığı altında *el-Hudûd fi'l-usûl* adlı eseri en başta vermektedir (bk. Ali Öge, *a.g.e.*, s. 51).

192 el-Hudûd, Köprülü Ktp., nr. 849, 2b; Yûsuf Şevki Yavuz, *a.g.e.*, s. 85.

193 Seyyit Şerîf el-Cürcânî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri için bk. Katib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I. 422; Bağdâtlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I. 228-229; Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcani ve Arap Dilindeki Yeri*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1984 s. 83-191;Halil Akçay, *Muhammed b. Seyyit Şerif Cürcânî'nin er-Reşâd fî şerhi'l irşâd Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki* (Basılmamış Yükseklisans Tezi), Marmara Üniv. SBE, İstanbul 2004, s. 12-19.

194 bk. bir önceki dipnot.

195 Corci b. Habib Zeydan, *Târîhu âdâbi'l-lügati'l-'Arabiyye*, Dârü'l-Hilâl, Kâhire ts., III. 252-53.

196 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 7.

(4) 'Abdülaziz Mecdi Tolun (1865-1941), *et-Ta'rîfat*'ta bulunan 157 terimi tasavvuf terimleri olarak tercüme etmiştir.[197]

(5) Metot olarak en yaygın ve en kolay usûl olan alfabetik sunumu seçmiştir. Fakat alfabetik sunum tarzını kelimelerin tamamı için değil "ilk iki harfi" için serdetmiştir. Örneğin (الإيمان) kelimesini (الإيلاء)'dan; (الإيهام) kelimesinin (الإيلاء)'dan evvel tanıtmıştır.

(6) Eserini son derece veciz bir üslupla yazmıştır.

(7) Cürcânî "bi-kesri'l-mîm", "bi-fethi'l-mîm" gibi izahları yaparak terimlerin lügavî zabtını yapmıştır. Terimlerin yanlış telaffuz edilmesini engellemek adına başvurulması gereken önemli yollardan bir tanesidir.

(8) Cürcânî, dilin etimolojisini (التأثيل–التأصيل) dikkate alarak terimlerin Arabîlik olma ve olmama yönüne dikkat çekmiştir.

(9) Eser, 1816'da Kâhire'de; 1837'de İstanbul'da; 1845'te Alman oryantalisti Gustav Leberecht Flügel tarafından Leipzig'te; 1306/1889 Kâhire: Hayriye Matbasında, İbn Arabî'nin *el-Futuhâtu'l-Mekkiye*'sinde bulunan tasavvuf terimleri ile birlikte; 1887'de Rusya'nın Sankt-Peterburg şehrinde; 1357/1938'de Mısır'da Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî'de olmak üzere pek çok kez basılmıştır.

(10) *et-Ta'rîfât*'ta, tefsir, fıkıh, kelâm, Arap Dili, felsefe, mantık, tasavvuf, nahiv, sarf, arûz, belâgat, mantık, tıp, astronomi ve mezhepler tarihi olmak üzere toplamda on üç tane ilmin terimlerini barındırdığı için "Muhtasar İslâmî Bilimler Terimleri Sözlüğü" mahiyetindedir. Bazı yazarların iddia ettikleri gibi sadece kelama dair bir eser de değildir.[198] Cürcânî'den önce Fârâbî'nin *İhsâ'ul-'ulûm*'u, İbn Sînâ'nın *Aksâmü'l-'ulûm*'u, Hârizmî'nin *Mefâtihu'l-'ulûm*'u, Fahreddin er-Râzî'nin *Hadâ'iku'l-envâr*'ı, Fergânî'nin *Letâifü'l-i'lâm*'ı gibi, ilimlerin ta'rîflerinin yanı sıra kısmen terimlerini de ihtiva eden ansiklopedik eserler kaleme alınmışsa da *et-Ta'rîfât* gibi değişik disiplinlerle ilintili terimleri alfabetik metotla toplayan ilk eser olma hususiyetine sahip değillerdir. Bu yönüyle diğerlerinden ayrı bir konuma sahip olmaktadır.

---

197 bk. Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rîfat: Tasavvuf Istılahları* (trc. Abdülaziz Mecdi Tolun, haz. Abdurrahman Acer), Litera Yay., İstanbul 2014, 268 s.

198 Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebî'ye göre Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ı ile Muhammed b. A'la et-Tehânevî'nin *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn*'u kelam alanında te'lîf edilen ve en çok şöhret bulan terimler sözlükleridir (bk. Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *a.g.e.*, s. 7).

(11) Cürcânî, terimlerin hangi ilimlerde, hangi manalarda kullanıldığını bazen belirtmiş, bazen de terimlerin bir ilme dair manasını vermiş, diğerlerini kaydetmemiştir. Dolayısıyla bazen terimin hangi ilme ait olduğunu belirtmiş bazen de belirtmemiştir. Bu durumda terimin ta'rîfi hangi ilme uyuyorsa o ilme ait olduğunu tespit etmek ve ona göre anlamak gerekir. Fî ıstılâhi'l-mutekellimîn, fî ıstılâhi'l-fukahâ, fî ıstılâhi 'ulemâi'l-beyân, fi'ş-şer', 'inde ehli'l-hakîkâ, fî ıstılâhi 'ulemâi'l-hendese, 'inde'l-hukemâ, 'inde'l-mantıkıyyîn, fî'ş-şer'îa, fî ıstılâhi'l-kavm, fî'l-'arûz, fî 'urf-i'n-nuhât, 'inde'n-nahviyyîn, fî ıstılâhi'n-nahviyyîn, 'inde'n-nuhât ve 'inde's-sarfiyyîn olmak üzere toplamda on altı ayrı ta'bîr kullanmıştır. Örneğin ihsân maddesinde olduğu gibi fıkha dair bir terim olduğunu belirtmek için (في الشريعة) demektedir. Bir madde kelâm ilmi ile ilişkili ise (قال أهل الكلام) ibaresini kullanmaktadır. Hadis ilmi ile ilişkili ise (في الحديث) ibaresini kullanmaktadır. Örneğin "el-irsâl fî'l-hadis" demektedir. Tasavvuf terimlerini zikrederken (قال أهل الحقيقة) demektedir. Örneğin istikametin lügavî anlamını belirttikten sonra tasavvufi bir terim olduğunu belirtmek için "ehl-i hakikat'in ıstılâhında anlamı şudur" demektedir. Bu izahlarla biz şu sonuca ulaşıyoruz. Cürcânî'nîn bazı terimleri tek bir ilimle sınırlı tutarak izah ederken, bazı terimleri ilgili alanı zikretmeden açıklamaktadır. Dolayısıyla ona göre de müşterek aslî terim olabilmektedir.

(12) *et-Ta'rîfat*'ta yaklaşık 2000 madde bulunmaktadır. Bu terimlerden 146 tanesi Nahiv ve Sarf ilimlerine dairdir. 157 terimi de tasavvuf ilmi ile ilintilidir.

(13) Cürcânî bazı maddelerin hem lügavî hem de terim anlamını verirken bazılarının sadece lügavî, bazılarının ise sadece terim manalarını vermiştir. Örneğin icmâ' ve ictihâd maddelerini açıklarken hem lügavî hem de terim manasını birlikte vermiştir.

(14) Âyetler ve hadislerden kaynak verirken parçalamaya (takti') gittiğini görmekteyiz. Dolayısıyla şevâhid için kullandığı âyetlerin zaman zaman bağlamından kopuk bir kullanım içerisinde olduğunu söyleyebiliriz.

(15) Cürcânî, Eş'arî bir mütekellim olduğu için kelâm ağırlıklı terimleri bu minvalde açıklamıştır. Mesela tevhîd, sihir ve îmân maddelerinde kelâmî tanımlarını mülahaza etmekteyiz. Ayrıca kelâm ve fıkıh gibi bazı ilimlerin terimlerini iyice tavzih ederken tefsir, tasavvuf ve felsefe gibi bazı disiplinlerin birtakım terimlerinin tanımlarını muğlak bırakmıştır.

(16) Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ı kendisinden önce yazılan İbn Sînâ'nın *Kitabu'l-Hudûd* adlı eserinden muhteva bakımından farklıdır. Zira Cürcânî aklîve naklî ilimlere yer verirken İbn Sîna sadece aklî ilimlere yer vermiştir.

(17) Cürcânî terimleri zikrederken genellikle lügavî ve terim anlamları bir arada vermektedir. Dolayısıyla kelimenin lügat ve terim anlamına dikkat çekmektedir. Cürcanî'nin takip ettiği usûl, terimler sözlüğü açısından işlevsel bir önem arz etmektedir.

(18) Şürb[199] kelimesinde olduğu gibi, ele aldığı bazı maddelerin sadece lügavî manalarını verdiği için terim sayılmaz.

(19) Cürcânî, kitabında terimlerin tanımlarını yaparken birtakım bilginlerden ve eserlerden söz etmektedir. Bu eserde 'Abdullah b. 'Abbas b. 'Abdülmuttalib (ö. 68/687-88), Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767), Sîbeveyhi (ö. 180/796), Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm (ö. 182/798), Fudayl b. 'Iyâz (ö. 187/803), 'Alî b. Hamza el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805), Muhammed b. İdrîs b. 'Abbâs eş-Şâfi'î (ö. 204/820), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd[200] (ö. 321/933), Ebû Tâlib Muhammed b. 'Alî el-Mekkî (ö. 386/996) ve 'Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi âlimlerin eserlerinden faydalanılmıştır. Kitabında bazen bilginlere ve eserlerine birlikte yer vermiştir: Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*'i [Tefsîru Ebi'l-Leyŝ es-Semerḳandî], Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*'i, Muhyiddîn Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-'Arabî et-Tâî el-Hâtimî'nin (ö. 638/1240) *el-Fütûĥâtü'l-mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye*'si.

---

199 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 108.

200 Cürcânî, Düreyd'in eserinin adına yer vermez fakat -alfabetik düzenlenmiş ilk Arapça sözlük olan- *Cemheretü'l-lüga*'yi kaynak olarak kullanmış olabileceğini söyleyebiliriz. Fakat Cürcânî'nin naklettiği bilgiler matbu' olan bu kitapta bulunmamaktadır (bk. Cürcânî, et-Ta'rîfât, s. 115).

5. İbn Kemâl Paşa'nın[201] (ö. 940/1534) *et-Ta'rîfât ve'l-ıstılâhât* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Biyografik ve bibliyografik kitâbiyâtta İbn Kemâl'in bu eserinden Takıyyüddîn b. 'Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî (ö. 1010/1601), Kâtib Çelebi ve Bağdâtlı İsmail Paşa söz etmektedir.[202] Kâtip Çelebi ve Bağdâtlı İsmail Paşa'ya göre İbn Kemâl'in bu eseri, Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât* adlı eserine yapılmış bir ilavedir.[203] Takıyyüddin et-Temîmî, İbn Kemâl'in künyesini, "Ahmed b. Süleymân b. Kemâl Paşa" olarak vermektedir. Ayrıca Anadolu'da doğup yetişen İbn

---

201 İbn Kemâl'in hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri için bk. Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî, *Tabakatü's-seniyye fî teracimi'l-Hanefiyye* (nşr. 'Abdülfettah Muhammed el-Hulv), el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kâhire 1390/1970, I. 409-412; Katib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I. 422; Bağdâtlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I. 141-142; Mustafa Kılıç, *İbn Kemâl, Hayatı, Tefsire Dair Eserleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniv. SBE, Erzurum 1981; S. Hayri Bolay, *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, TDV Yay., Ankara 1986, 309 s.; Şefaettin Severcan, *Kemâl Paşazade Tevarih-i Al-i Osman X. Defter* (Basılmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniv. SBE, Kayseri 1991; Salim Özer, *İbn Kemâl'in İslam Hukuku alanındaki Arapça Yazma Risaleleri* (Tahkik ve Tahlil) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniv. SBE, Kayseri 1991; Himmet Konur, *Kemâl Paşazade'nin Kaside-i Hamriyye Şerhi: Edisyon Kritik ve Tahlil*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniv. SBE, İzmir 1992; Mehmet Mahfuz Ata, *İbn Kemâl ve Risale fî İ'cazi'l-Kur'an Adlı Eserinin Tahkiki* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. SBE, İstanbul 1992; Ali Kökoğlu, *Kemâl Paşazadenin Selim-namesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniv. SBE, Kayseri 1994; Ramazan Ege, *Telvinü'l-Hitab İbn Kemâl*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniv. SBE, İzmir 1995; Sayın Dalkıran, *İbn-i Kemâl'in Düşünce Tarihimizdeki Yeri*, (Basılmamış DoktoraTezi), Harran Üniv. SBE, Şanlıurfa 1995; M. A. Yekta Saraç, *Şeyhülislâm Kemâl Paşazade: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, Risâle Yay., İstanbul 1995, 126 s.; M. A. Yekta Saraç, *Şeyhülislâm Kemâl Paşazade ve Divânı*, İstanbul Üniv., Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, İstanbul ts., 401 s.; Ertuğrul Ökten, *Ottoman Society and State in the Light of the Fatwas İbn Kemâl [İbn Kemâl'in Fetvaları Işığında Osmanlı Toplumu ve Devleti]*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniv. SBE, Ankara 1996; Ahmet Uğur, *Kemâlpaşazade İbn Kemâl*, MEB Yay., Ankara 1996, 157 s.; Şamil Öçal, *Kemâl Paşazade'nin Felsefi ve Kelami Görüşleri* (Basılmamış DoktoraTezi), Ankara Üniv. SBE, Ankara 1998; Furat Akdemir, *İbn-i Kemâl'in Hayatı Eserleri ve Yaratma Anlayışı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv. SBE, Ankara 2000; Eyüp Gür, *İbn-i Kemâl'in Hayatı, Kader ve Kaza Anlayışı ve 'Risale fî'l-Cebr ve'l-Kader Adlı Eserin Tahlili* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniv. SBE, İstanbul 2002; Celal Baydemir, *İbn-i Kemâl'in Hayatı, Eserleri ve Kader Anlayışı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniv. SBE, Elazığ 2004; Ahmet İnanır, *İbn Kemâl'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslam Hukuku*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniv. SBE, İstanbul 2008; Murat Ustakurt, *İbn Kemâl Paşa'nın Tefsîrü'l-Fâtiha Adlı Eseri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniv. SBE, İstanbul 2009, s. 23-47; Ali Öge, *Şeyhü'l-İslâm İbn Kemâl'in Sünnilik Anlayışı*, Hüner Yay., Konya 2011, s. 62-116.

202 et-Temîmî, *Tabakatü's-Seniyye*, I. 409-412; Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I. 422; Bağdâtlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'Ârifîn*, I. 141-142.

203 Katib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, I. 322, 508; Bağdâtlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'Ârifîn*, II. 141.

Kemâl'i te'lîfâtının çokluğu ve birçok ilimdeki tetkiki ve vukûfiyeti nedeniyle Mısır topraklarında yetişen Celâleddin es-Süyûtî'ye benzetmektedir. Bununla beraber problemleri kavrama ve muhâkemedeki üstün mahareti bakımından Süyûtî'den üstün görmektedir.[204] İbnü'l-'İmâd (ö. 1089/1679) ise onu vaktinin tamamını gece-gündüz ilimle, yazmakla geçiren âlimlerden saymaktadır.[205]

(2) *DİA* "Kemâlpaşazâde" maddesi yazarları[206] *et-Ta'rîfât*'a İbn Kemâl'in eserleri arasında yer vermemişlerdir. Muhtemelen madde yazarları velûd bir yazar olan İbn Kemâl'in bu eserini - madde yazılırken mahtût durumda olduğu için- esere dair mülahazalarda bulunamamışlardır.[207]

(3) Eseri incelerken takip ettiğimiz matbû' nüshada[208] çok sayıda manayı tamamıyla değiştirecek imlâ hatalarını ve bazı isabetsiz iddiaları tespit ettik. Örneğin muhakkik, mukaddime kısmında İbn Kemâl'in "San'at'u't-tesmît"(صنعة التسميط) maddesini anlatırken Radiyyüddîn es-Sâgânî'nin (ö. 650/1252) *Meşâriku'l-envâri'n-Nebeviyye* adlı eserinin mukaddimesinden Cürcânî'de bulunmayan bazı ilavelerde bulunduğunu söylemektedir: مُحيي الرمم، ومُجرِي ٱلْقَلَمِ، وَذَارِئِ الأمم، ليعبدوه، ولا يشركوا به أحداً (Çürümüş kemikleri dirilten, kalemi yürüten, ümmetleri yaratıp tüketen, milletleri, kendisine kulluk etmeleri ve ortak koşmamaları için var eden) Fakat Cürcânî'ye ait dört farklı nüshada da bu ayrıntıların olduğunu tespit ettik. Bu nedenle eserin ikinci baskısında bu hataların düzeltilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bazı hataları:[209] Müteşebih teriminin tanım kısmına "mütebâyin" ifadesine yer vermiş ve dipnotta Cürcânî'de aynı şekilde geçtiğini yazmıştır. Hâlbuki Cürcânî'nin "mütebayin" için yaptığı tanım

---

204 et-Temîmî, *Tabakatü's-seniyye*, I. 409-412.

205 Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî (İbnü'l-'İmâd), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (nşr. Muhammed Arnavûud), Dâru İbni Kesir, Beyrût 1413/1993, IX. 235-236.

206 *DİA* "Kemâlpaşazâde" maddesi yazarlarından İlyas Çelebi hocamızla yaptığımız istişareler (17.08.2016) sonucunda anladık ki, İbn Kemâl'in Süyûtî gibi bazı eserleri kısmi değişiklikler yaparak kendisine isnad etme âdeti bulunuyor. Nitekim tefsir ilmine dair yazdığı risaleleri ile ilgili bunu net olarak ifade edebiliriz. Süyûtî, Moğal istilasından eserlerin zarar görmesini ve kaybolmasını önlemek adına böyle bir işe girişmiş fakat İbn Kemâl'in böyle bir gerekçesi olmasa gerektir. Bu madde yazılırken kural olarak tüm eserler değil de 'ulûm'ul-İslâmiyye'de ön plana çıkan eserlerin yazılması kural edilmiştir. Dolayısıyla et-Ta'rîfât'a eserleri arasında 'amden yer verilmemiş değildir. Süleymaniye başta olmak üzere tüm kütüphanelere gidip *et-Ta'rîfât* adıyla kayıtlı tüm eserler incelendikten sonra kesin olarak bir şey söyleyebilmek mümkün olabilir. Fakat şu durumda bu eseri ona isnad etmek doğru değildir.

207 Şerafettin Turan, Şükrü Özen, İlyas Çelebi- M. A. Yekta Saraç, "Kemâlpaşazâde", *DİA*, XXV. 238-247.

208 İbn Kemâl Paşa, *et-Ta'rîfât ve'l-ıstılâhât* (nşr. Hâlid Fehmî), Müessetu'l-'Alyâ', Kâhire 1430/2009, 514 s.

209 Muhakkikin bu eseri tahkik ederken esas aldığı nüsha: İskenderiye Ktp, 53 kod numarası, 13779/3976-d tasnif numarası ile 98 varak halindeki nüsha.

tamamen farklıdır. Münavî'ye baktığımız zaman aynı hatayı yapmadığına göre o vakit hata İbn Kemâl'den değil muhakkikten ya da müstensihten kaynaklanıyor demektir.[210]

(4) İbn Kemâl, mukaddimesinde Cürcânî'nin mukaddimesini harfiyen kitabına dercetmiş dolayısıyla onun metodunu takip etmiştir. İbn Kemâl'in *et-Ta'rîfât*'ı kendisinden bir asır önce vefat eden Cürcânî'nin *et-Tarîfât*'ı ile neredeyse yüzde yetmişe kadar benzerlik olmasına rağmen Süyûtî'ye yöneltilen intihal iddialarının kendisi için de bahis konusu olmaması gariptir.

(5) İbn Kemâl, kitabının girişinde -Cürcânî gibi- metoduna dair sadece şu cümleleri kaydetmektedir: "İmdi, bu ta'rîfleri ve ıstılâhları bilginlerin kitaplarından alıp bir araya getirdim. Öğrenmek isteyenlere ve arzu edenlere, bunların alınması ve bellenmesi kolay olsun diye alfabetik bir usûlle, hece harflerine göre düzenledim."[211]

(6) Tıpkı Cürcânî gibi metot olarak en yaygın ve en kolay usûl olan alfabetik sunumu seçmiştir. Fakat alfabetik sunum tarzını kelimelerin tamamı için değil ilk iki harfi için serdetmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla her harf için ayrı bâb ve fasıllar yapmıştır. Örneğin bâbu'l-elîf/faslu'l-bâ kısmında الإبتداء، الإبتداء العرفي، الأبد، الأبدي، الإبتلاع، الإبتداع، الإبداع faslu't-tâ (ت) kısmında الاتحاد، الإتقان الإتفاقية terimlerini tanıtmıştır.

(7) İbn Kemâl, Cürcânî gibi "bi-kesri'ş-şîni" ve "bi-fethi'l-kâfi" gibi izahlar yaparak terimlerin lügavî zabtını yapmıştır. Terimlerin yanlış telaffuz edilmesini engellemek adına başvurulması gereken önemli yollardan bir tanesidir.

(8) İbn Kemâl, çoğu maddelerin terim anlamını izah etmeden evvel lügavî/literal manalarını izah etmiştir. Örneğin "i'tikâfın lügat manası makâm ve ihtibâs'tır" bilgisini vermektedir.

(9) İbn Kemâl bazen terimlerin müştakına da yer vermektedir. Örneğin الحوالة kelimesinin التحول kelimesinden türediğini ve "intikâl" manasına geldiğini söylemektedir.

---

210 İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 362.

211 İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 60.

(10) İbn Kemâl, -Cürcânî gibi- dilin etimolojisini (التأثيل–التأصيل) dikkate alarak terimlerin Arabîlik olma ve olmama yönüne dikkat çekmiştir. Örneğin الهيولى maddesini açıklarken terimin Latincede "madde" anlamına geldiği bilgisini verir.

(11) ez-Zirâ' (الذراع) maddesi gibi Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât* adlı eserinde olmayıp İbn Kemâl'in *et-Ta'rîfât*'ında yer alan birtakım maddeler vardır. Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ında olmayıp İbn Kemâl'de olan terimler olduğu gibi ikisinin müşterek izah ettiği terimlere İbn Kemâl bazı ilaveler yapmıştır.

(12) İbn Kemâl'in bu eserini tek cümle ile özetlemek gerekirse şöyle diyebiliriz: Bu eser Cürcânî'nin *et-Tarîfât* adlı eserinin muhtasarı ve kısmi ilavelerle tecmîl ve tafsilatlı halidir.

(13) İbn Kemâl, kitabında terimlerin tanımlarını yaparken yararlandığı birtakım bilginlerden ve eserlerden söz etmektedir. Kitabında ismini zikrettiği bilginler: 'Abdullah b. 'Abbas b. 'Abdülmuttalib (ö. 68/687-88), Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (ö. 150/767), Sîbeveyhi (ö. 180/796), Ebû İshâk (Ebû İbrâhîm) İsmâ'îl b. Ca'fer b. Ebî Kesîr el-Ensârî el-Medenî (ö. 180/796), Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm (ö. 182/798), Fudayl b. 'Iyâz (ö. 187/803), Alî b. Hamza el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805), Muhammed b. İdrîs b. 'Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Sehl Bişr b. el-Mu'temir el-Hilâlî el-Bağdâdî (ö. 210/825), Ebû Ma'n Sümâme b. Eşres en-Nümeyrî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 213/828), Ebû'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), Ahmed b. Hâbıt (ö. 232/846-47), Ali el-Esvârî (ö. 240/854), Ebû Osmân 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), Ebû 'Alî Muhammed b. 'Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd[212] (ö. 321/933), Ebû Tâlib Muhammed b. 'Alî el-Mekkî (ö. 386/996) ve 'Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Burhânu'd-Dîn el-Havarizmî el-Mutarrizî (ö. 610/1213), v.dğr. Kitapta bazen sadece eserlerin isimlerine yer verilmiştir: Ebû 'Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *el-Asl* (el-Mebsût), *el-Câmi'u's-Sagîr*, *el-Câmi'u'l-Kebîr*, *es-Siyerü'l-Kebîr*, *el-Keysâniyyât*, *Cürcâniyât* ve *Harûniyât*'ı[213];

---

212 Yazar eser adını zikretmez fakat -alfabetik düzenlenmiş ilk Arapça sözlük olan- *Cemheretü'l-lüga*'yi kaynak olarak kullanmış olabileceğini söyleyebiliriz. Fakat Cürcânî'nin naklettiği bilgileri bu kitapta bulamadık (bk. Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 115).

213 Bu son üç eserinin isimleri İmam Muhammed'in Harun Reşid zamanında ikamet ettiği birtakım yerlerin adıdır (bk. Ebû'Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 594).

Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf'ı*, Muhyiddîn Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-'Arabî'nin (ö. 638/1240) *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye'si* v.dğr.

(14) Bu eserin Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât* adlı eserinin farklı bir nüshası olduğu, dolayısıyla İbn Kemâl'e aidiyetinin doğru olmadığı iddia edilebilir. Fakat bu iddiayı isabetsiz kılan dört 'âmilden söz edebiliriz:

(a) Biyografik ve bibliyografik kitâbiyâtta bu eser İbn Kemâl'e nisbet edilmektedir.

(b) 'Abdurrauf el-Münâvî'nin (ö. 1031/1622) *et-Tevkîf 'alâ muhimmâti't-te'ârîf* adlı eserinin mukaddimesinde sarahaten ifade ettiği gibi İbn Kemâl'in bu eseri üç ana kaynağından bir tanesidir.[214] Münâvî'nin İbn Kemâl'den yaptığı nakilleri İbn Kemâl'in *et-Ta'rîfât* adlı eserinin matbu' nüshasıyla mukabele ettik. Neticede Münavî'nin esas aldığı nüsha ile elimizdeki matbû' nüsha arasında kayda değer bir farklılığın bulunmadığını tespit ettik.

(c) İbn Kemâl'in bu eseri, yazma eserlerin bulunduğu kütüphanelerde mahtût halinde yazmaları bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa bölümünde, 492.7 tasnîf numarasıyla, 102 varak halinde; Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye bölümünde, 492.7 tasnîf numarasıyla, 247-264 varak halinde bulunmaktadır.

(d) İbn Kemâl'in her harf için ayrı bir fasıl açması da [Bâbu'l-Elîf-Faslu'l Bâ-Faslu't-Tâ v. dğr.] Cürcânî'den farklı bir tutum sergilediğini ortaya koymaktadır.

6. 'Abdurrauf el-Münâvî'nin[215] (ö. 1031/1622) et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Biyografik ve bibliyografik kitâbiyâtta Münâvî'nin bu eserinden söz eden Kâtib Çelebi ve Bağdâtlı İsmail Paşa'dır.[216] Corci Zeydân'ın *Târihu âdâbi'l-lügati'l-'Arabiyye* adlı eserinde verdiği bilgilere göre bu eserin mahtût bir nüshası Paris'te bulunmaktadır.[217]

(2) Eserin üç farklı tahkikli neşri yapılmıştır: (a) el-Murtezâ ez-Zeyn Ahmed, Mektebetu'r-Rüşd, Riyâd 1999. (b) Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1990. (c) 'Abdulhamîd Sâlih Hamedân, Dâru 'Âlemi'l-Kütub, Kâhire 1410/1999.

---

214 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 25.

215 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I. 422, 508; Bağdâtlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I. 510.

216 bk. Bir önceki dipnot.

217 Corci Zeydan, *a.g.e.*, III. 252, 357.

(3) Kâtib Çelebi, bu kitabın Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ı için istidrâk ve istikmâl yani tamamlayıcı nitelikte olduğunu ifade etmektedir.[218]

(4) Sadreddin Gümüş, Münavî'nin *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti't-te'ârîf* adıyla Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât* adlı eserine zeyl yazdığını; Mehmet Yaşar Kandemir ise Münavî'nin bu eserinin Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât* adlı eserine dayandığını kaydetmektedir. Münâvî'nin gerek kaynakları arasında gerekse de kitabın içeriğinde Cürcânî'den hiç söz etmemesi ve içerik olarak daha zengin olması Gümüş'ün ve Kandemir'in bu iddialarının bazı ikincil kaynaklara dayandırılmış olabileceğini düşündürmektedir.[219]

(5) Münâvî, kitabını harflere göre tertip ederek, "bâbu'l-hemze, faslu'l-bâ" şeklinde önce bâblara, sonra da fasıllara ayırmıştır. Bâblarla terimin ilk harfini, fasıllarla ikinci harfini kastetmektedir. Örneğin "bâbu'l-bâ faslu't-tâ" kısmında البتّ، البتر، البتك، البتل gibi maddeleri zikretmektedir. Cürcânî ikinci harften sonra alfabetik düzene riayet etmezken, Münâvî, maddelerin tertibinde üçüncü harf dâhil tüm kelimeyi dikkate almaktadır.

(6) Münavî, zikrettiği terimin tanımını veya açıklamalarını yaptıktan sonra o terimle ilintili diğer terimleri de aynı yerde zikretmektedir. Örneğin bâbü'l-cîm'de icmâ' terimini açıkladıktan sonra bu terimle ilişkili olan "el-icmâ'u'l-mürekkeb" ve "el-icmâ'u's-sukûtî"yi de aynı madde altında zikretmektedir.

(7) Münâvî terimleri zikrederken zaman zaman alıntılarda da bulunmaktadır. Örneğin tefsir terimini açıklarken önce lügat manasını, akabinde terim manasını verdikten sonra İbn Kemâl, Râgıb el-İsfehanî ve İbnü'l-Cevzî'den alıntıda bulunduğunu ifade etmektedir.

(8) Münâvî'nin terimleri tasnîf şekli kelimelerin kökenine göre değildir. Bu nedenle الأروع maddesini "elîf" maddesinde; المستثنى maddesini "mîm" maddesinde zikretmektedir.

(9) *et-Tevkîf*'te, tefsir, Kur'ân İlimleri, tasavvuf, fıkıh, kelâm, Arap Dili, dinler tarihi, coğrafya, felsefe, mantık, nahiv, sarf, arûz, belagat, tıp, astronomi ve mezhepler tarihi olmak üzere toplamda on yedi ilmin terimleri bulunmaktadır. Münavî terimleri ilimlere taksim ederken 'inde'l-kavm, 'inde's-sûfiyye, 'inde ehli'l-hakîka, 'inde'l-muhakkikîn, 'inde ehli'z-zevk,

---

218 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I. 422, 508.

219 Sadreddin Gümüş, "et-Ta'rîfât", *DİA*, Ankara 2011, XL. 29-30; M. Yaşar Kandemir, "Münavî", *DİA*, Ankara 2006, XXXI. 575.

'inde'l fukahâ, 'inde'l-etibbâ', 'inde ehli'l-mîzân, 'inde muteehhiri ehli'l-beyâni'l-belâga, 'inde'n-nuhât, 'inde'l-beyâniyyîn, 'inde ehlillah, 'inde ehli'l-me'ânî, 'inde'l-mantıkiyyîn, 'inde ehli'l-usûl, 'inde ehli'l-lüga, 'inde'l-hukemâ', 'inde'l-mutekellimîn, 'inde'l-muhaddisîn, 'inde ehli't-tarîk, 'inde'l-Mu'tezile, 'inde ehli'l-ezvâk, 'inde'l-Eşâ'ire, 'inde'ş-Şâfi'yye, 'inde'ş-Şafi'î', 'inde'l-Hanefî, 'inde ehli't-tahkîk, 'inde ehli'n-nazar, 'inde ehli'l-hakâik v.dğr. şeklinde yapmaktadır. Örneğin, Kur'ân terimini açıklarken önce عند أهل أصول الفقه 'a göre tanımlamakta daha sonra عند أهل الحق şeklinde isimlendirdiği taifeye göre izahlar yapmaktadır. Münâvî, 'inde'l-kavm ifadesi ile bazen tasavvuf ehline işaret etmektedir. Örneğin ebdâl maddesini açıklarken 'inde'l-kavm diyerek tasavvufa dair izahlarda bulunmaktadır.

(10) Münavî "bi-kesri", "bi-fethi" gibi izahları yaparak terimlerin lügavî zabtını yapmıştır. Terimlerin yanlış telaffuz edilmesini engellemek adına başvurulması gereken önemli yollardan bir tanesidir.

(11) Münâvî "lügaten" veya "fî'l-asl" ifadeleri ile terimin literal anlamını kastetmektedir.

(12) "Tuhr الطهر" maddesinde olduğu gibi fıkıh ağırlıklı olan terimleri açıklarken Hanefî ve Şafi'î mezheplerindeki farklılıklara temas etmektedir.

(13) Münâvî terimleri tanımlarken genellikle vecîz bir uslûb kullanmıştır.

(14) Münâvî, mukaddimesinde istifade ettiği ana kaynakları zikreder. Şöyle ki; kitabın yazarını zikretmediği *ez-Zerî'a ilâ ma'rifeti mâ ussilet 'aleyhi's-Şerî'a* adlı kitapla beraber İbn Kemâl'in *et-Ta'rîfât*'ı ve er-Râgıb el-İsfehânî'nin *Müfredâtu elfâzi'l-Kurân*'ı olmak üzere üç eserden söz etmektedir. Kitabın muhakkiklerinden olan 'Abdulhamîd Sâlih Hamedân, Münâvî'nin kitabında zikrettiği İbn Kemâl'in adını değiştirerek Cürcânî yapmıştır.[220] 'Abdulhamîd, eserin mukaddimesinde kaynak olarak zikredilen İbn Kemâl yerine Cürcânî ismini kullanıp, İbn Kemâl'in böyle bir eseri olmadığını iddia eder. Kanaatimizce bu iddia doğru değildir. Zira Cürcânî'nin Şemsu'd-Dîn şeklinde bir lakabı bulunmamaktadır.[221] Münavî'nin yazarını zikretmediği *ez-Zerî'a ilâ ma'rifeti mâ ussilet 'aleyhi'ş-şerî'a* adlı eserin müellifini

---

220 Zeynüddîn Muhammed 'Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *et-Tevkîf 'alâ muhimmâti't-te'ârîf* (nşr. Abdulhamîd Sâlih Hamedân), 'Âlemu'l-kutüb Abdu'l-Hâlik Servet, Kâhire 1410/1990, s. 33.

221 Krş. el-Münâvî, *et-Tevkîf 'alâ muhimmâti't-te'ârîf* (nşr. Abdulhamîd Sâlih Hamedân), 'Âlemu'l-kutüb Abdu'l-Hâlik Servet, Kâhire 1410/1990, s. 33; a.mlf., *et-Tevkîf 'alâ muhimmâti't-te'ârîf* (nşr. Muhammed Rıdvan ed-Dâye), Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, Beyrût 1410/1990, s. 25.

araştırdık. Fakat böyle bir isimlendirmede bir kitaba rastlamadık. *ez-Zerîa* adlı altında Ebû Sa'd Şerefüddîn 'Abdullâh b. Muhammed b. Hibetillâh et-Temîmî el-Mevsılî'nin (ö. 585/1189) *ez-Zerî'a fî ma'rifeti'ş-şerî'a*, Necmüddîn Süleymân b. 'Abdilkavî et-Tûfî el-Hanbelî'nin (ö. 716/1316) *ez-Zerî'a ilâ ma'rifeti esrâri'ş-şerî'a* ve Râgıb el-İsfehânî'nin *ez-Zerî'a ilâ mekârimi'ş-şerî'a* adlı eserler vardır. Muhtemelen mukaddimesinde zikrettiği eser, bunlardan biri olmalıdır.[222]

(15) Kaynak olarak aldığı eserlere ilaveler yapmıştır. Bu ilavelerle kitap, Seyyid Serîf Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ına göre hacim ve madde sayısı bakımından oldukça büyümüştür. Fakat Münâvî'nin Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ından hiç söz etmemesi ve kaynak olarak kullanmaması gariptir.

(16) Münâvî'nin yazarın ismini belirtmeden zikrettiği eserler: Kirmânî'nin *es-Sirâc*'ı, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm*'u, Kutbüddin eş-Şîrâzî'nin (ö. 710/ 1311) *Şerhu Miftâhu'l-'ulûm*'u, Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-'akâid*'i, Ebû 'Alî Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî'nin (ö. 421/1030) *Şerhu Dîvâni'l-Hamâse*'si, Tâcüd'Dîn es-Sübkî'nin (ö. 771/1370) *Cem'ül-cevâmi'i*, Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu'l-'Akâidi'l-'Adudiyye*'si v.dğr.

(17) Münâvî'nin kitabın adını belirtmeyip meşhur ismini zikrettiği âlimler: Ebû Hanife, Muhammed b. İdris eş-Şafi'î, Yezîdî, Kuşeyrî, el-Mutarrizî el-Hârizmî, İbn Sînâ, Gazâlî, Zemahşerî, Harîrî, Halil b. Ahmed, İbn Faris, Farabî, İbnü'l-Cevzî, İbnu'l-Katta', Sîbeveyhi, Eflâtun, İbnü'l-Enbârî, Zeccâc, Ebû Talib el-Mekkî, İbn Düreyd, Cevherî, Muhyiddîn İbnü'l-'Arabî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. el-Hasen et-Tücîbî el-Harâllî[223], Ebü'l-Bekâ[224], Fahreddin er-Râzî, et-Tartûşî, el-Kirmânî, Ebû'l-Hasen el-Eş'arî vd.

---

222 Yukarıda zikrettiğimiz üç eserin künye bilgisi için bk. Katib Çelebi, *Keşfü'z-zünun*, I. 826-827.

223 Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikaî'nin *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-ây ve's-süver* adlı tefsirinin mukaddimesinde: "Bilâdu'ş-Şâm'dan olan "Hamâ" şehrine yerleşen Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. el-Hasen et-Tücîbî el-Harâllî el-Mağribî'nin (ö. 637/1240) tefsirinden bir parça ele geçirdim ki, Fatiha sûresinin başından Âl-i 'İmrân sûresinin 37. âyetine kadardı. Bu tefsirde âyetler arasındaki münasebetten söz ediliyordu. Bu kitabıma onun tefsirinden -Fatiha sûresinin başından Âl-i 'İmrân sûresinin 37. âyetine kadar- hoşuma giden yerlerini Harrallî'ye isnad ederek harfiyyen aldım. Kitabımın geri kalan kısmını da Allah'ın yardım ve inayetiyle, tamamlamaya muvaffak oldum" (bk. Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî el-Bikâ'î, *Nazmü'd-dürer fî tenasübi'l-ây ve's-süver*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kâhire ts., I. 10). Münâvî'nin bu eserinde Harralî'den yaptığı nakilleri Bikâ'î'nin âyetler ve sûreler arasındaki tenâsüb konusunda yazdığı *Nazmu'd-durer* adındaki tefsiri ile karşılaştırdık. Sonuç olarak Bikâ'î'nin mukaddimesinde Harralî'ye ait ismini zikrettiği *Miftâhu'l-bâbi'l-mukaffel 'alâ fehmi'l-Kur'âni'l-münezzel* adındaki tefsir ile Münâvî'nin kaynakları arasında kitabın adını vermeyip yazarın meşhur ismini zikrettiği "Harralî"nin eseri aynı çıktı (krş. Burhânüddîn el-Bikaî, *Nazmü'd-dürer*, I. 162, I. 470, I. 193; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 28, 30, 32 v.dğr.).

7. Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin[225] (ö. 1095/1684) *el-Külliyât* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Bağdâtlı İsmâil Paşa, onun künyesini Eyyub b. es-Seyyid eş-Şerîf Mûsâ el-Kâdî Ebü'l-Bekâ el-Hanefî el-Kırımî el-Kefevî şeklinde vermektedir.[226]

(2) Terimlerin tasnîfi elifbâi/alfabetik usûle göredir. Ne var ki bâb içerisinde ele aldığı maddelerde bu usûlü uygulamaz. Bâblar içerisinde terimlerin tertibi son derece düzensizdir, pürüzlüdür. Örneğin; تفسير maddesini تأويل maddesinden önce; تأويل maddesini de تأكيد'den önce; تأكيد maddesini تأسيس'den önce; تشبيه maddesini تجريد'ten önce ele alır.[227]

(3) Sadece "elîf" maddesini nev'lere/bölümlere ayırır. Elîf-bâ ile başlar; elif-yâ ile bitirir. Ne var ki bu tertib de maddenin birinci ve ikinci harfi ile sınırlı olup maddenin tamamına uygulanmaz. Örneğin أسف maddesi استصحاب 'tan önce açıklanmaktadır.[228] "Elîf" faslı dışında kalan tüm maddeleri düzensiz ele alması, pürüz teşkil etmekte ve bu da kitaptan istifadeyi zorlaştırmaktadır. Öyle ki, bir terimi bulabilmek için ilgili bütün faslı gözden geçirme zorunluluğu doğmaktadır. Tabii olarak bu durum, araştırmacı için sıkıcı olduğu gibi zaman israfına sebebiyet vermektedir.[229]

(4) Maddeler tasnîf edilirken maddelerin mücerredliği/kökü dikkate alınmaz. Örneğin اشتراك maddesini ش ر ك kökünü dikkate alarak "şîn" faslında ele almaz. Aksine başında bulunan

---

224 et-Tevkîf'in tahkikini yapanlardan Abdulhamit Salih Hamadan'a göre Münâvî'nin birçok kez referans gösterdiği Ebü'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684) değil Ebü'l-Bekâ el-'Ukberî'dir. Münâvî, Kefevî'den altmış iki yıl önce vefat etmiştir. Vakıa olarak da ondan nakilde bulunması güç olmakla birlikte mümkündür. Münâvî'nin kaynak olarak kullandığı Ebu'l-Bekâ "Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-'Ukberî el-Ezecî el-Bağdâdî (ö. 616/1219)" olup Zemahşerî'nin *el-Mufassal* adlı eserini şerh etmiş, *el-Îzâh fî şerhi'l-Mufassâl* şeklinde isimlendirmiştir. Münâvî'nin kaynaklarından bir tanesi de bu eserdir (bk. Katib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II. 1774).

225 Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri için bk. Bağdâtlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I. 229; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II. 38; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müelliflîn*, I. 418; Ahmed eş-Şerkavî İkbal, *Mu'cemu'l-Me'âcim*, s. 49-50; Mehmet Halil Çiçek, *Ebu'l-Bekâ el-Kefevi'nin Külliyât'ında Tefsir ve Kur'ân İlimleri* (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniv. SBE, Konya 1992; Hulusi Kılıç, "Ebü'l-Bekâ el-Kefevî", *DİA*, Ankara 1994, X. 298

226 Bağdâtlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I. 229.

227 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, I. 260-273.

228 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, I. 82.

229 el-Külliyât'ı Adnan Dervîş ve Muhammed el-Mısrî tahkik etmişler ve Müessetü'r-Risâle yayıneviden basılmıştır.

hemzeyi göz önünde bulundurarak "faslu'l-elîfi ve'ş-şîn" bölümünde ele alır. اتقاء maddesini وقى köküne bağlı olarak faslu'l-vâv bölümünde değil; hemze ile tâ harfine bağlı olarak "faslu'l-elîfi ve't-tâ" bölümünde zikreder.[230]

(5) Ebü'l-Bekâ, fasıllara başlarken -varsa- küllî kaideleri zikreder. Küllî kaideleri sıralarken öncelikle –varsa- Kur'ân'a dair olanları zikreder. Akabinde lügat ve terim anlamlarını ve varsa imlâ farklılıklarına dair küllî kaidelere yer verir. Külliyât adının bu sebeple kitaba verildiğini söyleyebiliriz. Örnek verecek olursak "faslu'l-elîf ve's-sîn" bölümünde أسف maddesi ile başlar ve "Kur'ân'da zikredilen her أسف kelimesinin manası حزن/üzüntüdür" der. Fakat فَلَمَّا آسَفُونَا انْتَقَمنا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ *"Onlar bizi bu şekilde öfkelendirince biz de onlardan öç aldık, hepsini derhal (suda) boğduk."*[231] âyeti müstesnadır. Zira bunun manası أغضبونا/bizi kızdırdılar'dır" bilgisini verir. Akabinde lügat ve farklı bilim sahalarının terimlerine dair on tane küllî kaide zikreder. "Faslu't-tâ" bölümüne ise تسبيح maddesi ile başlar ve "Kur'ân'da geçen her tesbîh salâttır/namazdır" bilgisini verir. İstishâb maddesini izah ederken fıkıh usûlüne göre birden fazla küllî kaideye yer verir.[232]

(6) Ebü'l-Bekâ, maddeleri açıklarken ansiklopedik bilgiler verme gayesini güder. Maddenin lügavî, örfî ve terim anlamlarını; ilgili ta'rîf, kullanım ve iştikakını; Kur'ân'daki farklı kullanımlarını; ilintili terimleri; maddenin karşıt ve eş anlamları olmak üzere çok yönlü olarak inceler. Örneğin كفر maddesini açıklarken kelimenin lügat, terim ve örfî anlamlarına, kelâm bilginlerinin küfür ve imâna dair farklı tanım anlayışlarına, kelâmî tartışmalara ve küfür ile ilintili olan kâfir, küfrân, küffâr gibi terimlere yer verir. Ebü'l-Bekâ, genellikle aynı başlık altında ele aldığı maddeyle ilintili kabul ettiği diğer terimleri de aynı yerde açıklar. Örneğin had maddesini açıklarken önce lügat ve bilimlere göre terim anlamı, akabinde terimin çeşitlerini ve bu terimle ilintili olan ta'rîf, resm, in'ikas, ittirad ve hamr terimlerini izah eder.

---

230 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, I. 38, 118.

231 ez-Zuhruf 43/55.

232 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, I. 82, 253.

(7) Ebü'l-Bekâ yaşadığı döneminin eğitim anlayışına ve medrese müfredatına dair bazı mülahazalarda bulunmaktadır. Bu bilgiler dönemin eğitim anlayışını, müktesebatını ve kitâbiyâtını tespit etmek adına son derece önemli izahlardır.[233]

(8) Ebü'l-Bekâ, istişhâdlarında Kur'ân'ı esas almaktadır. Bu husus onun Kur'ân'a vermiş olduğu ihtimamı ve *el-Külliyât*'ıyla Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli bir eser vücuda getirmeyi hedeflediğini göstermektedir. Hadis, Câhiliye Arap şiiri ve diğer Arap kelamıyla çok az istişhatta bulunmaktadır.

(9) Ebü'l-Bekâ, fasılları Kur'ân'ın küllî kaideleri ile başlatıp garîbu'l-Kur'ân'la bitirir. Her faslın sonunda Kur'ân'ın garîb kelimelerinin listesini okuyucuya sunar. Örneğin faslu'l-bâ kısmının nihayetinde altmış yedi tane; "faslu't-tâ" bölümünün sonunda yüz altmış yedi tane garîb Kur'ân kelimesini açıklar. Faslu'l-bâ kısmında açıkladığı kelimelerden bazıları[234]:

بورك: حسن عجيب؛ برزخ: حاجز؛ باخِع: قاتل؛ على البغاء: الزنا؛ بأسنا: عذابنا؛ بغتة: فجأة؛ بطشاً: قوة؛ شر البرية: الخليقة؛ لمن دخل بيتي: منزلي أو مسجدي أو سفينتي؛ حتى تأتيهم البينة: الرسول أو القرآن

(10) Terimleri açıklarken bilimlere göre farklı tanımlara yer vermektedir. Örneğin; 'inde'l-usûliyyîn, 'inde ehli'l-mîzân ve 'inde'l-mutekellimîn gibi izahları yaparak bilimlere göre farklılıkları açıklamaktadır. "Ehlü'l-mîzân" tabiri ile tespit edebildiğimiz kadarıyla felsefe ve mantık bilimcilerini kastetmektedir. Had kelimesini, ehl-i mîzân'a göre "bir şeyin mahiyetini ifade eden husus" olarak açıklamakta olup bu tanım Aristo'nun had terimine yüklediği mana ile aynıdır. "el-Külliyât", tefsir, Kur'ân ilimleri, felsefe, mantık, akâid, kelâm, lügat, nahiv, sarf, iştikak, belâgat, hat, arûz, fıkıh, fıkıh usûlü, hadis, hadis ilimleri olmak üzere pek çok ilmin terimlerini ihtiva etmektedir.

(11) Ebü'l-Bekâ, Münâvî ve Tehânevî'den farklı olarak Cürcânî ve İbn Kemâl gibi terimleri tanımlar ama açıklamalarda bulunurken kaynak göstermez.

(12) İncelediğimiz terimler çerçevesinde Ebü'l-Bekâ'nın tefsir ve 'ulûmu'l-Kur'ân sahalarına orijinal bir katkı sağladığı ve gerekli tarihi bilgilere yer verdiği görülmemektedir. Bununla beraber *el-Külliyât*, çalışmanın konusu olan kitaplar içerisinde tefsir ve 'ulûmu'l-Kur'ân'a dair malzemeyi içerisinde en fazla barındıran eserdir.

(13) Ebü'l-Bekâ'nın *el-Külliyât*'ında zikrettiği ve referans gösterdiği bazı eserler şöyledir: Ebû'l-Hasen Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr b. 'Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197)

---

233 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, I. 188; II. 60-61.

234 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Küllîyât*, I. 251-253, 317-323.

el-Hidâye'si, İbnü's-Salah eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *Fetâvâ*'sı, Teftezânî'nin (ö. 792/1390) *et-Telvîh fî keşfi hakâiki't-tenkîh*'i, Ebû'l-Mehâmid Mahmûd b. Muhammed el-Lu'luî el-Buhârî el-Efşencî'nin *Hakâiku'l-manzûme fî şerhi manzûmeti'n-Nesefî fî'l-hilâfiyât*[235], ez-Zerkeşî'nin *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Süyûtî'nin *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı v.dğr. Ebû Zeyd 'Abdullah 'Ubeydullah b. Muhammed b. 'Ömer b. Îsâ (ö. 430/1039)[236] gibi bazı bilginlerin de sadece isimlerini zikretmekle iktifa etmektedir.

8. Muhammed A'lâ et-Tehânevî'nin[237] (ö. 1158/1745) *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Tehânevî, mukaddimesinde kendi künyesini "Muhammed 'Alî b. Şeyh 'Alî b. Kâdî Muhammed b. Hâmid b. Mevlânâ Muhammed Sâbır el-Fârûkî es-Sünnî el-Hanefî et-Tehânevî"[238] şeklinde vermektedir.

(2) Tehânevî'ye göre terimleri öğrenmek, şu iki kaynağa müracaatla mümkün olur: Müstakil eserler, mütehassıs âlimler. Mesela Tıb ilminde Muhammed b. Yûsuf el-Herevî'nin *Bahru'l-cevâhir fî tahkîki'l-mustalahâti't-tıbbiyye mine'l-'Arebiyye ve'l-Lâtiniyye*'si ve Muhammed Ekber el-Erzânî'nin *Hudûdu'l-emrâz*'ı; Tasavvuf ilminde ise *el-Latâifu'l-eşrefiyye* bu eserlerdendir. Tehânevî, kitabının yazma gerekçesini insanlar arasında mütedavil olan tüm ilimlerin terimlerini içeren bir ansiklopedik eser bulamamaya bağlamaktadır.[239]

(3) Tehânevî, öğrencilik yıllarında, tüm ilimlerin özel terimlerini içinde barındıran bir kitap yazmayı istemiştir. Bu takdirde ilim ve fenlerin tahsilinde hocalara "teberrüken ve

---

235 Bu kitap Necmeddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) hilâf ilmine dair eserinin şerhi olup birkaç yazma nüshaları şunlardır: Süleymaniye Ktp., Bağdâtlı Vehbi Efendi, nr. 429; Fâtih, nr. 1697, 1822; Beşir Ağa, nr. 269. bk. Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 286.

236 Ebu'l-Bekâ s. 285'te Mâverâünnehir bölgesinden Ebu Zeyd şeklinde bilgi veriyor. Bu bölgeden ön plana çıkan tek âlim künyesini verdiğimiz âlimdir (bk. Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 285; Mahmûd Mustafa, *İ'camü'l-a'lâm*, Dârü'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût 1403/1983, s. 216).

237 "Tâne (تهانه) şehrine mensup âlimlerin nisbesi Tânevî (تهـ/ا/ن/وی) olmalı iken muhtemelen Arapların okuyuşunun etkisiyle galat-ı meşhur olarak "Tehânevî" tercih edilmiştir. Hâlbuki Urdu alfabesinde müstakil ت ve ہ harfleri bulunduğu gibi ayrı bir ses veren تھ harfi de vardır. Tehânevî okuyuşu yanlış olup terk etmek gerekmektedir. Batılı kaynaklar kelimeyi doğru telaffuzuyla "Thanavi" şeklinde kaydetmektedirler" (bk. Abdulhamit Birışık, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İnsan Yay., İstanbul 2012, s. 27). Ayrıca et-Tehânevî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri için bk. Refîk el-A'cem, *Mukaddime Keşşâf*, I. I-XLIII; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır*, VI. 278; Corci Zeydan, *a.g.e.*, III. 354.

238 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 1.

239 Tehânevî, *Keşşâf*, a.y.

tatavvu'an/gönüllü olarak" ihtiyaç kalacağını düşünmüştür. O şöyle der: "Öğrencilik yıllarımda tüm ilimlerin terimlerini ihtiva eden bir kitap yazmayı istiyordum. Ta ki öğrenciler ilim elde etmek için hocalardan müstağni olsunlar, sadece teberrüken ve isnad zincirini almak için onlara gitsinler."[240]

(4) Kitabını "Arapça kökenli" ve "Arapça kökenli olmayan" kelimeler şeklinde iki bölüme ayırdığından bahsetmektedir.[241]

(5) Tehanevî, terimleri açıklarken, diğer terim yazarlarından farklı bir alfabetik usûl takip etmiştir. Şöyle ki, eğer tanımlanan ve açıklanan terim Arapça kökenli ise terimin kök harflerinden birincisi (fâu'l-fi'l) bâb, sonuncusu (lâmu'l-fi'l) fasıl, ortadaki ('aynu'l-fi'l) ise kendi sıralaması [elîf-bâ...yâ] şeklinde tasnif edilmiştir. Terim Farsça kökenli ise terimin birinci harfi bâb, ikincisi fasıl kabul edilerek sıralanmıştır. Örneğin bir Kur'ânî lafız olan ve tefsirle diğer ilimler arası "müşterek" kullanılan "cin" kelimesini "bâbu'l-cîm-faslu'n-nûn"; "tahrif"i "bâbu'l-hâ el-muhmele-faslu'l-fâ"; "hacc"ı terimini "bâbu'l-hâ-faslu'l-cîm" bölümünde yer verir.

(6) Tehânevî, terimlerin sözlük anlamlarını verirken kelime Farsça asıllı ise Farsça olarak kelimenin manasını vermektedir. Örneğin hased maddesini açıklarken "bed hâsten/kötüyü istemek" olarak açıklamaktadır.

(7) *Keşşâf*'ın bütününde Arapça izahlar yoğun olmakla birlikte yer yer Farsça açıklamalar da bulunmaktadır.

(8) Tehânevî, blok alıntılara bolca yer vermektedir. Örneğin Kur'ân maddesini açıklarken Kutbüddîn 'Abdülkerîm b. İbrâhîm b. 'Abdilkerîm el-Cîlî'nin (ö. 832/1428) *el-İnsânü'l-kâmil* adlı eserin otuz dördüncü bölümünde " (الباب الرابع والثلاثون: في القرآن) Kur'ân hakkında" başlığıyla zikrettiği tüm bilgileri bir değerlendirmeye tabi tutmadan olduğu gibi nakletmiştir. Çalışmamızın ikinci bölümünde Kur'ân terimini açıklarken bu alıntıya yer vereceğiz.

(9) DİA'nın Nasuhi Ünal Karaaslan'ın imzasıyla çıkan *"Keşşâfu Istılâhati'l-Funûn"* maddesinde şöyle bir ayrıntıya yer verilmektedir: "Müellifin, kendisinden bir asır önce yaşamış olan Osmanlı ulemâsından Ebû'l-Bekâ'nın el-Külliyyât'ından nakil yapmamış olması ilgi çekicidir."[242] Fakat biz Tehânevî'nin tefsir ilminin tâlî terimlerinden olan "rahmet" ve "darbu'l-mesel" maddelerini

---

240 Tehânevî, *Keşşâf,* a.y.

241 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 2.

242 Nasuhi Ünal Karaaslan, "Keşşafu Istılahati'l-Funûn", *DİA*, Ankara 2002, XXV. 331

açıklarken Ebû'l-Bekâ'dan uzunca nakilde bulunduğunu tespit ettik.[243] Ayrıca zarâfe maddesini açıklarken Ebü'l-Bekâ'nın *Hâşiye ale'l-Kâfiye* adlı eserini kaynak olarak kullanmıştır.[244] Madde yazarının böyle bir hataya düşmesinin nedeni kanaatimce şu olabilir: "Kefevî'nin" el-Mektebetü'ş-Şâmile'ye program yapımcıları tarafından "Keferî" şeklinde kaydedilmesi, yazarımız tarafından da Tehânevî'nin kitabının içerisinde "Kefevî" şeklinde taratması sonucunda herhangi bir sonuç elde etmemesi neticesinde böyle bir yargıya ulaşmış olabilir.

(10) Tehanevî, eserinde müdevven ilimlere dair bir mukaddime ile başlamakta, ilim ve âlimle ilgili ta'rîflerden sonra ilimleri değişik açılardan tasnîfe tabi tutmuş ve bunları üç ana başlık altında toplamıştır:

(a) 'Arabî/Arap Dili ve Edebiyatına dair ilimler: 'ilmu's-sarf, 'ilmu'n-nahiv, 'ilmu'l-me'ânî, ilmu'l-beyân, 'ilmu'l-bedî',ilmu'l-'aruz, 'ilmu'l-kâfiye.

(b) Dînî-şer'i 'ilimler: 'ilmu'l-kelâm, 'ilmu't-tefsir, 'ilmu'l-kırâ'at, 'ilmu'l-hadis, 'ilmu usûli'l-fıkıh, 'ilmu'l-fıkıh, ilmu'l-ferâiz ve 'ilmu's-sulûk/ahlak.

(c) Hakîkî/Aklî ilimler: 'ilmu'l-mantık, 'ilmu'l-hikme, el-'ilmu'l-ilâhî (ilahiyyat), el-'ilmu'r-riyâzî (matematik), el-'ilmu'l tabi'î, 'ilmu't-tıb, 'ilmu'l-beytare (veterinerlik), 'ilmu'l-firâse (physiognomy), 'ilmu ta'bîru'r-ru'yâ, 'ilmu ahkâmi'n-nucûm, 'ilmu's-sihr, 'ilmu't-tılsımât, 'ilmu's-simyâ, 'ilmu'l-kimyâ, 'ilmu'l-filâha (ziraat), 'ilmu'l-'aded, 'ilmu'l-hendese v.dğr. Altmış civarında ilmin mevzusu/konusu, çeşitli taksîmâtı/bölümleri, amacı, faydası ve diğer ilimler arasındaki yeri olmak üzere pek çok açıdan tanıtılmıştır.

(11) Eser ilk defa 1278/1862 yılında Aloys Sprenger ile William Nassau Lees'in editörlüğünde Mevlevî M. Vecîh, Mevlevî Abdülhak ve Mevlevî Gulâm Kâdir'in tashihleriyle Bengal Asya Cemiyeti tarafından iki cilt halinde Kalküta'da neşredilmiştir. 1317/1899'da İstanbul'da neşredilen baskısı sâd harfinin sonuna kadar olup tek cilt halindedir.[245] Matbu' nüshalar içerisinde yanlışları en fazla olan neşr, Ahmed Hasan Besic tahkiki ile - Darü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1418/1998'da - dört cilt halinde çıkan baskıdır. Bu nedenle bu baskıyı çalışmamız için esas almadık. En güvenilir ve matbaa hataları en az olan Refik el-Acem'in editörlüğünde hazırlanan, Ali Dahruc'un neşrettiği, Abdullah el-Hâlidî'nin Farsça metinleri Arapça'ya tercüme ettiği, Curc Zînâtî'nin terimlerin İngilizce, Fransızca ve kısmen Latince

---

243 Krş. Tehanevî, *Keşşâf*, II. 622 ve Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 468. Ayrıca krş. Tehânevî, *Keşşâf*, I. 848, II. 1563 ve Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, 573-574.

244 Tehanevî, *Keşşâf*, II. 1146.

245 Karaaslan, *a.g.m.*, XXV. 331

karşılıklarını verdiği, Refîk el-Acem tarafından hazırlanıp terimlerin kavramsal çerçevesinin açıklandığı ve yazarın da kısmen tanıtıldığı kırk üç sayfalık makalenin bulunduğu baskıdır. Kitabın baskı bilgileri: Mektebetu Lübnân [Librairie du Liban], Beyrût 1996, [I. c. XLIII, 1052 s.; II. c. 1053-2132 s.]. Neşrin eksik ve kanaatimizce yanlış tarafı, Tehânevî'nin kendisine hâs alfabetik usûl tarzının lağvedilerek terimlerin kökleri dikkate alınmadan yazıldıkları şekilde "alfabetik olarak tasnif edilmesi" ve Farsça metinlerin dipnotlara alınıp yerlerine farklı karakterde Arapça tercümelerin konulmuş olmasıdır.

(12) Tehânevî terimleri açıklarken bilimlere göre farklı izahları zikretmektedir. Kullandığı ta'birler; inde'l-müfessirin, inde'l-kurra', 'inde'l-mühendisîn, 'inde'l-muhaddisîn, 'inde'l-fukahâ, 'inde'l-usûliyyîn, 'inde'l-mantıkiyyîn, 'inde's-sûfiyyîn, fî'ş-şer' v.dğr.

(13) *Keşşafu Istılâh*'ta tefsir, hadîs, fıkıh, kelâm, mantık, geometri, tasavvuf gibi 60 kadar ilim ve 3045 civarında terim tanımlanmış ve tanıtılmıştır.

(14) Tehânevî'nin eserinde zikrettiği ve referans gösterdiği eserler şunlardır: (a) Ebû Hâmid es-Sâgânî (ö. 379/990), *el-Ubâbü'z-zâhir ve'l-lübâbü'l-fâhir*. (b) İbn Sînâ (ö. 428/1037), *el-İşârât ve't-tenbîhât*. (c) Ebû Nasr Ahmed b. Hüseyin ed-Dîneverî el-Makarrî (ö. 433), *el-Münye fî'l-kırâat*[246]. (d) Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Mufassal fî'l-Arabiyye* ve *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* adındaki meşhur tefsiri. (e) Burhâneddin el-Merginânî (ö. 593/1197), *el-Hidâye* ve *Bidâyetü'l-mübtedî*. (f) Burhânu'd-Dîn el-Havarizmî el-Mutarrizî (ö. 610/1213), *el-Mugrib fî tertîbi'l-Mu'rib*. (g) Sekkakî (ö. 626/1229), *Miftâhu'l-'ulûm*. (ğ) İbnü'l-Hacîb (ö. 646/1249), *el-Kâfiye fî'n-nahv* ve ona ait bazı şerhleri. (h) Nasîrüddîn-i Tûsî (ö. 672/1274), *Telhîsü'l-Muhassal*, *Şerhu'l-İşârât* ve *Şerhu'l-İlâhiyyât*. (ı) Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283), *Metâli'u'l-envâr*. (i) Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286), *Tavâli'u'l-envâr*, *Lübbü'l-elbâb* ve *Minhâcü'l-vüsûl*. (j) Tâcüş-şerîa (ö. 709/1309), *Vikâyetü'r-rivâye*. (k) Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/1338), *Telhîsü'l-Miftâh* ve ona ait bazı şerhleri. (l) Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdurrahman Halûlû, *et-Tavżîh şerhu't-Tenkîh*[247]. (m) Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfehânî (ö. 749/1348), *Metâli'u'l-envâr şerhu tavâliû'l-envâr*. (n) Ebû'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî (ö. 756/1355), *er-Risâletü'l-'adudiyye*[248]. (o) Sa'düddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390), *el-Mutavvel*, *Muhtasarü'l-me'ânî*, *et-Telvîh*, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelâm* ve *Şerhu'ş-Şemsiyye* adlı eserleri. (ö) Seyyid Şerif el-Cürcanî (ö. 816/1413), *et-Ta'rîfât*" ve *Şerhu'l-*

246 Ayrıca künyesi için bk. Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II. 1886; Bağdâtlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I. 75.

247 Sadrüşşerî'a'nın (ö. 747/1346) fıkıh usûlüne dair *Tenkîhu'l-usûl* adlı eseri üzerine yazdığı şerhtir.

248 Bu eser Âdâbü'l-bahs ve el-Âdâbü'l-'Adudiyye olarak da bilinir.

Mevâkıf. (ö) Fîrûzâbâdî (ö.817/1415), *el-Kâmûssü'l-muhît*. (p) Kutbüddin Abdülkerim b. İbrâhim el-Cîlî (ö. 832/1428), *el-İnsânü'l-kâmil*. (r) Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*. (s) Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492), *el-Fevâ'idü'ż-Ziyâiyye*[249]. (ş) es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. (t) Zekeriya el-Ensârî (ö. 926/1520), *ed-Dekâikü'l-muhkeme fî şerhi'l-mukaddime*. (u) 'İsâmüddin el-İsferâyînî (ö. 945/1538), *el-Atvel fî şerhi't-Telhîs*. (ü) Kuhistânî (ö. 962/1555), *Câmi'u'r-rumûz*. (v) Ebü'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684), *el-Külliyât*'ı ve *Hâşiye 'ale'l-Kâfiye* adlı eserleri. (y) Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (ö. 945/1538), *el-Atvel*[250] ve diğerleri.

Çalışmanın konusu olan genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitaplarının gerek tanıtımı gerekse de metotları yukarıda detaylı bir şekilde ele alındı. Aşağıda görüleceği üzere ilgili terminolojide kullanılan ta'bîrlerin ilişkili olduğu muhtemel ilimleri içeren bir tablo bulunmaktadır. Tabloda görüleceği üzere bazı ta'bîrler müstakil bir ilmi içerdiğini ifade etse de ilerleyen sayfalarda açıklayacağımız "terim tasnif" mantığına göre birden fazla ilimle ilişkilidir.

İlgili Kitâbiyâtta Kullanılan Ta'bîrler ve İlim Olarak Karşılığı	
ıstılâhi ehli'l-Hakk, 'inde ehli't-tarîk, 'inde ehli'z-zevk	tasavvuf
'inde's-sûfiyye, 'inde'l-kavm	tasavvuf
fi'ş-şer', fî'ş-şerî'a	fıkıh, tefsir, kelam, hadis
'inde'l-mantıkiyyîn	mantık, felsefe, kelam
fî ıstılâhi'l-fukehâ	fıkıh, tefsir
fî 'örfi'n-nuhât	nahiv, belagat
'inde'l-hukemâ	tasavvuf, felsefe, kelam
fî ıstılâhi'l-mütekellimin	kelam, fıkıh, tefsir
'inde'l-müfessirin	tefsir, kırâ'at, fıkıh, hadis
'inde'l-kurrâ'	kırâ'at, tefsir, fıkıh
fî ıstılahi 'ulemâi'l-beyân	belâgât, tefsir
'inde'l-muhaddisîn	hadis, tefsir
'inde'l-muhakkikîn	tefsir, hadis, fıkıh, kelam, nahiv
'inde ehli'l-usûl	tefsir, fıkıh, kelam, hadis
'inde ehli't-tahkîk	tefsir, fıkıh, kelam, hadis
'inde ehli'l-mizân	mantık, felsefe, fıkıh, kelam,

249 Molla Câmi, hayatta kalan tek oğlu Ziyâeddin Yûsuf için yazdığı bu eser, Ebû 'Amr Cemâlüddîn İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye fi'n-nahv* adlı eserinin şerhidir. Kitaba kırk altı kadar hâşiye yazılmış, Tehânevî bu haşiyelerden olan birkaç tanesini [Abdulgafur, Hâşiye ale'l-Fevaidü'z-Ziyaiyye, Abdulhakîm, Hâşiye 'ale'l-Fevaidü'z-ziyaiyye] kaynak olarak kullanmıştır.

250 Sekkakî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm* kitabının üçüncü bölümü olan belâgata dair Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/1338) tarafından muhtasarı ve yeniden tertib ve tasnifi ile ortaya çıkan *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eserin şehidir.

	tefsir

9. Genel Nitelikli Diğer Ta'rîfât, Hudûd ve Mustalahât Kitapları

Çalışmanın konusu olan eserler dışında tespit edebildiğimiz genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitaplarından mahtût ve matbu' olanları aşağıya çıkarıyoruz. Hiç şüphesiz bu konudaki eserler aşağıdakilerle sınırlı değildir. Fakat bu çalışma sadece bibliyografik eser mahiyetinde olmadığı için aşağıdakilerle iktifa ettik.

(1) İshâk b. Süleymân el-İsrâîlî'nin (ö. 341/953) *et-Ta'rîfât*'ı ve *Kitâbü'l-Hudûd*'u

Necîb el-'Akîkî, oryantalistleri konu edindiği eserinde İshâk el-İsrâîlî'nin *et-Ta'rîfât*'ına yer verir.[251] İsrâîlî, *Kitâbü'l-Hudûd* adlı eserinde Kindî'ye istinâden elli altı terimin ta'rîfine yer vermektedir. Gerard de Cremone tarafından Latinceye tercüme edilen eserin ayrıca müellifi bilinmeyen Latince bir muhtasarı da vardır. Ortaçağ yahudileri bu kitabı biliyorlardı. Arapça'dan iki defa İbrânîceye tercüme edilmiş olup bu tercümelerden bir tanesi Nissim b. Soloman'a ait iken bir diğerinin mütercimi bilinmemektedir.[252]

(2) Ebû'l-Hasen Sa'îd b. Hibetullah'ın (ö. 495/1101) *el-Hudûd ve'l-furûk*'u

ez-Ziriklî ve İbnü'l-'İmâd tabakatlarında İbn Hibetullah'a ve *el-Hudûd ve'l-furûk* adındaki eserine yer verirler.[253]

(3) Muslihuddîn Mustafa b. Muhyiddin'in (İbnu'l-Kassâ') (ö. 654/1256) *Kitâbu't-Ta'rîfât*'ı

Bağdâtlı İsmâil Paşa tabakatında İbnu'l-Kassa' ve *Kitâbu't-Ta'rîfât* adındaki eserinden söz eder.[254]

(4) Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Tahkîku'l-külliyât*'ı ve *Makâlidû'l-'ulûm fi'l-hudûd ve'r-rusûm*'u

Tahkîku'l-külliyât, Seyyid Şerif Cürcânî'ye ait olup *et-Ta'rîfât* adındaki eseri gibi tanımları konu edinen bir eserdir. Berlin'de mahtût olarak bulunmaktadır.[255] Keza, *Makâlidû'l-'ulûm fi'l-*

---

251 Necîb el-'Akîkî, *el-Müsteşrikûn*, Dârü'l-Ma'ârif, Kâhire 2006, II. 400.

252 Hasan Şahin, A. Kâmil Cihan, "İshâk b. Süleymân el-İsrâîlî", *DİA*, Ankara 2000, XXII. 545.

253 ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, III. 103; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V. 410.

254 Bağdâtlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, II. 432.

255 Corcî Zeydân, *Tarihu âdâbi'l-lügati'l-'Arabiyye*, III. 252.

hudûd ve'r-rusûm da Cürcânî'ye ait olup 21 ilmin tanımını konu edinen bir eser olup British Museum'da (İngiltere Müzesi) mahtût olarak bulunmaktadır.[256]

(5) Ahîzâde Yûsuf b. Cüneyd et-Tokadî'nin[257] [Ahi Çelebi] (ö. 905/1500) *Zübdetu't-Ta'rîfât*'ı

Sarf, nahiv, mantık ve belâgat olmak üzere dört ilmin terimlerinin tanımları "şemalar şeklinde" gösterilmiş olup genel nitelikli ta'rrîfât kitapları arasında sayılmasına rağmen içerisinde tefsir ve Kur'ân ilimleri terimleri yer almamaktadır. Ahîzâde'nin, belâgat, mantık ve nahivle ilintili tanımları şemalarla ortaya koyan *Zübdetü't-Ta'rîfât* adlı eseri Osman 'Azmî b. Ahmed'in bazı ilâveleriyle basılmıştır.[258]

(6) Celâleddîn es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Makâlîdu'l-'ulûm fî'l-hudûd ve'r-rusûm*'u

Nşr. Muhammed İbrahim 'İbâde, Mektebetü'l-Âdab, Kâhire 1424/2004.

(7) Zekeriya el-Ensârî'nin (ö. 926/1520) *Ta'rîfu'l-elfâzi'l ıstılâhiyye*'si

Mâzin el-Mübârek'e göre Zekeriyyâ el-Ensârî'nin *el-Hudûdü'l-enîka ve't-ta'rîfâtü'd-dakîka* adıyla da anılan bu eserinin başka isimleri de bulunmaktadır: (a) Medlûlâtu'l-elfâzi'l-fıkhiyye, (b) Mukaddime fî'l-elfâzi'l-mutedâvile fî usûli'l-fıkh ve'd-dîn, (c) Ta'rîfu'l-elfâzi'l ıstılâhiyye.[259]

(8) 'Abdurrahîm b. Ahmed Sûr Bahârî'nin (ö. 1060) *Keşfu'l-lügât ve'l-ıstılâhât*'ı

Farsça yazılmış olan bu eserin Hindistan'ın Gucerât eyaletinde Hazreti Pîr Muhammed Şah Dergâh Kütüphanesinde yazma bir nüshası vardır.[260]

(9) Muhammed b. Ahmed el-Ahsâî'nin (ö. 1083/1672) *et-Ta'rîfât*'ı

Muhibbî ve ez-Ziriklî, biyoğrafik kitaplarında Muhammed el-Ahsâî'ye ve eserlerine yer vermektedirler.[261]

---

256 Corcî Zeydân, *a.g.e.*, III. 252.

257 Hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri için bz. Taşköprîzâde 'İsamüddin Ebû'l-Hayr Ahmed b. Muslihiddin Mustafa, *eş-Şakâiku'n-Numaniyye fî 'Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* (nşr. Ahmed Subhi Furat), İstanbul 1405/1985, s. 275; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1227, 2021-2022, 2043; Hoca M. Sadeddin b. Hasan Can el-İsfehânî, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1280 II. 545; Bursalı Mehmed Tahir b. Rıfat, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, II. 53; Ebû'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed Leknevi, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Teracimi'l-Hanefiyye*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrût 1324, s. 226; Ziya Demir, XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006, s. 389-393, Halit Ünal, "Ahîzâde Yûsuf Efendi", *DİA*, Ankara 1988, I. 549.

258 Osman Azmî b. Ahmed, *Zübdetü't-Ta'rîfât*, Esad Efendi Matbaası, İstanbul 1285, 1308, 52 s.

259 Zekeriyyâ Ensârî, *el-Hudûdü'l-enîka*, s. 27.

260 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II. 1294. Ayrıca bk. http://indianislamicmanuscript.com/Fa/book.aspx?id=vfr

(10) Ahmednagari'nin (ö. XII/XVIII yy. ilk çeyreği) Câmi'ü'l-'ulûm fî ıstılâhâti'l-fünûn: Düsturü'l-'ulemâ'sı

Nşr. Kutbüddin Mahmûd b. Kıyâseddin 'Ali el-Haydarâbâdî, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, Beyrût 1395/1975, I. c. 427; s.; II. c. 393 s.; III. c. 492 s.; IV. c. 220 s.

(11) Kannucî, Sıddık Hasan Han, *Ebcedü'l-'ûlûm*, (nşr. 'Abdulcebbar Zekkâr), Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Dımaşk 1978, I. c. 462 s.; II. c. 604; III. c. 312.

(12) Kureyşizâde el-Hac Mehmed Fevzî (ö. 1900) *Lem'u'l-fevâid fî cem'i ta'rîfâti'l-'ulûm ve'l-kavâ'id*, y.y., ts., 18 s.

B. TEFSİR İLMİNDE KLASİK VE MODERN DÖNEMDE YAZILAN TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTAPLARI

'Ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir kitâbiyâtına bakıldığında tefsir terimlerini müstakil bir bölüm olarak ilk defa ortaya koyanın *et-Teysîr fî kavâ'idi 'ilmi't-tefsîr* adlı eserin sahibi Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyecî (ö. 879/1474) olduğu görülür. Kâfiyecî, bu eserinde tefsir, te'vîl, Kur'ân, muhkem, müteşabih, i'câzu'l-Kur'ân, vahiy ve esbâbu'n-nüzûl gibi tefsir ilminin anahtar terimlerini ve bunlarla ilintlili olanları ele alır.[262] Tefsir terimlerine dair ilk dönemlerde müstakil bir eserin yazılmamasının sebebi, gelenekte ulemânın tefsirlerini ilimde zirveye ulaştıkları dönemde yazdıklarına bağlanabilir. Dolayısıyla tefsirlerinde müktesebatlarına göre farklı sahaların terimlerini kullanmışlardır. Muktesabatı tasavvuf ağırlıklı olanın tefsiri, karşımıza işârî, fıkıh yönü ağırlıklı olanın ahkâm tefsirleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan ilk dönem âlimleri, kendilerine ve talebelerine kapalı gelen bazı Kur'ân kelimelerinin literal anlamlarını muhtevi lügatu'l-Kur'ân, me'âni'l-Kur'ân ve el-vücûh ve'n-nezâir türünden eserler te'lif etmişlerdir. Aşağıda zikrettiğimiz bazı kitaplar terimlerin literal manaları ile sınırlı, bazıları ise ibtidai nitelikte terim sözlükleridir.

1. Râgıb el-İsfehânî'nin[263] (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* Adlı Eserinin Tanıtımı

---

261 Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh el-Muhibbî el-Ulvânî el-Hamevî ed-Dımaşkî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer*, Dâru Sadır, Beyrût ts., IV. 313; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI. 12.

262 el-Kâfiyecî, *et-Teysîr*, s. 21-49.

263 Râgıb el-İsfehânî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri için bk. Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şu'ayb el-Arnaut), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1402/1982, XVIII. 120-121; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim), Dârü'l-Fikr, Beyrût 1399/1979,

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Râgıb el-İsfahânî'yi tefsir ilminde en çok tanıtıp, ünlü kılan eseri *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* adındaki eseridir.[264]

(2) Bu eser, Kur'ân kelimelerinin kâh literal, kâh terim anlamlarını barındıran, alfabetik usûlle hazırlanmış bir sözlüktür. Kavram ve terim anlamları zikredilen kelimelerden sonra âyet veya âyet grupları zikredilmektedir.

(3) Garîbü'l-Kur'ân kitâbiyâtı içerisinde en önemlisi ve en faydalısıdır. Dolayısıyla zirve olarak kabul edilmektedir.[265]

(4) Râgıb el-İsfahânî, terimleri açıklarken zaman zaman hadîs ve şiirlerle istişhâda başvurmaktadır.

(5) Râgıb el-İsfahânî'nin bu eserinin iki ayrı çevirisi bulunmaktadır: *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân* (trc. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu), Çıra Yay., İstanbul 2006, I. c.: 657 s., 2007, II. c.: 934 s.; *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân* (trc. Yusuf Türker), Pınar Yay., İstanbul 2007, 1628 s.

(6) Emîn b. İbrâhîm b. 'Abdilbâkî el-Hûlî'ye (1895-1966) göre Râgıb'ın bu eseri, sonradan gelenleri utandıran bir ilk çekirdek çalışmadır. "Özellikle, bu asrın iddialı ilim adamlarını utandırmalı ve üzmeli ki, hala ellerinde bu eksik, hattâ ibtidâi Kur'ân lügatından başka bir lügatları yoktur."[266]

2. Semîn el-Halebî Ahmed b. Yûsuf b. 'Abdi'd-Dâim'nin[267] (ö. 756/1355) *'Umdetu'l-huffâz fî tefsîri eşrefi'l-elfâz* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

II. 297; Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevzû'âti'l-'ulûm*, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1405/1905, II. 70; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I. 36, 131, 377, 881, II. 1773; Bağdâtlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I. 311; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II. 255; 'Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-islâm hatta'l-'asri'l-hâzır*, Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, Beyrût 1403/1983, I. 158-59; Ömer Kara, *Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Rağıb el-Isfahani*, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi [Atatürk Üniv. İslâmi İlimler Fak. Dergisi] [İİFD] [EAÜİFD], 2012, sayı: 38, s. 101-146; a.mlf., *Râğıb el-Isfahânî'nin İlmî Mîrası*, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED), 2015, sayı: 44, s. 9-66.

264 Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul 1991, s. 20.

265 Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, *Lemehât fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, el-MektEbû'l-İslâmî, Beyrût 1410/1990, s. 226.

266 Emîn el-Hûlî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod* (trc. Mevlüt Güngör), Kur'ân Kitaplığı, İstanbul 1995, s. 88.

267 Ahmed b. Yûsuf b. Abdi'd-Dâim Semîn el-Halebî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri için bk. es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, I. 402; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I. 81, 406, 646, II. 1166; Bağdâtlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I. 111; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I. 274; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I. 329; 'Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirin*, I. 84.

(1) Eser tahkik edilip yayınlanmıştır. Baskı bilgileri şöyledir: (nşr. Muhammed Tenuhi), 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1993/1414, I: 639 s.; II: 504 s.; III: 525 s.; IV: 509 s.

(2) Alfabetik usûl tarzını takip etmiş ve bu usûlü Seyyit Şerîf el-Cürcânî ve İbn Kemâl'in aksine kelimenin birinci, ikinci ve üçüncü harfine uydurmuştur.

(3) Kırâ'at farklılıklarına son derece vecîz bir şekilde yer vermiştir.

(4) Kelâm ve Fıkıh ilminin metodolojisinde tartışılan mevzulara değinmiştir.

(5) Maddeleri izah ederken yer yer vecîz bir uslüp takınmıştır.

(6) Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin aksine şiirle de istişhatta bulunmuştur. Şiirin yanı sıra, Kur'ân'dan, Sünnetten ve yer yer de sahabe ve tâbi'în kavlinden istişhatta bulunmuştur.

(7) Semîn el-Halebî, nahiv, tefsir ve kıra'at ilimlerinde ön plana çıkmıştır. Fakat ihtisası daha çok nahiv ve sarf ağırlıklı olduğu için kitabında gereğinden fazla nahiv (sentaks) ve sarf (morfolojik) tahlillerine yer vermiştir.

(8) Metot olarak öncelikle maddeleri kök harflerine göre belirtmiş, akabinde kelimenin geçtiği âyeti zikrederek sözlük anlamını vermiş ve tefsire dair birtakım izahlarda bulunmuştur.

(9) Maddeleri açıklarken zaman zaman daha önce yazdığı kitaplarına atıfta bulunmaktadır. Bazen "Bu meseleyi başka bir yerde yazdım" ifadesinde olduğu gibi atıfta bulunduğu kitabı zikretmezken bazen de kitabın adını zikrederek atıfta bulunur.

(10) Semîn el-Halebî'nin bu çalışması, kelimelerin sözlük anlamlarını ve ansiklopedik bilgileri içeren bir eser olup müstakil tefsir veya Kur'ân ilimleri terimlerini açıklayan ve bunların tanımlarını yapan bir eser değildir. Fakat az da olsa yer yer terim anlamlarını da zikretmiştir.

(11) Eser garîbu'l-Kur'ân eserlerinden olduğu gibi garîbu'l-Hadîs kitaplarından da sayılabilir. Zira hemen her maddede ilgili âyet açıklandıktan sonra -o konuda hadis bulunduğu takdirde- hadisi zikreder ve hadiste geçen garîb kelimeleri açıklar.

(12) Eserde terimlerin tasnîfi, genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitaplarında takip edilen usûlün aksine kök harflerine göredir. Takip ettiği bu metodun daha kolay olduğu iddia edilebilir. Fakat bu metot terim sözlükleri yazarlarının değil, kelimelerin literal anlamlarını konu edinen yazarların takip ettiği bir usûldür.

(13) Eserde, garîbu'l-Kur'ân ve garîbu'l-Hadîs sahasında eser te'lîf eden âlimlerin kitaplarına zaman zaman atıfta bulunulmaktadır. Fakat yazar, kendisinden önce bu alanda

yazılan eserleri son derece vecîz olmaları ve meselelere özetle atfılarda bulunmaları sebebiyle eleştirir.[268]

(14) Semîn el-Halebî, Râgıb el-İsfehânî'nin *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* adlı eserini neredeyse tamamını harfiyen kitabına dercetmesine rağmen Râgıb'ı eleştirmenin dışında ona çok az atıfta bulunmaktadır.

(15) Râgıb'ın çalışması ile Semîn el-Halebî'nin çalışmasını mukayese ettiğimiz vakit; Râgıb'ta Kur'ân'ın tüm kelimelerinin izâhının olmadığını ayrıca üslubun çok vecîz olduğunu söyleyebiliriz. el-Halebî, Râgıb'ın aksine, hem hadislerle, sahabe kavli ile istişhadlarda bulunmuş ayrıca Kur'ân'ın tüm kelimelerininin açıklamalarına yer vemiş ve Kur'ân'dan olmayan birtakım kelimeleri de izah etmiştir.

(16) 'Ulûmu'l-Kur'ân'dan bir ilim olan Garîbu'l-Kur'ân kitâbiyâtı içerisinde en geniş sayılabilecek bir eserdir.

3. Mustansîr Mîr'in *Dictionary of Qur'anic Terms and Concepts* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Kitabın baskı bilgileri: Garland Publishing Inc, New York 1987, 244 s. Türkçesi *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü* (trc. Murat Çiftkaya, İnkılab Yay., İstanbul 1416/1996, 224 s.) ismiyle tercüme edilmiştir.

(2) Mustansîr Mîr'in "consepts" ve "terms" ifadelerini kullanması takdire şayandır. Zira pek çok araştırmacı terimlere dair çalışmalarda sehven veya amden terim ve kavram ifadelerini kesin hatlarıyla ayırmaksızın kullanmaktadırlar. Terim anlamında kavram ya da kavram anlamında terim ifadesini kullanırlar. Oysa Mîr'in işaret ettiği gibi terim ile kavram birbirinden farklıdır. Terim ıstılâh kelimesiyle eş anlamda, kavram ise kelimenin lügavi anlamıyla ve mefhûmuyla özdeştir. Ne var ki Mîr, iki ifadeyi kesin hatlarıyla kitabının başlıklandırma sisteminde ayırmasına rağmen muhtevada böyle bir ayrıma gitmemiştir.

(3) Mîr, eserinde 475 kadar maddeyi ele almış bunlardan bazısının lügat anlamını (kavram/consept) bazılarının ise terim anlamını vermiştir.

(4) Mîr, terimleri ele alırken fıkıh ve kelâm gibi ilimlerinin terminolojilerinde tartışılan konulara girmemiş kendisini Kur'ân çerçevesindeki izâhlarla sınırlandırmıştır.

---

[268] Ebû'l-'Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yûsuf b. 'Abdi'd-dâim (Semin el-Halebî), *'Umdetü'l-huffâz fî tefsiri eşrefi'l-elfâz* (Muhammed Tenuhi), 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1993/1414, I. 38.

4. Cüneyt Eren'in *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Istılâhları* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Kitabın baskı bilgileri: EKEV, Erzurum 2001. 142 s.

(2) Çalışmanın hitap ettiği kesimin ilahiyat öğrencileri veya araştırmacı konumunda olanlar olduğu kitapta ifade edilmektedir.[269]

(3) Terimler açıklanırken istifade edilen kaynaklar dipnotlarda ve bibliyoğrafyada verilmiştir.

(4) Kitapta toplamda 412 terim izah edilmiştir. 30 tane terim kâh eş anlamlı olma sebebinden kâh farklı terimin adı altında açıklandığından dolayı tekrar açıklanma ihtiyacı görülmemiş bunun yerine ilgili maddelere atıfta bulunulmuştur. Bunlar istisna edildiğinde toplamda açıklanan terim sayısı 382'dir. Öte yandan el-câmi' ve'l-mâni' illetlerine bağlı olarak tanımlanan terim sayısı ise çok azdır.

(5) Genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitâbiyâtı içerisinde sadece Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ından yararlanılmıştır.

(6) Muammer Erbaş[270], daha sonra bu kitabı tekrar gözden geçirmiş birtakım ilavelerle *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Istılâhları* adıyla Katre Yayınevinden basmıştır.

5. İbrahim Muhammed el-Ceremî'nin[271] *Mu'cemu 'ulûmi'l-Kur'ân* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Kitabın baskı bilgileri: Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1422/2001, 359 s.

---

269 Cüneyt Eren, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Istılahları*, EKEV, Erzurum 2001, s. 5.

270 Muammer Erbaş hocamızla yaptığımız görüşmede (27.05.2016) kitaplarına dair şöyle bir değerlendirmede bulundu: "Cüneyt Eren hoca bu kitap için bir taslak yapmıştı, benden böyle bir çalışmadan bahsetti. Ben de üç ay gibi kısa sürede kitabı bu seviyeye getirdim. Bu kitap, akademik bir kitap değildir. Bu kitabı biz lisans hatta İmam Hatip seviyesindeki öğrencilerin bilmesi gereken tefsir terimleri olarak hazırladık. Bizim kitabımıza çok sayıda atıf yapılmaktadır, bundan rahatsız olmaktayız."

271 1966'da Lübnan'da doğan el-Ceremî, doktorasını Arap Dili Edebiyatında yapmıştır. Tecvîd, kıra'at, Arap Dili ve şer'î ilimlerde ilmî icazetler almış ve Ürdün Vakıflar Bakanlığına bağlı Dâru'l-Kur'ân adlı kurumun başkanlığını yapmıştır. 1990'dan beri gerek özel gerekse de resmi kurumlarda -Ürdün'ün bazı Şerî'at Fakülteleri'nde ve Uluslararası Malezya İslâm Üniversitesi'nde- Kur'ân, tecvîd ve kırâ'at dersleri okutmuştur.
Eserlerinden bazıları: *Eseru'd-dilâleti'l-lüğaviyye fî ihtilâfi'l-müslimîn fi usûli'd-dîn, Mu'cemu 'ulûmi'l-Kur'ân, Takvîmu'l-lisan bi-tilâveti'l-Kur'an, et-Tesamuh el-mezhebî beyne'l-müslimin, Farîda ve zarûra, Seyyidu'l-Kurra' el-İmâm eş-Şâtıbî, Şevâhidu'l-kırâ'at, min a'lâmi'l-kurrâ ve'l-mukri'în*, Takvîmu'l-lisân bi-tilâveti'l-Kur'ân (bk. https://islamhouse.com/ar/author/728368/).

(2) Yazar, bu mu'cemi yazma sebebini şöyle ifade etmektedir: "'Ulûmu'l-Kur'ân kitâbiyâtında yaygın olan terimler ve bu ilimleri muhtevi kaynaklar fazla olmasına rağmen İslâm kütüphanelerinin böylesi bir çalışmadan yoksun olması beni Kur'ân ilimleri mu'cemi hazırlamaya sevk etti. Zerkeşî ve Süyûtî'nin 'ulûmu'l-Kur'ân ta'bîri ile tefsir, tecvîd, kırâ'at ve mebâhis 'ulûmi'l-Kur'ân'ı kasdettikleri gibi biz de bu ta'bîrle bunları kasdettik."[272]

(3) Yazar, mukaddimesinde; terimleri açıklarken bu sahanın kitâbiyâtında anlatılan meseleleri özetlediğini fakat bunları izah ederken kaynakları referans göstermediğini söylemektedir.[273] Terimleri gerek tanımlamalarında gerekse açıklamalarında kaynak vermeme hususu terim sözlük yazarlarının kâhir ekseriyetinin takip ettikleri bir usûldür. Bu usûlün takibine dair birkaç gerekçeden söz edilebilir: (a) Yazarlar bu terimleri tanımlar ve açıklarken kendi ifadeleriyle birkaç kitabın izahlarının özetini takdim ettiklerinden dolayı kaynak vermemişlerdir. (b) Araştırmacılar, terim sözlük yazarlarını değil "referans gösterdikleri temel eserleri" kaynak olarak göstermektedirler. Bu sebeple terim sözlük yazarları bilgileri aktarırken kaynak vermeme metodunu takip etmektedir. (c) Terim sözlük yazarlarının kaynak göstermeyerek ilmi sorumluluğu üstlenmeden kaçındıkları da söylenebilir.

(4) Yazar, bu kitabını hazırlarken cem' ve arz (bilgiyi toplama ve arzetme) metodu ile iktifa etmediğini aksine eleştirel metodu (menhecu'n-nakd) de takip ettiğini, zayıf ve şâz olan birtakım bilgilere işaret ettiğini söylemektedir.[274]

(5) Modern dönemde Arap dünyasında 'ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir terimlerini muhtevi ilk sözlüktür.

(6) Eserini alfabetik bir usûlle yazmıştır.

(7) Kitabın içeriği hakkında bir fikir vermesi için iki bölümde zikrettiği terimlere yer verelim. "Tâ" harfi bölümünde zikrettiği maddeler: tâ'âtu'l-Bezzî (ö. 250/864), te'vvulu'l-Kur'ân, te'vîl, tetmîm, teczietü'l-Kur'ân, tecsîm, tecvîd, Tahbîru't-Teysîr fî kırâ'âti'l-eimmeti'l-'aşere, tahrîrât, tehrîf, tahrîm, tahzîn, tuhfetu'l etfâl ve'l-gilmân, tahkik, tahfif, tahlis, tahmîsu'l-Kur'ân, teradüf, tertîbu's-süver, tertîl, tercümânu'l-Kur'ân, tercemetu'l-Kur'âni'l-Kerîm, tercî', ter'îd, terkîs, terkîk, tesmîn, teshil, teşdîd, tashîf, tedrîb, et-te'alluku'l-lafzî, et-te'alluku'l-ma'nevî, et-tegâbun, et-teğdîre, teğlîz, tufâhatu'l-Kurrâ, tefhîmu'n-nisbî, tefsîr, envâ'u't-tefsîr, et-tefsîru'l-işârî, et-tefsîru bi'l-ma'kûl, et-tefsîru bi'l-menkûl, et-tefşî, et-taklîl, et-tekâsur,

272 İbrahim Muhammed el-Ceremî, *Mu'cemu 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1422/2001, s. 6.

273 el-Ceremî, *a.g.e.*, s. 6.

274 el-Ceremî, *a.g.e.*, s. 6.

tekbîru'l-hatm, et-tekrîr, et-tekvîr, et-tilâve, et-teltîf, et-telfîk, et-telkîn, tenkîsu'l-Kur'ân, et-tenvîn, et-tevbe, tevessudu'l-Kur'ân, et-tevessut, et-tîn. "Hâ harfi" bölümünde zikrettiği terimlerden bazıları şunlardır: hatmu'l-Kur'âni'l-Kerîm, hatme, hafîy, hükmu'l-hafîy, Hallâd b. Hâlid eş-Şeybânî (ö. 220/835), hilâfu Hafs b. Süleymân (ö. 180/796) min tarîki Tayyibeti'n-Neşr, hilâfiyât, Halef b. Hişâm b. Sa'leb (ö. 229/844), Havâssu'l-Kur'âni'l-Kerîm maddelerine yer vermiştir.

(8) Mu'cem kitâbiyâtından olan bu eserde, Kur'ân ilimleri, tefsir, kırâ'at ve tecvîd terimleri bulunmaktadır.

(9) Bazı âyetlerin tahricini yapmış bazı âyetleri ise meşhur olmaları sebebiyle yapmamıştır.

6. Mustafa Özel'in *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Kitabın baskı bilgileri: Kayıhan Yay., İstanbul 2006, 176 s.

(2) Özel, terimlerin tespitinde metot olarak hem klasik hem de modern dönemde yazılan tefsir usûlü, tefsir tarihi ve Kur'ân ilimleriyle ilgili kitâbiyâtın taranması sonucu hangi terimlerin esere konu olabileceğini belirlemek suretiyle işe başladığını ifade etmektedir.[275]

(3) Kur'ân ve tefsiri doğrudan ve yakından ilgilendiren terimlerin yanı sıra, kültür ve sanatta Kur'ân'la ilişkili kavramları da tefsir terimi olarak addetmiştir. Örneğin "Haseki Eğitim Merkezi", "Kur'ân Kursu", "Huzur Dersleri" gibi terimleri Kur'ân ve tefsir Terimleri arasında saymıştır.

(4) Tefsir terimlerinin henüz Türkçeleştirilmesi söz konusu olmadığından olsa gerektir ki yanlış telaffuz edilmesin diye terimlerin Arapça karşılıklarına da yer verilmiştir.

(5) Bir terim, 'ulûmu'l-Kur'ân'la ilintili ise, o konuda kaleme alınan bazı kitâbiyâtın künye bilgilerine yer verilmiştir.

(6) Yazar tefsir terimlerinin tanımlarını yaparken, bazı terimlerin teknik yönünün ağır olmasından dolayı son derece zorlandığını ifade etmektedir.[276]

---

275 Mustafa Özel, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, Kayıhan Yay., İstanbul 2006, s. 17.

276 Özel, *a.g.e.*, s. 17.

7. Ahmed Sa'd el-Hatîb'in *Mefâtihu't-Tefsîr: mu'cemun şâmilun li-mâ yehummu'l-müfessiru ma'rifetehu min usûli't-Tefsîr ve kavâ'idihi ve mustalahâtihi ve mühimmâtihi* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Kitabın baskı bilgileri: Dâru't-Tedmuriyye, Riyâd 1431/2010, I. c.: 538 s., II. c.: 1070 s.

(2) Kitap *Mu'cemu mustalahâti 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserin sahibi Muhammed b. 'Abdurrahman eş-Şâyi'in takdimi ile başlamaktadır. Bu takdimde tefsir ilmini cimâ'-ı 'ulûm ve interdisipliner bir ilim olarak ortaya koymaktadır.

(3) Eserde 1030 kadar terimi alfabetik bir usulle açıklamıştır. el-Hatîb'in takip ettiği alfabetik usûl, diğer terim yazarların usulünden biraz farklıdır. Kelimelerin başındaki el (ال) takıları mevsûle, 'ahdiyye veya cinsiye olduğuna bakılmaksızın sıralamada esas kabul edilmiştir. Bu nedenledir ki التفسير النبوي للقرآن الكريم terimini التفسير بالرأي teriminden önce zikretmiştir. Kezâ â (آ) harfinin aslını esas alarak onu iki hemze olarak kabul ettiği için âyet (آية) kelimesini ibdâl (إبدال) kelimesinden önce ele almıştır. Fakat idgama uğramış olan harfleri iki harf olarak saymadığı için en-nedd (النّدّ) terimini en-nidâ'dan (النداء) önce açıklamıştır.

(4) el-Hatîb, eserinde tefsir ilmi ile ilintili olduğunu düşündüğü nahiv, sarf, belagat, fıkıh, mantık, hadis ve diğer ilimlerin terimlerini ele almış, kâh mufassal kâh muhtasar bir üslupla açıklamıştır.

(5) el-Hatîb, *Mefâtihu't-tefsîr* isminin henüz beş yaşını doldurmamış olan kızına, Allah'ın ilham etmesinin neticesinde ortaya çıktığını söylemektedir.[277]

(6) el-Hatîb, müfessirlerin meşreblerine göre tefsirlerinde kullandıkları nahiv, sarf, belagat, fıkıh, kelam gibi farklı ilimlerin terimlerini topladığını ve bu ilimlerin tamamının aynı zamanda tefsir ilimlerinden olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre tefsir ilmi zirve olarak görülmekte hadis, fıkıh, kelam, nahiv, sarf ve diğer ilimler bu ilmin alt başlıkları olmaktadır. Yazarın bu ifadelerine göre tüm ilimler tefsir için malzeme konumundadır.

---

277 Ahmed Sa'd el-Hatîb, *Mefâtihu't-Tefsîr: mu'cemun şâmilun li-mâ yehummu'l-müfessiru ma'rifetehu min usûli't-Tefsîr ve kavâ'idihi ve mustalahâtihi ve mühimmâtihi*, Dâru't-Tedmuriyye, Riyâd 1431/2010, I. 8.

(7) el-Hatîb, ilimleri ve terimleri tasnif etmede ilm ve had ifadelerine yer vermemiştir. Örneğin "ilmu'n-nahiv, 'ilmu'l-fıkh, haddu'z-zina, haddu's-serika" şeklinde değil de nahiv, fıkıh, zina, serîka olarak sıralamıştır.

(8) el-Hatîb, terimleri açıklarken naklettiği blok alıntılarında ve diğer referanslarında kitabın hacminin büyümemesi için dipnot kullanmamış, bunun yerine metin içerisinde bazen yazarın adı bazen yazar ve eserine yer vermiştir. Fakat bibliyografya kısmında istifade ettiği kaynakların hepsine yer vermiştir.

8. Muhsin Demirci'nin *Tefsir Terimleri Sözlüğü* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Yazara göre, terimlerin anlamlarını öğrenmek ve kapsamlarını anlamak için genel nitelikli mu'cemler kitâbiyâtı kâfi değildir. Bunun için özel sözlüklere de ihtiyaç vardır. Çünkü her bilim dalının kendine hâs birtakım terimleri vardır. Genel nitelikli sözlüklerde bu terimleri her zaman bulabilmek mümkün değildir. Dolayısıyla yapılması gerekenlerden biri de her ilmin terimlerini müstakil olarak bir kitapta toplamak suretiyle okuyucuların işini kolaylaştırmak olmalıdır.[278]

(2) Kitapta takip edilen herhangi bir metottan söz edilmemektedir. Fakat hocamızla yaptığımız mülakatta kendisinin de ifade ettiği gibi bibliyografyaya bakılarak bir metot ortaya konabilir.

(3) Terimler açıklanırken, kural olarak terimlerin izah edildiği yerlerde kaynak gösterilmemiştir. Fakat bazı yerlerde bu kural aşılarak kaynak gösterilmiştir. Metnin içerisinde referans gösterilen bazı kaynaklara amden ya da sehven bibliyoğrafyada yer verilmemiştir.[279]

(4) Terimler açıklanırken okuyucu, açıklanan terimle bağlantılı diğer terimlere sevk edilmektedir.

(5) Üçüncü baskıya terimler fihristinin konulmuş olması okuyucuya kolaylık sağlamaktadır.

(6) Bazı terimlerin açıklamaları yeterince yapılmış fakat ta'rîfleri/tanımları yapılmamıştır.

---

278 Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2014, s. 7.

279 Örneğin "Mecâzü'l-Kur'ân" ve "İ'râbu'l-Kur'ân" terimleri açıklanırken DİA'nın "Mecâzü'l-Kur'ân" ve "İ'râbu'l-Kur'ân" maddeleri parantez içerisinde bir bilgi olarak verilmekte fakat bibliyoğrafyada bunlara yer verilmemektedir (bk. Demirci, *a.g.e.*, s. 127-28, 182, 339-340). Keza, ibdâ've i'câz-ı hitâbî maddelerinde de farklı yazarlar için aynı tesahüllerde bulunduğunu ifade edebiliriz (bk. Demirci, *a.g.e.*, s. 100-104).

(7) Eserde tefsir terimi olarak ortaya konulup tefsir teriminin "fer'i/tâlî" terimi bile sayılamayacak birtakım terimler de yer almaktadır.

(8) Bibliyografya verilerine göre genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitâbiyâtından sadece Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ı ve Tehânevî'nin *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn*'u adındaki eserlerinden yararlanılmıştır.

(9) Kitapta toplamda 1215 madde yer almaktadır. 294 terim kâh eş anlamlı olma sebebinden kâh farklı terimin adı altında açıklandığından dolayı tekrar açıklanma ihtiyacı görülmemiş bunun yerine ilgili maddelere atıfta bulunulmuştur. Bunlar istisna edildiğinde toplamda açıklanan terim sayısı 921'dir. Öte yandan el-câmi' ve'l-mâni' illetlerine bağlı olarak tanımlanan terim sayısı ise çok azdır.

(10) Bu eserin Türkiye'de tefsir alanında terimler sözlüğü olarak hazırlanılan eserler içerisinde en kapsamlı kitap olduğunu ve henüz aşılamadığını söyleyebiliriz.

(11) İllet terimi açıklanırken "illet terimi esasen fıkha aittir. Ancak illetin hem Kelâm ilminde hem Arap Dili'nde karşılığı bulunmaktadır"[280] cümlesinden yazarın "müşterek aslî terim" anlayışını zımnen kabul ettiğini fakat pratikte kitabının hiçbir yerinde böyle bir anlayışı ortaya koymadığını ifade edebiliriz.

9. 'Abdülhalîm 'Uveys-Enver Bâz'ın *Mustalahâtu 'ulûmi'l-Kur'an* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Kitabın baskı bilgileri: Dârü'l-Vefâ, Mansûre 1428/2007, I. c.: 632 s.; II. c.: 628 s. ; III. c.: 580 s.

(2) Bu çalışma editör çalışmasıdır. Terimler araştırmacıların uzmanlık alanlarına göre paylaşılmıştır.

(3) Metot olarak araştırmacıların bir terimi en fazla 600 kelime ile yazmaları şart koşulmuştur. İstişhadlarda ve örneklendirmelerde maksadı aşacak kadar detaylandırılma yapılmaması esas alınmıştır. Terimin ilgili olduğu kitâbiyât esas alınarak maddenin önce sözlük anlamı daha sonra terim anlamının verilmesi esas alınmıştır. Ayrıca terimlerin semantik tahlilinin yapılması şart koşulmuştur.

---

280 Demirci, *a.g.e.*, s. 122.

(4) İstifade edilen kaynaklara yapılan atıf sayısının çok az olması, okuyucunun kaynaklara ulaşıp bilgiyi teyit etmesine engel olmaktadır.

(5) Açıklamaları yapılan terimlerin tefsir ilmine aidiyetine dair söz edilmemiş ayrıca terimlere dair herhangi bir tasnîf de yapılmamıştır.

10. Salih 'Uzeyme'nin *Mustalahât Kur'âniyye* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Kitabın baskı bilgileri: Dârü'n-Nasr, Beyrût 1414/1994, 445 s.

(2) Mukaddimede bilimsel tefsir metodu uzun uzun ele alınmaktadır. Kur'ân kelimelerinin her birinin içerisinde çok sayıda nüktelerin bulunduğu söylenmekte ve bu görüşün desteklenmesi için de aklî ve naklî pek çok delil ileri sürülmektedir.

(3) Eserde toplamda 107 tane terim ele alınmıştır. Kitapta Kur'ân terimi olarak ortaya konulup açıklamalarına yer verilen terimlerden bazıları şunlardır: el-ibtilâ', eş-şems ve'l-kamer, el-kezib, el-ihlâs, el-hüzn, eş-şehâde, el-küfr, el-isrâ', el-hased, es-sabr, el-kelâm, el-ism, el-hikmet, el-kelîmr, el-kelimât, el-i'tizâl, el-hayâ, el-'abes, el-misl, el-emânet, el-hulûd, el-'adl, el-mücâhede, el-imâm, el-berzah, et-tecellî, el-gayb, en-ni'me, en-nübüvve, el-vahy, eş-şükr v.dğr.

11. Yakup Çiçek-Fahrettin Yıldız'ın *Kur'ân'da Kavramlar ve Terimler* Adlı Eserinin Tanıtımı

Eserin metodu ve tanıtımı:

(1) Kitabın baskı bilgileri: İşaret Yay., İstanbul 2016, 295 s.

(2) Eserde Allah, istiâze, şeytan, hamd, rabb, din günü ve ibâdet olmak üzere toplamda yedi terim açıklanmıştır.

(3) Ele aldığı her terime dört açıdan yaklaşmıştır: (a) Kelimenin dil yönünden incelenmesi (kök ve iştikakları), (b) Kur'ân'da zikredilen manası, (c) Sünnet'te zikredilen manası ve (d) Modern dönemde anlaşıldığı mana.

(4) Yazarlar önsözde "Kur'ân kavram ve terimlerinin ilkini Allah ismiyle sunuyoruz"[281] şeklinde bir ifadeye yer vermişlerdir. Gerek yazarların bu ifadeleri gerekse de kitap başlığında seçilen isimde (Kur'ân'da Kavramlar ve Terimler) kavram ve terimin aynı manada kullanıldığını ifade

[281] Yakup Çiçek-Fahrettin Yıldız, *Kur'ân'da Kavramlar ve Terimler*, İşaret Yay., İstanbul 2016, s.12.

edebiliriz. Çünkü kitapta kavram ve terimler ayrı ayrı başlıklar altında mütalaa edilmemiştir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi kavram kelimesi terimle aynı manada değildir.

(5) Yazarlar neden bu yedi terimi seçtiklerini, dahası bu terimleri ne şekilde ve hangi kitâbiyât eksenli açıklayacaklarına değinmemişlerdir.[282]

12. Tefsir İlminde Klasik Ve Modern Dönemde Yazılan Diğer Ta'rîfât, Hudûd Ve Mustalahât Kitapları

Yukarıda tanıtımlarına yer verdiğimiz eserler dışında Muhammed Hasan Bekkâî, *Kitâbnâme-i Büzürg-i Kur'an-ı Kerîm* adındaki bibliyografik eserinde tefsir ve kıraât ilmine dair birer tane eserden söz eder: (a) Anonim bir yazarın *Ta'rîfât fî'l-kırâ'ât*'ı[283], (b) Muhammed Ahmed Serrac'ın *et-Ta'rîfât el-Kur'âniyye*'si (Dâru's-Sakafe, Kâhire 1411 h.).[284]

Tefsir terimlerine dair yapılan çalışmalar, tanıtımını yaptığımız ve metotlarını ortaya koyduğumuz eserlerle sınırlı değildir. Klasik ve modern dönemde yazılan tefsir terimleri ve kavramları sözlüklerinden sayılabilecek başka eserlerden de söz edilebilir:

(a) Hâherzâde'nin (ö. 1152/1739) *Minhâcu'l-beyân*'ı[285].

(b) 'Abdülhamid b. 'Abdülkerim Ferahi Ensârî'nin (Hamidüddin Ferâhi) (ö. 1863/1930) *Müfredâtü'l-Kur'an: nazaratun cedide fî tefsiri elfâzin Kur'aniyye*'si [nşr. Muhammed Ecmel Eyyûb el-Islâhî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 2002, 476 s.].

(c) Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî (ö. 1979), *Kur'an ki Çâr Bünyâdî Istılâhayn: İlâh, Rab, 'İbâdet, Dîn* [Lahor 1941, 1978].[286]

(d) Haseneyn Muhammed Mahlûf'un (ö. 1990), *Kelîmâtu'l-Kur'ân tefsîr ve beyân*'ı, [Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, Beyrût ts., 447 s.].[287]

---

282 Çiçek-Yıldız, *a.g.e.*, s. 12.

283 Krş. Muhammed Hasan Bekkâî, *Kitâbnâme-i büzürg-i Kur'an-ı Kerîm*, Vizâret-i Ferheng u İrşâd-ı İslâmî,Tahran 1375 h.ş., IV. 1612 ve Ed., *el-Fihrisü'ş-şâmil li't-türasi'l-'arabiyyi'l-islâmiyyi'l-mahtût*, Mecmaü'l-Meleki li-Buhusi'l-Hadarati'l-İslâmiyye [Müessesetu 'Âl-i'l-Beyt], Amman 1405/1985, I. 46.

284 Bekkâî, *a.g.e.*, IV. 1612.

285 Muhammed Abay, Prof. Dr. Sadrettin Gümüş'ün danışmanlığında Marmara Üniv. SBE'sünde *Haherzade'nin Minhacü'l-Beyan Adlı Kur'ân Sözlüğünün Tahkiki (Dad Harfine Kadar)* adında 2003'te bir doktora tezi hazırlamıştır.

286 Mevdûdî'nin bu eseri üç kez Türkçeye çevrilmiştir: (1) Osman Cilacı-İsmail Kaya, *Kur'an 'a Göre Dört Terim: İlâh, Rab, İbadet, Dîn*, Beyân Yay., İstanbul 1987, 88 s.; (2) Cahit Koytak, *Kur'an-I Kerim'de Dört Terim*, Seçkin Yay., İstanbul 1989, 174 s.; (3) Mahmud Osmanoğlu, *Kur'an'ın Dört Temel Terimi*, İstanbul 2000.

(e) Mahmûd Şît Hattab'ın (ö. 1998) *el-Mustalahâtü'l-'askeriyye fî'l-Kur'âni'l-Kerim*'i [Dârü'l-Feth, Beyrût 1386/1966, I. c. 479 s. ; II. c. (480-1115 s.)];

(f) Süleyman b. Sâlih el-Kar'âvî'nin *Mustalahâtu 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı [Dâru's-Sekâfe, el-Ahsâ' 1328/1910].

(g) 'Abdu'l-Âl Sâlim Mekrem, *el-Kelîmâtu'l-İslâmiyye fî'l hakli'l-Kur'ânî*, [Müessetü'r-Risâle, Beyrût 1417/1996, 159 s.].

(ğ) Ahmed Muhtâr Ömer-Abdülâl Sâlim Mekrem'in *Mu'cemü'l-kırâ'âti'l-Kur'âniyye: ma'a mukaddime fî'l-kırâ'ât ve eşherü'l-kurra*, [Âlemü'l-Kütüb, Kâhire 1997, I. c. (559 s.), II. c. (539 s.), III. c. (529 s.), IV. c. (525 s.), V. c. (529 s.) VI. c. (295 s.)].

(h) Abdulkadir Mansûr'un, *Mevsû'atu 'ulûmi'l-Kur'an'ı* [Dâru'l-kalemi'l-Arabî, Halep 1422/2002, 280 s.].

(ı) Ahmed Muhtar Ömer'in *el-Mu'cemu'l-mevsûi li-elfâzi'l-Kur'âni'l-kerim ve kırâetihi* [Müessesetu Suturi'l-Ma'rîfe, Riyad 1423/2002, 1504 s.].

(i) Muhammed b. 'Abdirrahman eş-Şâyi', *Mu'cemu mustalahâti 'ulûmi'l-Kur'ân*, [Dâru't-Tedmüriyye, Riyâd 1433/2012, 168 s.].

(j) Muhammed Esed'in *Kur'ân Kavramları* [haz. Ömer Aydın-Ertuğrul Özalp, İşaret Yay., İstanbul 2016, 383 s.].

Bütün bu izahlardan sonra tefsir ilminin terminolojisi için tefsir ilminin terimlerini ortaya koymak adına yukarıda isimleri mezkûr bilimadamlarının bir arayış içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu arayış ve çabalarını takdir etmekle birlikte, ortaya koymaya çalıştıkları tutarlı bir sistemden bahsetmek oldukça zordur.

---

287 Sûrelerin mushaftaki tertibi dikkate alınarak hazırlanan bu Kur'ân sözlüğü Ramazan Işık tarafından *Kelime Kelime Kur'ân-ı Kerîm Lügatı ve Açıklaması* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Kitabın künye bilgileri: Esma Yay., İstanbul 1991, 373 s.

İKİNCİ BÖLÜM

TA'RÎFAT, HUDÛD ve MUSTALAHÂT KİTÂBİYÂTI EKSENİNDE TEFSİR ve 'ULÛMU'L-KUR'ÂN TERİMLERİ

I. TEFSİR VE KUR'ÂN İLİMLERİ TERİMLERİNİN TASNİFİ MESELESİ

Tefsir dâhil her ilmin terimleri "aslî", "fer'î/tâli" ve "müşterek aslî" terimler şeklinde üçlü bir tasnîfe tabi tutulabilir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla terimlerin tasnifini ilk defa gündeme getiren Faslı Prof. Dr. Şâhid el-Bûşîhî'dir. Terimleri "aslî", "fer'î" ve "vâfid" olmak üzere üçe ayırır. Ona göre, Allah basit kelimelerle değil de terimlerle konuştuğundan ötürü vahiy aslî terim olmaktadır. Bir başka ifadeyle aslî terim, bizzat Allah tarafından indirilen vahiy olup terimlerin tarihi Hz. Âdem'e kadar gidebilmektedir. Fer'î terim ise İslâmî ilimlerin teşekkül ve gelişiminde vücuda gelmiş olan bilimlerin ve sanatların terimleridir. Fer'î terimler de ya aslî terimden türetilmiştir ya da aslî terime yardımcı ya da aslî terime dayanmaktadır. Bûşîhî, buna "mustalahu'l-ümme" de demektedir. Vâfid terim ise; köken itibariyle Batıya ait olup İslâmî ilimler içerisinde adaptasyona uğramış olan "dahîle" türünden terimlerdir.[288]

Muhammed b. Ahmed el-Kurtûbî (ö. 671/1273), الحَمْدُ لله الَّذي خَلَقَ السَّمَوَاتِ والأرضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّور *"Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsûstur."*[289] âyetini tefsir ederken Bûşîhî'nin "el-mustalahu'l-vâfid" şeklinde isimlendirdiği terim çeşidine karşı olmadığını şu cümlelerle ifade etmektedir:[290]

> "'Araz terimine 'araz denilmesinin nedeni, 'arazın cisim ve cevherde 'ârız olup bu 'araz aracılığıyla cisim ve cevherin bir halden diğer hale doğru değişiklik göstermesi sebebiyledir. Cisim ise, cevherlerden bir araya gelendir. En az, "bir araya gelmiş iki cevhere" cisim adı verilebilir. Bu terimler her ne kadar ilk asırda yoksa da Kur'ân ve Sünnet mana itibariyle bunlara delâlet ettiğinden bu terimleri inkârın bir anlamı yoktur. Diğer taraftan ilim adamları da bunları kullanmış ve bunları terim olarak kullanma konusunda kendi aralarında anlaşmış ve sözlerini de bu terimlere bina etmiş, bu yolla da kendilerine hasım olanlarla mücadele etmişlerdir."[291]

Bûşîhî'nin "aslî", "fer'î" ve "vâfid" şeklindeki tasnîfi ve bu kelimelere yüklediği mefhûmların terimbilim sahasında katkısı olmakla birlikte bu çalışmamızda "terim tasnif teorisi" olarak ortaya koyduğumuz tasnifi esas alacağız. Bu girizgâhtan sonra aşağıda

---

288 Şâhid el-Bûşîhî, *a.g.e.*, s. 221.

289 el-En'am 6/1.

290 Kurtûbî ile Bûşîhî farklı asırlarda yaşamış iki âlim olduğu için onları mukayese etmek adına değil de "el-mustalahu'l-vâfid" şeklinde isimlendirilen ve içerisinde barındırılan mefhuma klasik kitaplarda genellikle karşı bir tutum sergilenmediğini ifade etmek adına yer verdik.

291 Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (nşr. 'Abdullah b. 'Abdülmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r-Risale, Beyrût 1427/2006, VIII. 316.

sırasıyla yukarıda söz ettiğimiz tasnife yer vereceğiz. İlimlerin varlık kazanmasında ziyadesiyle önem taşıdığını düşündüğümüz aslî terimle başlayacağız.

A. "ASLÎ TERİM" MEFHÛMU

Tefsir ilminin aslî terimi ile gerek *el-Burhân*, *el-İtkân* ve *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*'ın başlık sisteminde kullanılan gerekse de sadece tefsir ilminde kullanılan terimleri kastediyoruz. Bir başka ifadeyle aslî terimle "varlığıyla ilmi ilim yapan, yokluğuyla ilim olmasına halel getiren" veya "sadece o ilmin metedolojisinde konu olan" terimleri kastediyoruz. Dolayısıyla aslî terimler, ait oldukları ilimleri ilim yapmada en önemli rolü oynarken yokluğuyla da o ilmin ilim olmasını zaafa uğratabilmektedir.

Tefsir ilminin aslî, müşterek aslî ve tâlî terimlerini tespit etmek adına günümüze kadar ulaşmış en kapsamlı 'ulûmu'l-Kur'ân kitaplarından olan Zerkeşî'nin *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân'ını*, Süyûtî'nin *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân'ını* ve İbn 'Akîle'nin *ez-Ziyade ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ını ele almak suretiyle başlık sistemindeki terimlerin hangilerinin tefsir ilminin aslî terimleri, hangilerinin tefsir metodolojisi[292] açısından aslî terim olamayacağını tespit etmek adına müteakip sayfalarda gelecek olan tabloyu hazırladık.

B. "MÜŞTEREK ASLÎ TERİM" MEFHÛMU

İhtisaslaşmanın baş gösterdiği günümüzde İslâmî ilimleri, birbirinden keskin hatlarla ayrıştırmanın imkânsız olduğu neticesini veren bir husus da hiç şüphesiz terimler sorunudur. Farklı sahalarda aynı kalıp ve aynı mefhûmda kullanılmakta olan terimlerin hangi ilme ait olduğuna karar vermek son derece zordur. Bu çerçevede tefsir ilminde mütedavil olup, hadis, İslâm Hukuku, belagat, tasavvuf ve kelâm gibi ilimlerde ön plana çıkmayan terimlerin tefsir ilminin aslî terimleri olduğu kat'idir. Fakat farklı sahalarda müşterek kullanılan terimler, tefsir ilminin metodolojisine göre bazen müşterek aslî bazen de tâli terimi olabilmektedir. Özetle, "müşterek aslî terim" ifadesiyle gerek tefsir ilminde gerekse diğer ilimlerde mütedavil olup metodolojilerine de uyumlu olan terimleri kastediyoruz. Çünkü aynı terim bazen farklı ilmi sahalarda aynı mefhûmda kullanılmakta

---

292 Metodoloji kelimesi terim olarak "mantığın çeşitli bilgi kategorilerini ve bilhassa çeşitli ilimlerin metotlarını araştırıp yeni metotlar ortaya koymak için prensipler geliştiren ilim dalı." olarak tanımlanmaktadır. Bir başka ifadeyle "çeşitli ilimlerin metotlarını araştırıp yeni metotlar ortaya koymak için prensipler geliştiren ilim dalı; metot ilmi; usûl ilmi" demektir (bk. Şemseddin Sami, *Temel Türkçe Sözlük*, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1985, III. 868; Ahmet Fidan, Salih Önen v.dğrl., *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1996, III. 1961).

bazen farklı mefhumlar yüklenilerek kullanılabilmektedir. Örneğin nesh ve i'câz terimlerine tefsir, fıkıh ve kelâmcıların yaklaşımları aynı olmamaktadır. Bu nedenle bu tür müşterek aslî terimleri tanımlama ve açıklamada bulunurken bütün ekollerin, kürsülerin bakış açıları dikkate alınarak incelenmesi gerekmektedir.

C. "FERʿÎ/TALÎ TERİM" MEFHÛMU

İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), rivâyetleri belli bir düzen ve tertib içerisinde nakletmiştir. Fakat Taberî'den sonraki dönemlerde, müfessirler genellikle tefsirlerini mensubu ve uzmanı oldukları belli bir doktrin ekseninde yazmaya başlamışlardır. Örneğin doktrini nahiv ağırlıklı olanlar i'rabı, nahiv kaidelerini ve bunlara bağlı birtakım ihtilafları nakletmişlerdir. Kurtûbî (ö. 671/1273) gibi âlimler tefsirlerini fıkıh meseleleri ile doldururken Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) gibileri ise kelâm, tasavvuf ve mantık bahislerine çokça yer vermişlerdir. İşârî/bâtınî (gnostik), edebî, ictimâi gibi ekoller nazariyesiyle yazılan tefsir kitaplarında kullanılan terimlere ve Kur'ân kelimelerinin tasavvuf, kelâm ve fıkıh gibi ilimlerde terimleşmiş hallerine ve şekillerine tefsir ilminin tâli terimleri diyebiliriz.

Kur'ân kelimelerinin diğer ilimlerde terimleşmesi bilinen bir hususdur.[293] Fakat terimleşen bu kelimelerle Kur'ân'ı tefsir edip edememe durumu tartışmalı bir konudur. Ebû İshâk eş-Şâtıbî (ö. 790/1388), 'ulemânın elinde terimleşen Kur'ânî kelimelerle Kur'ân'ı anlamanın sakıncalı olduğunu ileri sürmekte ve Kur'ân'ın, indiği dönemde sahabenin anladığı şekilde anlaşılması gerektiğini savunmaktadır.[294] Tefsir ilminin metodolojisinde onun bu görüşünü teyit eden iki kaideden söz edebilir: (a) Kur'an lafızlarının sonradan oluşan terimlere hamletmek caiz değildir.[295] (b) Kur'an'ın ifadeleri hitapta ümmilerin anlayış tarzlarına hamledilir.[296]

Muhammed Ersöz, "Bir hatalı tefsir sebebi olarak yerel unsurların ihmal edilmesi ve lafızların ıstılah anlamlarının kullanılması"[297] başlığı altında Kur'ân kelimelerinin diğer iimlerde terimleşmiş anlamlarıyla anlamaya çalışmanın sakıncalarından söz etmekte ve bu

---

293 Örneğin Fıkıh ilminde aslî terim hüvviyetinde olan nikâh ve bey' terimleri Kur'ân kaynaklıdır.

294 Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtıbî el-Gırnâtî, *el-İ'tisam* (nşr. Hişam b. İsmail es-Sini), Dâru İbni'l-Cevzi, Demmâm 1429/2008, III. 253-65.

295 Hâlid b. Osman Sebt, *Kavâ'idü't-tefsir*, Dâru İbn Affan, Huber 1417/1997, I. 230.

296 Sebt, *a.g.e.*, I. 217.

297 Muhammed Ersöz, *Kur'ân'ın Dil Yapısı ve Kur'ân Kelimelerinin Terimleşmesi* (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniv. SBE, Erzurum 2014, s. 100-101.

düşüncesini salat örneği üzerinden temellendirmektedir. Ona göre salatın Kur'ân çerçevesinde beş anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz: (a) Rükû', secde, tekbîr ve selâmdan oluşan ve dinin direği olarak takdim edilen ibadet[298], (b) Dua[299], (c) Kıra'at[300], (d) Dîn[301], (e) Namaz yeri[302].

Kur'ân kelimelerinin diğer ilmi sahalarda terimleşmiş halleri tefsir ilminin tâli terimleridir. Fakat bu tür terimlerle Kur'ân'ı açıklamanın ve ilgili tartışmaları tekrar gündeme getirmenin Kur'an'ın asıl mesajını gölgeleyip gölgelemeyeceği üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Kanaatimizce bu tür terimlerin arka planını bilmek ve ilgili tartışmalara vâkıf olmak Kur'ân'ın asıl mesajını ıskalamaz aksine çağdaş problemlere çözüm sunmada katkıda bulunabilir.

Tefsir ilminin terimlerini tespit etme ameliyemizde öncelikli olarak mevcut en kapsamlı 'ulûmu'l-Kur'ân eserlerinden olan *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* ve *ez-Ziyade ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ın fihristlerini tarayarak taslak bir liste meydana getirdik. Bunlar içerisinde terim olabilecekleri 'ulûmu'l-Kur'ân eserlerine müracaat ederek belirlemeye gayret ettik. Tefsir ilmine ait olan bu terimlerin büyük bir kısmının hadis usûlü, fıkıh usûlü, kelâm, mantık ve Arap Dili gibi sahalarla da ilişkili olduğu görülmüştür. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bu tür terimlere "müşterek aslî terim" diyoruz. Aşağıda tabloda bu üç esere göre tefsir ve Kur'ân ilimleri olabilecek terimler listesine yer verilmiştir.

ÜÇ ULÛMU'L-KUR'ÂN ESERİNİN BAŞLIKLANDIRMA SİSTEMİNDEKİ TEFSİR ve KUR'ÂN İLİMLERİ TERİMLERİNİN DÖKÜMÜ			
TERİMLER	**El-BURHÂN**	**EL-İTKÂN**	**EZ-ZİYADE VE'L-İHSÂN**
Âdâbu'l-Kur'ân			+
Âdâbu'l-Müfessîr		+	+
Âdâbu't-tâlî'l-Kur'ân	+		+
Âhâd		+	+
Âhiru mâ nezele	+	+	+
Ahkâm	+		

298 el-Mâide, 5/55.
299 el-Ahzab, 33/56.
300 el-İsrâ, 17/110.
301 Hûd, 11/87.
302 el-Hacc, 22/40.

Ahkâmu'l-Kur'ân	+		+
Ahkâmu'l-lâmât			+
Ahkâmu'l-musallî iza ahtae			+
Ahkâmu'l-yâât			+
Ahkâmu'n-nûn			+
Ahkâmu'r-râ'			+
Ahvâlu'l-isnâd			+
Ahvâlu'l-müsnedi ileyh			+
Ahvâlu'l-muteallakati'l-fiil			+
Ahvâlu'l-müsned			+
Aksamu'l-kelâm	+		
Aksâmu'l-Kur'ân		+	+
Âmm		+	+
Âyâtu'l-'arzî		+	+
Âyâtu'l-firâşî		+	+
Âyâtu'l-hadarî		+	+
Âyâtu'n-nevmî		+	+
Âyâtu's-sayfî		+	+
Âyâtu's-seferî		+	
Âyâtu's-semâvî		+	+
Âyâtu'ş-şitâî		+	
Âyet	+	+	
Bâtın			+
Bedâi'u'l-Kur'ân		+	+
Besmele			+
Budü'u'l-vahiy			+
Cedelu'l-Kur'ân	+	+	+
Cem'u'l-Kur'ân	+	+	+
Edebu kitabeti'l-Mushâf			+
Edevâtu'l-Kur'ân	+	+	
Efdalu'l-Kur'ân ve Fâdilu'l-Kur'ân	+	+	+
el-Ahrufu'l-mukattaa			+
el-Ahrufu's-seb'a			+
el-Âyetu'l-Medeniyye fi's-süveri'l-Mekkiyye			+

el-Âyâtu'l-Medeniyye fî's-süveri'l-Mekkiyye			+
el-Âyetu'l-Mekkiyye fî's-süveri'l-Medeniyye			+
el-Âyâtu'l-Mekkiyye fî's-süveri'l-Medeniyye			+
el-İstişhâdu 'alâ'l-Kur'ân bi-şi'ir			+
el-Kırâ'atu'l-makbûle			+
el-Kırâ'atu'l-merdûde			+
el-Medenî	+	+	+
el-Mefsûlu ma'nen		+	+
el-Mekkî	+	+	+
el-Mevsûlu lafzen		+	+
el-Müselsel mine'l-Kur'ân			+
el-Yevm ellezi ünzile fîhi'l-Kur'ân			+
Emsâlu'l-Kur'ân	+	+	+
Envâ'u'l-Vahy			+
Esâlîbu'l-Kur'ân	+		
Esbâbü'n-nüzûl	+	+	+
Esmâu men nezele fîhimü'l-Kur'ân		+	
Esmâu süveri'l-Kur'ân			+
Esmâü'l-Kur'ân	+		
Esrâru'l-fevâtih	+		
Esrâru'l-Kur'ân			+
et-Teğanni bi'l-Kur'ân			+
Evvelu mâ nezela	+	+	+
Evvelu men nezela bi'l-Kur'ân			+
Fedâilü'l-Kur'ân	+	+	+
Fedâilu's-süver			+
Fetretü'l-vahiy			+
Fevâidü'l-Kur'ân			+
Fevâsılü'l-ây	+	+	+
Fevatihü's-süver	+	+	+
Garâibu't-Tefsîr		+	+
Garîbu'l-Kur'ân	+	+	+
Haber	+	+	+
Had			+

Hafiyy			+
Hakâiku'l-Kur'ân			+
Hakikat	+	+	+
Hasr		+	+
Hâss		+	+
Hâu'l-kinâye			+
Havassu'l-Kur'ân	+	+	+
Havatimü's-süver	+	+	+
Hikemü'l-Kur'ân			+
Huffâzu'l-Kur'ân	+	+	+
İbtidâ	+	+	
İ'câz		+	+
İ'câzu'l-Kur'ân	+	+	+
İdğam		+	+
İhdâu's-sevâbi'l-Kur'ân			+
İhfâ		+	+
İhtilâfu'l-Kurrâ'			+
İhtisâs		+	+
İklâb		+	+
İktibâs	+		+
'İlmu'l kırâ'at			+
İmâle		+	+
İnşâ	+	+	+
İnzâlü'l-Kur'ân			+
İ'rabü'l-Kur'ân	+	+	+
İsnâdü'l-'âlî		+	+
İsnâdü'n-nâzîl		+	+
İsti'âre		+	+
İsti'âze			+
İsti'mâlu'l-Kur'ân fî't-tesânîf ve'r-resâil	+		
İşâret			+
İtnâb		+	+
İzhâr		+	+
Kasasu'l-enbiyâ			+

Kasasu'l-Kur'ân			+
Kasr		+	+
Keyfiyetu inzâli'l-Kur'ân	+	+	
Keyfiyetu tahammuli'l-Kur'ân		+	+
Keyfiyetu'l-ehzi bi'l-cem‘ fî'l-kırâe			+
Kinâye	+	+	+
Kur'ân			+
Kur'ân Vahyi			+
Kurrâ’			+
Letâifü'l-Kur'ân			+
Levh-i Mahfûz			+
Mâ nezele bi’l-Medine ve hukmuhu Mekkiyyun			+
Mâ nezele bi’l-Mekke ve hukmuhu Medeniyyun			+
Mâ nezele cem‘an		+	+
Mâ nezele müferrakan		+	+
Mâ nezele müşeyy‘an ve mâ nezele müfreden		+	+
Mâ teehhara hukmuhu ‘an nüzûlihi		+	+
Mâ teehhara nüzûlühu ‘an hukmihi		+	+
Mâ ünzile ‘alâ ba‘zi'l-enbiyâ		+	+
Mâ ünzile ‘alâ lisâni ba‘zi's-sahabe		+	+
Mehâricu'l-hurûf			+
Müteşabihu’l-ma‘nevî	+		
Mantûk		+	+
Matla‘			+
Meva‘izu'l-Kur'ân			+
Mecâz	+	+	+
Medd		+	+
Mefhûm		+	+
Mensûh	+	+	+
Mersûmu'l-hat	+	+	
Mesâhifu ehli'l-emsâr			+
Meşhûr		+	+
Mevzû‘		+	+
Mu‘âzadatü's-sünnet li'l-Kur'ân	+		+

Mueahhar		+	+
Müevvel			+
Müfesser			+
Muhkem	+	+	+
Mukaddem		+	+
Mukayyed		+	+
Müsâvât			+
Mushaf			+
Mutlak		+	+
Mübeyyen		+	
Mübhemâtu'l-Kur'ân	+	+	+
Mücmel		+	+
Müdrec		+	+
Müfredâtu'l-Kur'ân		+	+
Münâsebât	+	+	
Münâsebâtu'l-'ây	+	+	+
Münâsebâtu's-süver		+	+
Müşkilu'l-Kur'ân	+	+	+
Müşterek			+
Müteşâbih	+	+	+
Müteşâbihâtü'l-Kur'ân	+	+	
Mütevâtir	+	+	+
Nâsih	+	+	+
Nass			+
Nesh	+	+	+
Nezâir	+	+	+
Nüketu'l-Mushaf			+
Nüketu'l-Kur'ân			+
Nüzûl	+	+	+
Resmü'l-Hat			+
Ruûsü'l-Ây	+		
Ruvâtü eimeti'l-Kurrâ'			+
Ruvâtü'l-Kur'ân	+	+	+
Sarîh			+

Semâu'd-Dünya			+
Sıfâtü'l-Hurûf			+
Sûre	+	+	
Şâz		+	+
Şurûtü'l-Müfessir		+	+
Tabakatü'l-Müfessirîn		+	+
Tahfifü'l-Hemz		+	+
Taksîmü'l-Kur'ân	+		
Târihü'l-enbiyâ			+
Ta'rîz	+	+	
Tasrîf	+		
Te'âruz			+
Tecvîdü'l-Kur'ân			+
Tefhîm			+
Tefsîr	+	+	+
Tefsîrü'n-Nebî			+
Tekbîr			+
Tekraru'n-nüzûl		+	+
Tenâkuz			+
Tenzîlü'l-Kur'ân			+
Terâkibü'l-Hurûf			+
Terkîk			+
Tertibü'l-âyat	+		
Tertibü'l-Kur'ân	+	+	
Tertibü's-süver	+		
Teşbîh		+	+
Teşbîhü'l-Kur'ân			+
Tevcîhü'l-kırâ'at	+		+
Tevehhümü muhtelefi'l-Kur'ân	+		
Te'vîl	+	+	+
Tilâvet	+	+	+
'Ulûmü'l-mustanbata mine'l-Kur'ân		+	+
Vahy			+
Vakf	+	+	+

Vucûh	+	+	+
Zâhir			+

II. TA'RÎFÂT, HUDÛD VE MUSTALAHÂT KİTAPLARININ VERİLERİNE GÖRE TEFSİR VE KUR'ÂN İLİMLERİ TERİMLERİ

Terimleri "aslî", "müşterek aslî" ve "tâlî/fer'î" şeklinde tasnife ayırmıştık. İlgili kitaplarda tefsir terimlerine dair bir fikir vermesi açısından aslî terimlerden 10, müşterek aslî terimlerden 10 ve tâlî/fer'î terimlerden 13 terim ele aldık. İlgili eserlerde tefsir terimleri hiç şüphesiz ele aldığımız terimlerle sınırlı değidir. Fakat bir yüksek lisans tezi çerçevesinde tüm terimleri ele almamız çalışmanın sınırlarını zorlamak olacaktır. Kaldı ki ele aldığımız terimlerle ilintili terimlerle birlikte toplamda 70 kadar terim ele almış olacağız. Bu sayı, ilgili eserlerde tefsir terimlerinin mevcudiyetini bir örnekleme kabilinden göstermesi bakımından yeterli olacaktır.

A. TEFSİR İLMİNİN ASLÎ TERİMLERİ

1. Kur'ân (القرآن)

Tefsir ilminin konusunun "Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanması" olması itibariyle "Kur'ân" kelimesinin tefsir ilminin olmazsa olmazı dolayısıyla "aslî terimi" olduğunu söyleyebiliriz. Fıkıh Usûlünde deliler bahsinde ilk sırada kitâba (Kur'ân'a) yer verilmekle birlikte kitap delillerden sadece bir delildir. Fakih kendi sistemine uyan bir konuda diğer delillerden birisini kitaba önceleyebilir. Keza hadis ilminde hadis metinlerinin anlaşılması konusunda, Kur'an'a arz önemli bir yer teşkil etmekle beraber muhaddis hadisin senedini öncelemiştir. Diğer taraftan Arap Dili'nde birtakım kaidelerin istişhad ve örneklendirilmesinde, tasavvuf ilminde bazı işârî yorumların dillendirilmesinde Kur'ân'a müracaat edilmektedir. Fakat Kur'ân'ı müracaat ya da istişhad gibi saiklerle konu edinmesi itibariyle "Kur'ân" teriminin fıkıh, kelâm, hadis veya tasavvuf ilimlerinde "aslî terim" olduğunu ileri sürmemiz güç fakat "tâli/fer'î terim" olduğunu savunmamız mümkündür. "Kur'ân" terimi tefsir ilminin konusu olması sebebiyle bu konuya genişçe temas edilecek, Kur'ân kelimesinin sözlük ve terim anlamı üzerinde durulacak ve "Kur'ân" terimi ile ilintili diğer terimler de ele alınacaktır.

a. Terim Olarak "Kur'ân"

İlgili eserlerde Kur'ân terimine dair yapılan tanımları şöylece sıralayabiliriz:

(a) Hz. Muhammed'e (s.a.) indirilmiş, mushaflara yazılmış, ondan tevâtür yoluyla nakledilmiş olandır.[303]

(b) Bütün hakîkatları kendinde toplamış, icmâlî ve ledûnî ilimdir.[304]

(c) Bütün hakîkatları kendinde toplamış, icmâlî olarak Allah'ın ilmidir.[305]

(d) Kur'ân'ın bir sûresi kadar insanları âciz bırakmak üzere Hz. Muhammed'e (s.a.) indirilmiş, mushaflara yazılmış, ondan tevâtür yoluyla nakledilmiş olan lafızdır.[306] "Kur'ân'ın bir sûresi kadar insanları âciz bırakmak" kaydı İbnü'l-Hacib'e (ö. 646/1249) aittir.[307]

(e) Kur'an, Allah'ın kelâmıdır, mahlûk değildir, mushaflarda yazılmış, kalblerimizde ezberlenmiş, dillerimizde okunmuş, kulaklarımızla işitilmiş, ancak bu gibi yerlere hulûl etmemiştir. Öte yandan ses ve harfler hâdis olduğu için Allah'ın kelâmı harf ve sesten de oluşmamıştır. Allah'ın kelâmı ezelî ve kadimdir.[308]

(f) Kur'ân kelimesi, elif-lâm takılı yani belirli olduğunda "Arapça olarak Allah tarafından nâzil olan kitabı" ifade etmektedir. Buna bağlı olarak kısa dahi olsa her âyete Kur'ân denilmektedir.

(g) Arapça olarak inen ve muarızlarını benzerini getirmekten aciz bırakan lafızdır. Salt sûre ve âyet için Kur'ân ismi verilir.[309]

(ğ) Kur'ân, vahy-i celîl (vahyin aracı melek vasıtasıyla) ile lafız ve manasının Allah tarafından olmasıdır.

(h) Kur'ân, Cebrail'in Hz. Peygamber'e indirdiği lafızdır.[310]

Burada bir kısmı yukarıda anılan pek çok unsuru bir arada bulunduran Diyanet İslam Ansiklopedisi tanımını da anmak ilerideki tartışmalara katkı sağlayabilir ümidiyle nakletmek istiyoruz: "Kur'an, Allah tarafından Cebrâil vasıtasıyla mahiyeti bilinmeyen bir şekilde son

---

303 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 146; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 326.

304 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 146; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 578.

305 İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 326.

306 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 578.

307 Ebû 'Amr Cemâlüddîn 'Osman b. 'Ömer b. Ebî Bekr İbnü'l-Hacib, *Münteha'l-vüsul ve'l-emel fî 'ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1405/1985, s. 45.

308 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1306.

309 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 720; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1306.

310 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 722.

peygamber Hz. Muhammed'e indirilen, mushaflarda yazılan, tevâtürle nakledilen, okunmasıyla ibadet edilen, Fâtiha sûresiyle başlayıp Nâs sûresiyle biten, başkalarının benzerini getirmekten âciz kaldığı Arapça mûciz bir kelâmdır."[311]

İlgili kitapların verilerine göre sıraladığımız tanımlar içerisinde önemine binaen Münavî'nin kitabında yer verdiği "Kur'ân'ın bir sûresi kadar insanları âciz bırakmak üzere Hz. Muhammed'e (s.a.) indirilmiş, mushaflara yazılmış, ondan tevâtür yoluyla nakledilmiş olan lafızdır (اللفظُ المنزَّلُ على محمد للإعجاز بسورة منه المكتوبُ في المصاحف المنقولُ عنه نقلا متواتراً)" tanımını tahlil etmek istiyoruz. İlgili eserler içerisinde sadece Münâvî "Kur'ân'ın bir sûresi kadar insanları âciz bırakmak" kaydına yer vermiştir. Bu kayıt yapılmadığı zaman ta'rîf câmi' ve mâni' olmamakta "vahy-i gayri metluv ve kudsi hadisler" de ta'rîfin içerisine girebilmektedir. Ayrıca bu kayıt yapılmadığı takdirde önceki peygamberlere indirilen vahyin i'câzlık üzerine indirilip indirilmemesi tartışması da dâhil olabilmektedir. Bu yüzden i'caz kaydının bulunması gerekir. "Bir sûre kadar" kaydının yapılması ile bir âyetin ya da âyet parçasının mu'cîze olamayacağını ve kural olarak mu'cize olabilmesi için en azından "en kısa sûre olan Kevser sûresi" kadar olması gerekir. Ayrıca bu kayıt yapılmasaydı Kur'ân'ın tamamı mı yarısı mı mu'cîze olduğu bilinemezdi. Bu minvalde Bâkıllânî, Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'den Kur'ân'ın mu'cize oranını şu şekilde nakleder: "Kur'ân'ın muarızlarını 'acze düşürdüğü asgari miktar ister uzun ister kısa olsun farketmez sûredir. Veya bir sûrenin miktarı kadar olan âyet pasajı/grubudur. Bir âyet, Kevser sûresi dâhil "bir sûre miktarı kadar" olursa muarızlarına meydan okumaya elverişli olur. Meydan okuma için bu miktardan daha az olan kısma dair bir delil bulunmamaktadır."[312]

Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, Kur'ân lafzının türediği kök konusunda âlimlerin görüşlerini sıralamaktadır. Bu görüşlerin odağını oluşturan husus; ismin kökünün olup olmadığı, hemzeli ya da hemzesiz bir kökten türeyip türemediği tartışmasıdır. Âlimlerden bazıları Kur'ân lafzının hemzeli veya hemzesiz herhangi bir kökten türemediğini Allah'ın kelâmını ifade eden özel bir isim olduğunu söylediler. Kırâat âlimi İbn Kesîr (ö. 120/738) Kur'ân kelimesini bu şekilde okumuştur. Beyhakî (ö. 458/1066) ve Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Muhammed b. İdris eş-Şâfi'î'nin (ö. 204/820) قراآت (kırâ'ât)'ı hemzeli okuyup Kur'ân lafzını hemzesiz okuduğunu rivayet etmişlerdir. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) içinde

311 Abdulhamit Birışık, "Kur'ân", *DİA*, Ankara 2002, XXVI. 383.

312 Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basri el-Bâkıllanî, *İ'câzü'l-Kur'ân* (nşr. es-Seyyit Ahmed Sakr), Dâru'l-Me'ârif, Kâhire 2009, s. 386.

olduğu bir gruba göre Kur'ân lafzı "bir şeyi diğerine yaklaştırmak ve bitiştirmek" manasına gelen قرن fiilinden türemiştir. Ebü'l-Bekâ'ya göre doğrusu, hemzenin hazfedilmesi, kelimedeki ağırlığı hafifletmek babındandır. Bazılarına göre Kur'ân lafzı "toplamak" manasına gelen قرء masdarından türemiş olup قرأت الشيء قرآناً denildiğinde manası "bir şeyi topladım" demek olur. Ya da قرأ masdarından türemiş olup قرأت الكتاب قراءةً أو قرآنا denidiğinde manası "kitabı okudum"demek olur. Kelimenin sözlük anlamından hareketle terim anlamda "belirli bir kitabı okumak" yani "Allah'ın Hz. Muhammed'e (s.a.) indirdiği kitabı okuma" anlamı verilerek kelime sınırlandırılmıştır. Bazılarına göre "Kur'ân" lafzı, nekire/belirsiz olarak okunduğu vakit "okunan her şeyi" ifade etmektedir.[313]

Allah kelâmının münzel, indirilmiş olduğu hususu müsellem iken inzâlin manası ise pürüz teşkil etmektedir. Ebü'l-Bekâ, Kur'ân'ın inzâline dair görüşleri şu şekilde sıralamaktadır:

(a) Allah Kur'ân'ı Levh-i Mahfûz'da yarattı. Bu görüşün savunucuları بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ *"Şüphesiz o (kitap) şanı yüce bir Kur'ân'dır. Levh-i Mahfûzdadır."*[314] âyetini delil olarak ileri sürerler.

(b) Kur'ân lafızları Cebrâil'e aittir. Savunucuları إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ *"Bu Kur'ân, elbette değerli bir elçinin sözüdür"*[315] âyetini delil olarak getirirler.

(c) Cebrâil sadece manaları indirir, Hz. Peygamber bu manaları kavrar, onları Arapça olarak ifade eder. Dolayısıyla bu görüşte olanlara göre Kur'ân lafızları Hz. Peygamber'e aittir. Delil olarak نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ ٱلْمُنْذَرِينَ *"Uyarıcılardan olasın diye onu güvenilir Ruh (Cebrail) senin kalbine indirmiştir"*[316] âyetini delil getirirler. Ebü'l-Bekâ'ya göre Allah'ın kelâmının mu'cize ve kemâl olması bakımından en doğrusu birinci görüştür.[317]

---

313 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 720; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1306.

314 el-Buruc 85/21-22

315 el-Hakkâ 69/40; et-Tekvîr 81/19.

316 eş-Şuara 26/193-194.

317 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 720.

Ebü'l-Bekâ, İbnü's-Salah eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *Fetâvâ* adlı kitabından nakilde bulunur: "Kur'ân kırâ'atı, Allah'ın insana ikram ettiği bir nimettir. Rivayet edildiğine göre, meleklere bu ni'met verilmemiştir. Bu bakımdan onlar Kur'ân'ı insanlardan dinlemeye oldukça haristirler."[318]

Tehanevî, Kur'ân'ın tanımı, nüzûlü ve Hz. Muhammed'in (s.a.) vahiy karşısındaki konumuna dair birtakım işârî yorumlara değinmektedir.

> "Kur'ân bütün sıfatların kendisinde yok olduğu zâttan ibâret olarak, 'ehadiyyet'le isimlenen tecellî demektir. Allah bu manada olan Kur'ân'ı Hz. Muhammed'e (s.a.) indirdi. Böylece onun makam ve mevkii "ehadiyet" oldu. Bu demektir ki Kur'ân'ın Hz. Muhammed'e (s.a.) inmesiyle yüce ve görkemli ehadiyet mertebesine ait bütün hakikatler tüm yetkinliğiyle onun vücuduna indirildi, yüklendi. Aslında ehadiyetin anlamında nüzûl/inme ve 'urûc/yükselme diye bir şey yoktur. Buna rağmen Hz. Muhammed'in (s.a.) vücuduna bu nuzûl gerçekleşti. Ve böylece onun görünen vücudu ilahi hakikatlerin açılım yaptığı bir yer oldu. Hatta kendisi ehadiyet tecellisinin açılım yeri olduğundan zâtı da Hakk'ın Zât'ı oldu. İşte bu nedenle Hz. Muhammed (s.a.) *"Kur'ân, bana bir defada, bir bütün olarak indirildi"*[319] demiştir. Bu hadîs ile Hz. Peygamber Kur'ân'ın, tüm yetkinlikleriyle bir bütün olarak kendi yaşadığı vücuduna indirildiğini bildirmektedir. Bu açıdan bakarsanız Kur'ân Hz. Peygamber'in kendisidir. Bu Allah'ın Hz. Peygamber'e bir ihsânıdır, armağanıdır. İhsân ise tam bir kerem, şeref ve lütuftur. Zira Allah hiçbir şey esirgemeden verebileceği her şeyi ona cömertçe vermiştir. Diğer taraftan Kur'ân her ne kadar Hz. Muhammed'e (s.a.) bir bütün olarak indiyse de onun tam anlamıyla anlaşılması Allah'ın ilâhi hikmetlerine, kanunlarına bağlıdır. Yani onun anlaşılması yavaş yavaş olur, birden olmaz. Çünkü insanın yaratılışı bunu kaldıramaz. Ancak ilâhi hikmet ve hakikatlere açık olarak yaratılan insan bu hikmetleri parça parça ve yavaş yavaş, öğrenerek yükselmeye başlar. Bu hakîkâte Allah Kur'ân'da, *"Biz Kur'ân'ı peyderpey, ceste ceste indirdik."*[320] âyetiyle işâret etmiştir. Bu yavaş yavaş öğrenme ve yükselme kesilmez, biteviye devam eder. Kul öğrenip ilerledikçe Allah'ın o kula bilgi olarak açılımı da devam eder. Çünkü Allah, sonsuz olduğu gibi onun ilmi de sonsuzdur ve sonsuz olan şey de bir defada öğrenilmez. "Bu durumda *"Kur'ân, bana bir defada bir bütün olarak indirildi"* hadisinin anlamı nedir?" diye bir soru gelebilir. Bunun cevabını iki şekilde verebiliriz: (a) Hüküm bakımındandır. Zira Allah, kâmil bir kuluna Zât'ı ile tecelli ederse, ona olan tecellisi eksiksiz ve bütün olur. Böyle bir tecellide, tecelli eden sonsuz ve Yüce Zât olduğundan şanı gereği bölünme ve parçalanma kabul etmez. (b) Beşeriyete âit artıkların ve yaratılışa ait şekillerin tamamen yok olmasının netleştirilmesi bakımındandır. Tecelli eden kulun beşeri sıfatların kaldırılması, varlık durumunun yok olmasıyla gerçekleşir. Bu da ancak ilâhi gerçeklerin ve onların yaptırımlarının cesedin her bölgesinde etkin olmasıyla olur. Hadisteki "bütün" kelimesi buna işarettir ve "bana" yani "Hz. Peygamber'in kendisi" ile ilgilidir. Şu halde ilahi hakikatlerin oluşabilmesi için o kul, yaratılışla ilgili bütün noksanlıklardan arınması gerekir. Bu konudaki diğer hadis de şudur: *"Kur'ân bir defada dünya semasına indirildi. Sonra Allah parça parça âyetler halinde bana indirdi."*[321] İşte bu hadis birinci hadisin manası sayılır. Bir defada dünya

---

318 Ebû 'Amr Takıyyüddîn İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Fetâva ve Mesâilu İbni's-Salâh* (nşr. 'Abdü'l-Mu'tî Emîn Kal'acî), Dârü'l-Ma'rîfe, Beyrût 1406/1986, s. 234; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 723.

319 Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed Hâkim en-Nîsâburî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (nşr. Mustafa Abdülkadir 'Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1411/1990, II. 242.

320 el-İsrâ 17/106.

321 Hâkim en-Nîsâburî, *el-Müstedrek*, II. 242.

semasına indirilmesi Hakk'ın Zât'ına ait hakikatlerin dünya semasına indirilmesidir. Parça parça ve âyetler halinde indirilmesi ise kulun derece derece isim ve sıfatların açılım ve yaptırımlarını algılması ve Zât'a yükselmesidir. Kur'ân'la ilgili âyetlerden biri şudur: *"Şu kesin ki biz sana Seb-i mesânî ile şu yüce Kur'ân'ı verdik."*[322] Burada Kur'ân tüm zâttan ibarettir. Ve kesinlikle birinciden bir başkasına ya da bir yerden başka bir yere indirilmesi de düşünülemez. O, Zat'ın ehadiyetinden/bütünlüğünden ibarettir. Böyle bir Zat ise bütün mertebeleri, isimleri, sıfatları, ayrıca tüm yaratılmışları içinde toplayan yüce, otoriter ve görkemli tek bir kimliktir. Ve ismi de zâttır. İşte bu nedenle Kur'ân "Azîm" ismiyle birlikte söylenir. "Seb'-i mesânî" ise; kulun vücudunda, Hakk'ın Zat'ına ait yedi sıfatın (Hayat, İlim, İrade, Kuvvet, Görme, İşitme ve Konuşma) tecellisi açılımıdır. *"Rahman, Kur'ân'ı öğretti."*[323] âyetinin manası; Rahman'ın kula tecellisidir. Bu tecelli gerçekleşince kul, Rahmanî bir lezzet duyar. Bu lezzetle kendisindeki sıfatların açılım ve yaptırımlarını gerçek anlamda anlar, görür ve yaşar. O zaman anlar ki, Kur'ân'ı ancak Rahman öğretir. Çünkü Rahman; Allah'ın isim ve sıfatlarının toplamının ismidir. Ve bu Rahmanî açılımlar olmadan Zât'a ulaşmak olanaksızdır. Zira hepiniz bilirsiniz ki Yüce Allah ancak isim ve sıfatları ile bilinir. Bu anlattıklarımızı "gurebâ" diye isimlendirilen kâmil bilgili kişiler anlayabilir."[324]

Tehanevî bu blok alıntısında Furkân sûresi 32. âyetini zikretmektedir. Fakat 'Abdulkerim el-Cîlî'ye ait kitabın mahtût ve matbu' nüshalarına müracat ettiğimizde metinde zikrettiğimiz âyete yer verdiğini ve metnin bağlamına göre de bu âyet daha iyi oturmaktadır. Ayrıca Tehanevi, Cîlî'nin "gurebâ" ifadesini "âlimler" olarak değiştirerek cüzi bir tasarrufta da bulunmuştur. Tehânevî'nin *Keşşâfu Istılahâti'l-Fünûn* adlı eserinin tanıtım ve metoduna yer verdiğimiz bölümde ifade ettiğimiz gibi birtakım blok alıntılarda bulunmakta ve hiçbir değerlendirmede bulunmamaktadır. Bu nedenle tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair orijinal şeyler ortaya koymamaktadır.

Tehânevî'nin Kur'ân teriminin işârî açıklamalarına dair yukarıdaki nakli, kanaatimizce önem arzetmektedir. Kur'ân'ın tedrici olarak aşama aşama inmiş olması, yukarıda ifade edildiği gibi Kur'ân'ın anlaşılması konusunda da takip edilmesi gereken bir usûl olmalıdır. Bugün Kur'ân'ı anlamak isteyen "okuyucunun" bir roman gibi Kur'ân'ı okuyup anlamasının mümkün olmadığı izahtan varestedir. Ayrıca Kur'ân'ın mu'cîzeliği sadece lafızlarda değil manasında da vardır. Bu nedenle en kekre meâl bile Arapça olarak inen Kur'ân'ın mesajını az ya da çok ifade etmektedir. Ama meâl bile olsa "anlamanın" topyekün olamayacağını, uzun bir sürece bağlı olduğunu ifade edebiliriz.

b. Kur'ân Terimi İle İlintili Terimler

b.a. el-Hadîsü'l-Kudsî (الحديث القدسي)

---

322 el-Hicr 15/87.

323 er-Rahmân 55/1-2.

324 Kutbüddin Abdülkerim b. İbrâhim el-Cîlî, *el-İnsânü'l-Kâmil*, Dâru'l-Kutübi'l 'İlmiyye, Beyrût 1418/1997, s. 115-17; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1306.

Kutsî hadîs terimi, "muhtevası, mefhûmu Allah'a lafzı ise Hz. Peygamber'e ait olan sözdür" Bu türde mefhûm ilham veya rüya yoluyla Resûlulah'a bildirilmiş ancak bu sözün Kur'ân gibi bir i'câz vasfı yoktur. Kur'ân ve kudsî hadîs indirilmiş vahiy olması, bir başka ifadeyle ilahi kaynaklı olması yönüyle benzeşirler. Ebü'l-Bekâ bu söylem için إِنْ هُوَ إِلا وَحْيٌ يُوحَى *"O, kendisine vahyedilen bir vahiyden başka bir şey değildir."*[325] âyetini delil olarak kullanır. Kur'ân'ın muarızlarına meydan okuması ve onları âciz bırakmak için indirilmiş olması, kudsî hadîs ile arasındaki temel ayırımdır.[326]

Tehânevî, Kur'ân ile kudsi hadis arasında altı farktan söz eder: (1) Kur'ân'ı Kerîm mu'cîzdir, kudsi hadisin mu'cîz olması gerekmez. (2) Namaz ancak Kur'ân'ın içerisinde tilavet edilmesiyle sahih olurken, kudsi hadis namazda okunmaz. (3) Kur'ân'ı inkâr eden kâfir olurken kudsi hadisi inkâr küfür sayılmaz. (4) Kur'ân için Cibril'in Allah ile Peygamber arasında vasıta olması gerekirken kudsi hadiste böyle bir zorunluluk yoktur. (5) Kur'ân lafzının Allah'a aidiyeti zorunlu iken kudsi hadisin lafızlarının Allah'a aidiyeti zorunlu değildir. (6) Kur'ân'a ancak abdestli olan dokunabilirken, kudsi hadis için böyle bir zorunluluk yoktur.[327]

b.b. Mushaf-Mesâhif (المصحف–المصاحف)

Sahîfe kelimesinin sözlük anlamı "açılan, yayılan şey" demektir. Keza "yüz derisi" anlamında صحيفة الوجه, "geniş çanak" için صَحْفَة denilir. Sahîfe kelimesi terim anlamıyla "üzerinde yazı yazılan şeye" denir. "Sahafî" şeklinde nisbet yapıldığında manası

---

325 en-Necm 53/4

326 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 722.

327 Tehânevî, *Keşşaf*, I. 630.

"âlimlerden değil de kitaplardan ilmi talep eden" demektir.[328] Mushaf ise, "yazılı sayfaları içerecek şekilde düzenlenen kitap" demektir.[329]

b.c. Mushaf-ı İmam (مصحف الإمام)

Hz. Ebû Bekir döneminde iki kapak arasına alınmış Kur'ân sahifelerine Abdullah b. Mes'ûd'un teklifiyle "Mushaf" adı verilmiştir. Hz. Osman döneminde, kırâ'atte ve kitâbette birliği sağlamak amacıyla Kur'ân metni istinsah edilmiş, yedi adet olarak çoğaltılıp bir tanesi Medine'de bırakılmış, diğerleri Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Bahreyn ve Yemen'e gönderilmiştir. Medine'deki nüshaya, -Hz. Osman'ın bizzat kendi eliyle yazdığından dolayı değil[330]- tüm Mushafların aslı ve temeli olduğuna binanen "Mushaf-ı İmam veya el-Mushafu'l-Ümm" denmiştir.[331] Ayrıca o, Mushaf yazan katiplerden biri de değildir.

Tehânevî, "imâm" maddesini açıklarken müfessirûn ve kurrâya göre mushaf-ı imam terimini "Hz. Osman'ın emriyle istinsah edilen ve yedi adet olarak çoğaltılan her nüshadır" şeklinde tanımlamaktadır. Tehânevî'nin savunduğu bu tanım, Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. 'Ömer el-Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) *'İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî* (Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî) adındaki kitabında tercih ettiği görüştür. Fakat Tehânevî "mushaf" maddesinde "Hz. Osman'ın Medine'de kendisi için bıraktığı ve okuduğu nüsha" şeklinde tanımlamakta ve birinci görüşü zayıf (kîl) olarak aktarmaktadır.[332] Kanatimizce, bu terimin her nüsha için söylenmesi tesahül ('alâ sebiyli tesamuh ve tecavüz) kabilinden olsa gerektir.

b.d. Tashîf (التصحيف)

---

328 Muhaddisler, semâ veya kıraat metotlarından biri ile almadan doğrudan sahifelerden rivayet edenleri "sahafî" olarak tanıtmışlar ve bunların rivayetlerinin geçersizliğini ilan etme gereğini duymuşlardır. Süleyman b. Mûsâ (ö. 119/737): Kur'ân'ı doğrudan mushaftan öğrenenden, hadisi de doğrudan sahifeden alan sahafîlerden almayın denilirdi" şeklindeki açıklamasıyla muhaddislerin yoğun olarak hadis taliplerini sahafîlere karşı uyardıklarını haber vermektedir. Hicri birinci asrın son çeyreğinden itibaren kullanıldığı anlaşılan "sahafî", müsteşriklerin ilk iki asırda hadislerin yazılmadığı iddiasının yanlışlığını ifade etmesi ve hadis eğitim öğretim (tahammülü'l-'ilm) metotlarınının doğuşunu hazırlayan sebepleri ortaya koyması bakımından önemli terimlerden biridir. Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, İFAV, İstanbul 2015, s. 99-104.

329 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 449

330 Tehânevî, *Keşşaf*, II. 1555.

331 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 186; Tehânevî, Keşşâf, II. 1555.

332 Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *İnayetü'l-Kâdi ve kifayetü'r-Râzî (Hâşiyetü'ş-Şihab 'alâ Tefsir'l-Beyzâvî)*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır ts., I. 132; Tehânevî, *Keşşaf*, I. 259, II. 1555.

İlgili eserlerde tashîf terimine dair yapılan tanımlar şu şekildedir: (a) Harflerin karışıklığından dolayı Mushaf'ı olduğundan farklı okumak ve rivayet etmektir.[333] (b) Bir şeyi, yazanın kasdettiğinin aksine ya da üzerinde uzlaşılan şeyin hilâfına okumaktır.[334] (c) Vaz' olduğu mananın değişeceği ölçüde lafzı değiştirmektir.[335]

b.e. Resm-i Hatt-ı Kur'ân (رسم خط القرآن)

Hz. Osman tarafından istinsah ettirilen, yazdırılıp çoğaltılan Mushaflar'a özel imlâ türüne "resm-i hatt-ı Kur'ân" denir.[336] İlgili kitaplarda bu terimle ilgili herhangi bir tanıma rastlanmamakla birlikte sadece Ebü'l-Bekâ, bu terimle ilgili çok sayıda küllî kaideye yer verir. Bunlardan birkaç tanesini zikretmekle iktifa edeceğiz: (a) İmrae (امرأة) kelimesi Kur'ân'ın her yerinde kocasına isnad edildiği takdirde (امرأت فرعون وامرأت العزيز) "imraetu fir'avn"[337], "imraetü'l-'Azîz"[338] gibi ت harfi ile yazılır. Kocasına isnat edilmezse "innî vecettü imraeten"[339] (إني وجدت امرأة) âyetinde olduğu gibi ة ile yazılır. (b) Hazz (حظ) kelimesi Fecr, Ma'ûn ve Hâkka sûreleri dışında her yerde ظ harfi ile yazılır. Ebü'l-Bekâ حظّ ve حضّ kelimelerinin aynı semantik alanı paylaşmalarından dolayı ikisinin resm-i Mushaf'taki durumlarını küllî bir kaide olarak ortaya koydu. (c) Zann (ظن) kelimesi, Kur'ân'ın her yerinde ظ harfi ile yazılır. Fakat وما هو على الغَيْبِ بِضَنِينَ âyetinde[340] ضنين kelimesinin ض ile mi ظ ile mi hususunda ihtilaf edilmiştir. (d) Gayz (غيظ) kelimesi Kur'ân'ın her yerinde ظ harfi ile yazılır. Fakat وَمَا تَغِيضُ الأَرْحَامُ ve وغِيضَ ٱلمَاءُ âyetleri[341] müstesnadır. (e) Fadd (فضّ)

---

333 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 179.
334 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 53.
335 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 179.
336 Muhammed Habibullah b. Abdullah b. Ahmed Şinkîtî, *Kitâbu ikazi'l-a'lâm li-vücûbi ittiba'i resmi'l-mesahifi'l-İmâm*, Dârü'r-Raidi'l-'Arabi, Beyrût 1402/1982, s. 2-9.
337 Âl-i 'İmrân 3/35
338 Yûsuf 12/51.
339 en-Neml 27/23.
340 et-Tekvîr 81/24.
341 er-Ra'd 13/8; Hûd 11/44.

kelimesi Kur'ân'ın her yerinde ض harfiyle yazılır. Fakat ولو كنت فظّا غليظا âyeti[342] bundan müstesnadır. (f) Nazar (نظر) kelimesi Kur'ân'ın tamamında ظ harfi ile yazılır. Fakat İnsân, Mutaffifin ve Kıyâme sûrelerindeki üzüntü ve fakirlik karşılığı olarak kullanıldığından ض harfi ile yazılır.[343]

b.f. Tedebbür (التدبر)

Ta'kkul ile aynı anlamda olan tedebbür[344], işlerin akıbetleri hakkında düşünmekten ibarettir. Tedebbür terimi, tefekkürle yakın anlamlıdır. Fakat tefekkür, "delil" hakkında düşünmekle kalbin tasarrufta bulunması iken tedebbür ise; "akıbetler, sonuçlar" hakkında düşünmekle kalbin tasarrufta bulunmasıdır.[345] Fakat Ebü'l-Bekâ tedebbür terimini "deliller hakkında kalbin tasarrufta bulunmasıdır"[346] şeklinde açıklamıştır.

2. Tefsîr (التفسير)

Kur'ân'ı açıklamayı ve yorumlamayı konu edinen ilme "tefsir" denilmektedir. Bu nedenle aslî terimlerinden birisi hiç şüphesiz "tefsir" terimidir. Tefsir'in hadis ilminin bir dalı olarak doğup daha sonra müstakil bir ilim olarak ortaya çıkması "tefsir" terimini hadis'in "aslî terimi" haline getirmemekle beraber "tâlî/fer'î terimi" olduğunu söylememiz mümkündür. Çünkü hadis ilminin konusu Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrîrlerini tespit etmektir. Fakat hadis ilminin kitâbiyâtına bakıldığında özellikle "kitâbu't-tefsîr" başlıkları altında tefsir ilminin aslî terimlerinden olan esbâbü'n-nüzûl için çok sayıda rivâyetin bulunduğu görülecektir. Bu girizgâhtan sonra aşağıda açıklanacağı üzere "tefsir" terimi ile "te'vîl" bazen aynı bazen de farklı anlamda kullanılmaktadır. Bu nedenle "te'vîl" terimini ayrı bir başlık altında değil de tefsir teriminin altında ele aldık. Kaldı ki te'vîl terimi kelâm ilminde "sıfatların te'vili" başlığı altında da mütalaa edildiği için bu yönüyle "müşterek aslî" terimdir.

a. Tefsîr Terimi

---

342 Âl-i İmrân 3/159.

343 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 175, 359, 588, 663, 675, 887.

344 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 188.

345 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 49; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, 128; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 167.

346 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 287.

Tefsir kelimesinin sözlük anlamı, bir lafzı en kolay ve en basit bir lafızla "açıklamak, izhâr etmek, beyân etmek, tavzîh etmek, keşfetmek" anlamında olup فَسْر masdarından tef'îl kalıbında bir kelimedir.[347] Gün aydınlandığında أَسْفَرَ الصُّبْحُ denilmesinden hareketle aydınlanma manasına gelen السفر kelimesinden kalbedilmiş olduğu da ifade edilir. Morfolojisinin التَّفْسِرَة kelimesinden de olduğu söylenir. Bu kelime doktorun idrar tahlilinde, hastalığı keşfetmede kullandığı "idrar numunesi" (اسم لِما يَعرف به الطبيبُ المريض) manasındadır.[348]

İlgili terminoloji kitaplarında tefsir terimine dair yapılan tanımlar şu şekildedir:

(a) Âyetlerin anlamını, durumunu, kıssasını ve sebeb-i nüzûlünü/iniş sebebini, ona açıkça delâlet eden bir lafızla açıklamaktır.[349]

(b) Azîz Kitab'ın ahvâlini/durumunu, keyfiyetini araştıran bir ilimdir.

(c) Tefsir, müşkîl lafızdan murâdı, manayı açıklamaktır. Te'vîl ise muhtemel iki anlamdan birisini, zâhir anlama uygun olanına göndermektir.[350]

(d) Tefsîr, bir şeyi karanlık konumundan aydınlık konumuna çıkarmaktır. Te'vîl ise sözü bir delil dolayısıyla esas manasından çıkarmaktır, eğer o delil olmasaydı zâhir manası terk edilmezdi.[351]

(e) Tefsîr, kimi zaman tek tek kelimelerle ve bu lafızların garîb olanlarının yorumunu, kimi zaman da te'vîlle ilgili yapılan "yorum" anlamına gelir. Bu mana ekseninde "rüya tefsiri" ve "rüya te'vîli" denir.[352]

(f) Âyetlerdeki kelimelerin telaffuz durumunu, medlûlâtı/işaret ettikleri manaları, müfred ve terkip halindeki hükümleri, terkip halinde taşıdıkları manaları ve bu manalarla ilgili olan yönleri araştıran bir ilimdir.

---

347 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 57; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 145; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 192; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 260; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 491.

348 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 491-92.

349 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 57; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 145; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 192.

350 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 193.

351 Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahman b. 'Alî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, el-MektEbû'l-İslâmî, Dımaşk 1384/1964, I. 4; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 104.

352 Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahani, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân* (nşr. Safvan Adnan Dâvûdî), Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1430/2009, s. 636; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 193.

(g) Tefsir bir kelâmdaki gizlilik veya karışıklığı gidermek ve açıklamaktır.

(ğ) Tefsîr ve te'vîl, müşkîl lafızdan murâdı, manayı açıklamaktır.[353]

(h) Tefsîr, esbâbü'n-nüzul, el-Mekkî-el-Medenî, en-Nâsih-ve'l-Mensûh, Vaad-Vaîd gibi müdevven ilimlerden her birine denir.[354]

Ebü'l-Bekâ, tefsir terimini değişik muvazenelerdeki karşılığı ile açıklamaktadır. "İsmî tefsir", "hakîki tefsir", "i'râb eksenli" ve "ma'na eksenli tefsir" olmak üzere dört çeşit tefsirden söz etmektedir. "İsmî tefsir" itibâri, 'indi bir mahiyetle yapılan tefsir iken "hakîkî tefsir", gerçek bir mahiyet için olup tard (iki cümlenin birlikte gelmesi, birinci cümeledeki mefhumu kuvvetlendirmesidir) ve 'aks (ikinci cümledeki mantûkun birinci cümledeki mefhumu kuvvetlendirmesidir) olmak üzere her iki kısmı da şart koşulmaz. Ona göre "hakiki tefsir"in bu tanımından "âmm ve hâsla tefsir yapmanın mutlak surette câiz" olduğu anlaşılır. Ayrıca bir şeyi kendisi ile tefsirini yapmak câiz olmadığı gibi "kendisinden daha açık olmadığı takdirde" eş anlamlısıyla da tefsirini yapmanın câiz olmadığını ifade etmektedir. Ebü'l-Bekâ ismî ve hakîkî tefsiri tanımladıktan sonra "i'râb" ve "mana" yönünden tefsir çeşitlerine de yer vermektedir. Nahiv kâidelerinin uygulandığı, dikkate alındığı tefsiri "i'râb ağırlıklı"; nahiv kâidelerine bağlayıcılığın koşul olmadığı tefsiri de "mana eksenli" tefsir olarak tanımlamaktadır. Ebü'l-Bekâ, "mana eksenli tefsir" açık olduğundan olsa gerektir buna örnek vermez "i'râb ağırlıklı" olana yer verir. Örneğin وكانوا فيه مِن الزَّاهِدِينَ *"Onlar, ona (Yûsuf'a) karşı isteksiz idiler. (Buluntu olduğu için ona değer vermediler, hemen onu ellerinden çıkarmak istediler.)"*[355] âyetinin i'râbı yapıldığında takdiri وكانوا أعني فيه مِن الزَّاهِدِينَ şeklinde yapılır ve tefsiri de "Onlar ona karşı ragbetsiz, isteksiz idiler." şeklinde olur. Keza أَهْلَكَ والليل cümlesinin takdiri اِلْحَقْ أَهْلَكَ وَسَابِقْ اللَّيْلَ "gece olmadan ailene ulaş" demektir. Bir başka örnek vermek gerekirse; ضربتُ زيداً سَوْطاً cümlesinin takdiri ضربت زيداً ضربة بسوطٍ "Zeyd'i odunla dövdüm" olup i'râbı muzafın hazfıyla olmuştur.[356]

---

353 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 260-61.

354 Tehânevî, *Keşşaf*, I. 493-94.

355 Yûsuf 12/20.

356 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 260-61.

Tefsir, hadis, dil, tarih, fıkıh ve kırâ'at gibi birçok ilimde ön plana çıkmış Kûfe merkezli nahiv ulemasına göre "tefsir ile temyîz" aynı işlevdedir. Beyân ulemasına göre tefsir bir kelâmdaki gizlilik veya karışıklığı gidermek ve açıklamaktır. إِنَّ الإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعاً إِذا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً وإِذا مَسَّهُ الخَيْرُ مَنُوعاً *"Doğrusu insan hırslı, huysuz ve sabırsız olarak yaratılmıştır. Başı derde düştü mü sızlanır durur. Fakat servet sahibi olunca da pinti kesilir."*[357] âyetleri buna misalidir. Ebû'l-Âliye Rufey' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî (ö. 90/709) ve diğer müfessirlerin dediği gibi, âyetteki إِذا مَسَّهُ ile devam eden cümle هَلُوعاً kelimesini tefsir etmektedir. يَسُومُونَكُمْ سُوءَ ٱلْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ *"... Size azabın en kötüsünü reva görüyor, oğullarınızı boğazlıyor..."*[358] âyetinde يُذَبِّحُونَ cümlesi يَسُومُونَكُمْ cümlesini tefsir etmektedir. Ebû Hamza Muhammed b. Kâ'b b. Süleym el-Kurazî (ö. 108/726) الصَّمد لم يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ *"Allah Samed'tir. Kendisi doğurmamıştır ve doğurulmamıştır"*[359] âyetinde لم يَلِدْ cümlesinin الصمد kelimesini tefsir ettiğini söyler. Kur'ân'da tefsir yoluyla yapılan ıtnaba dair örnekler çok sayıdadır. Tehânevî, Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî'den (ö. 392/1002) naklen şunları zikreder: "Cümle tefsiri olarak geldiği vakit, müfesser üzerinde vakf yapmak doğru değildir. Zira tefsir, müfesser cümlenin parçası, mütemmimi ve cümlenin bir kısmı gibidir."[360]

İslâm âlimleri, tefsir ve te'vîl terimlerini tanımlamada ihtilaf etmişlerdir. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (ö. 209/824) ve bazı ulemâ, her iki terimin aynı manada olduğu görüşündedirler.[361] Tehânevî'nin er-Râgıb el-İsfahânî'den yaptığı nakline göre el-İsfehânî, iki terim arasında fark bulunduğunu savunur. Ona göre tefsîr, te'vîlden daha genel bir manaya sahiptir. Tefsîr daha çok lafızlar/kelimeler ve müfred manalarda; te'vîl ise daha çok manalarda ve cümlelerde kullanılır. Te'vîl terimi daha ziyade ilâhi kitaplarda, tefsir ise hem ilâhi hem de diğer kitaplarda olur. el-İsfahânî tefsir teriminin kimi âlimlerce, "Kur'ân âyetlerinin manasını keşf ve muradını beyân etmektir"; te'vîlin ise "bir kelimenin müşkil ve zâhiri manasına göre, daha genel bir manaya olmasıdır" şeklinde tefsîr

---

357 el-Me'âric 70/19-21.
358 el-Bakara 2/49.
359 el-İhlâs 112/2-3.
360 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 492.
361 Tehânevî, *Keşşaf*, I. 492.

ya الوصيلة، البحيرة، السائبة، gibi[362] garîb kelimelerde veya أقيموا الصلاة وآتوا الزكاة *"Namazı hakkıyla kılın, zekâtı verin."*[363] âyetinde olduğu gib, izahı gerektiren veciz sözlerde veya وليسَ البِرُّ بِأنْ تَأْتُوا البُيُوتَ مِنْ ظُهُورِها *"Erdemlilik, asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir."*[364] ve إنما النَّسِيئُ زِيَادَةٌ في ٱلكُفْرِ *"Aylara ek yapmak, inkârcılığı artırmaktan başka bir şey değildir."*[365] âyetlerinde olduğu gibi, âyetin nüzûlüne sebep olan olayı bilmek suretiyle âyetin ihtiva ettiği manayı tasvir eden cümlelerde yapılır. Örneğin küfür (الكفر) kelimesi, bazı âyetlerde mutlak inkâr olarak "'umûmî" bazı âyetlerde ise Allah'ı inkâr olarak "husûsî" mana ifade eder. Keza, "îmân" terimi de böyledir. Bazı âyetlerde mutlak manada inanmak, bazı âyetlerde ise Allah'a inanmak manasına gelir. Te'vîl ayrıca müşterek mana taşıyan kelimelerde yapılır. Mesela وجد kelimesi الوَجْد، الجِدة ve الوُجُود manasında kullanılmıştır.[366]

Tehânevî bazı İslâm âlimlerinin tefsîri, "kelimenin sadece bir manasını tavzîh etmek, açıklamak" olarak tanımladıklarını te'vîli, "bazı delillere dayanarak kelimenin muhtelif manalarından birini tercih etmektir" şeklinde iki terim arasında fark bulunduğuna işaret ederek ta'rîf etmişlerdir.[367] Tehânevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) tefsîr ve te'vîl terimleri farklı iki terim olarak ta'rîf ettiğini nakleder. Ona göre tefsîr, şu kelimeden kastedilen kesin mana şudur, Allah bununla şunu kastetmiştir, şeklinde Allah üzerinde şahitlikte bulunmaktır. Şayet lafzın bu manaya delâleti hususunda kesin bir delil varsa, bu tefsîr sahih bir tefsîrdir. Eğer kat'î bir delil yoksa buna et-Tefsîr bi'r-re'y denir ki böyle bir tefsir anlayışı yasaklanmıştır. Te'vîl ise kesin bir delil olmaksızın, "Allah bu beyânı ile şunu murad etti" yahut da "şunu kastetti" şeklinde Allah'a şehadette bulunmadan, kelimenin muhtemel manalarından birini tercih etmektir.[368]

---

362 el-Mâide 5/103.

363 el-Bakara 2/43.

364 el-Bakara 2/189.

365 et-Tevbe 9/37.

366 Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb el-İsfahanî, *Mukaddimetu Câmii't-tefasir* (nşr. Ahmed Hasan Ferhat), Dârü'd-Da've, Kuveyt 1405/1984, s. 47-48; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 492.

367 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 492-93.

368 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (Te'vîlâtu ehli's-sünne) (nşr. Ahmed Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu), Mizan Yay., İstanbul 2005, I. 3-4; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 493.

Tehânevî, Ebu Talîb es-Sa'lebî'nin[369] de el-İsfehânî gibi tefsir ve te'vîl terimlerini birbirinden ayırarak tanımladığına yer verir. es-Sa'lebî'ye göre tefsîr bir kelimeyi, hakiki veya mecâzi manasıyla açıklamaya denir. Mesela صراط kelimesinin طريق lafzıyla, الصيب ifadesinin المطر sözcüğüyle tefsiri buna örnektir. Te'vîl ise kelimenin bâtınî manasının tefsiridir. Kelime, اول masdarından alınmıştır; "bir şeyin neticesine ulaşmak için aslına dönme" manasındadır. Te'vîl, murad edilen gerçek manayı bildirmektir. Tefsir ise murad edilen mananın deliliini bildirmektir. Kelime murad edilen manayı ortaya çıkarır, manayı ortaya çıkaran da tefsire işaret eden delildir. Buna örnek إِنَّ رَبَّكَ لَبِٱلْمِرْصَادِ *"Şüphesiz ki Rabbin, (kulların bütün yaptıklarını görüp) gözetlemededir."*[370] âyetidir. Âyette geçen المرصاد kelimesi mif'âl (المفعال) vezninde olup, bu kelimeyi masdarı olan (رصد) ile açıklamaya tefsir denilmektedir. Bu âyetin te'vîli ise; Allah'ın emirlerini küçümsememek, bu emirleri yerine getirmede gaflete düşmekten sakınmak şeklindedir. Kelimenin lügat manası dışında, kati delillerin bulunması kelimede murad edilen mananın açıklanmasını gerektirir.[371]

Tehânevî'ye göre bazı âlimler tefsîrin rivayete, te'vîlin dirayete dayanarak yapıldığını ileri sürmektedirler. Tehânevî, Ebu Nasr el-Kuşeyrî'den de nakilde bulunmaktadır. Ona göre tefsîr mahza semâ' ve ittibaya dayalı iken te'vîl istinbata dayalıdır.

> "Bazı âlimlere göre ise Allah'ın kitabıyla açıklanan sahih sünnetle tayin edilen şeye tefsîr adı verilir. Böylece âyetin manası kendiliğinden ortaya çıkmış, vuzuha kavuşmuş olur. Bu durumda âyeti tefsir edenin şahsi görüşüne veya başka mana aramasına ihtiyaç kalmaz, âyetin manasını olduğu şekilde kabul ederek manayı aşmaz. Te'vîl de ilmiyle âmil, edebi ilimlerde uzman olan bilginlerin, âyetlerdeki incelikleri bulup çıkarmalarıdır."[372]

---

369 Tefsîr kitabiyatında zaman zaman ismine rastladığımız "Ebu Talîb es-Sa'lebî" bazı muhakkikler tarafından sehven oğlu olan "Ebû Talîb et-Teglebî" ile karıştırılmaktadır. Bu nedenle burada Ebu Talîb es-Sa'lebî ve oğlunun künyesine yer vermeyi uygun gördük. Ebû'l-Kâsım İbn Asâkîr (ö. 571/1176) *Târîhu medîneti Dımaşk* adlı eserinde Ebû Talîb es-Sa'lebî'nin künyesini "Hüseyin b. Muhammed b. es-Seffâh b. Nasr Ebû Talib es-Sa'lebî el-Âmidî" şeklinde Ebu Tâlîb et-Teglebî'nin ise "'Ali b. Hüseyin b. Muhammed b. es-Seffâh b. Nasr Ebû'l-Hasen b. Ebû Talib et-Teglebî el-Âmidî" şeklinde vermektedir. Bu durumda Ebu Talib es-Sa'lebî'nin baba; Ebu Talib et-Teglebî'nin ise oğul olduğu kesinleşmiş olmaktadır (bk. Ebû'l-Kâsım Sıkatüddin 'Alî b. Hasan b. Hibetullah İbn Asakir, Târîhu medîneti Dımaşk (nşr. Ali Şiri), Dârü'l-Fikr, Beyrût 1416/1996, XIV. 312, XLI. 424).

370 el-Fecr 89/14.

371 es-Süyûtî, *el-İtkân,* VI. 2262; Tehânevî, *Keşşâf,* I. 493.

372 Tehânevî, *Keşşâf,* I. 493.

Aralarında Muhyissünne el-Begavî (ö. 516/1122) ve Ebû'l-Abbâs Muvaffakuddîn el-Kevâşî'nin (ö. 680/1281) de bulunduğu bazı bilginlere göre te'vîl, istinbat yoluyla, Kur'ân ve sünnete aykırı olmadan, âyetteki mevcut manayı bir önceki ve sonraki âyetin manasına uyacak şekilde anlamlandırmaktır.[373]

Netice olarak Ebü'l-Bekâ tefsirin bazı çeşitlerinden söz etmekle, Tehânevî ise tefsir ve te'vîl arasında nüanslar olduğuna dair birtakım âlimlerin görüşlerini nakletmekle iktifa etti. Dolayısıyla ne Ebü'l-Bekâ ne de Tehânevî orijinal bir şey ileri sürmediler. Var olanı Ebü'l-Bekâ genellikle kendi üslubuyla nakletmeyi tercih ederken Tehânevî ise salt nakletmekle yetinmektedir.

b. Tefsir Terimi İle İlintili Terimler

et-Tefsîr ba'del ibhâm, et-Tefsîr ba'de'l-izâh, et-Tefsîr bi'd-dirâye, et-Tefsîr bi'l-lâzîm, et-Tefsîr bi'l ma'nâ, et-Tefsîr bi'l-me'sûr, et-Tefsîru'l-belâgî, et-Tefsîru'l-felsefî, et-Tefsîru'l-fennî, et-Tefsîru'l-fıkhî, et-Tefsîru'l-gâî, et-Tefsîru'l-hâricî, et-Tefsîru'l-ictimâ'î, et-Tefsîru'l-ilhâdî, et-Tefsîru'l-işârî, et-Tefsîru'l-kelâmî, Tefsîru'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân, Tefsîru'l Kur'ân bi's-sünne, et-Tefsîru'l-lügavî, et-Tefsîru'l-mevdû'î, et-Tefsîru'l-mevd'ıî, et-Tefsîru'l-mezhebî, et-Tefsîru'l-mukâren, Tefsîru'l-Mu'tezile, Tefsîru's-sahabe, Tefsîru's-sûfî, et-Tefsîru Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'e, Tefsîru't-Tâbi'în, et-Tefsîru'l-İcmâlî, et-Tefsîru't-Tahlîlî, et-Tefsîru bi'r-Re'y, et-Tefsîru bi'l-İstihsâni ve'l-hevâ, Tefsîru'ş-Şî'a, et-Tefsîru'l-'Asrî, et-Tefsîru'l-'Aklî, et-Tefsîru'l-'İlmî, et-Tefsîru'l-Fıkhî âdâbü kitâbeti'l-mushaf gibi terimler tefsir ilminin terminolojisine bakıldığında tefsir terimi ile ilintili terimler olduğu görülecektir. Fakat ilgili kaynaklarda bu terimler konu edinmemiştir. Aşağıda tefsir terimi ile ilintili olan tercüme, beyân-ı tefsir, tefsîru'l-celî ve'l-hafîye yer verilmiştir.

b.a. Tercüme (الترجمة)

Tercüme kelimesinin sözlük manası "bir lafzı, onun yerini tutacak bir başka lafızla değiştirmek"tir[374] veya "bir lügatı başka bir lügatla ile açıklamak, beyân etmek"tir.[375]

---

373 Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud Begavi, *Tefsirü'l-Begavî (Mealimü't-tenzîl)* (nşr. Muhammed 'Abdullah Nemr), Daru Taybe, Riyad 1409/1989, I. 46.

374 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 313.

375 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 414.

Tehânevî, tercüme kelimesine dair tek bir tanım zikreder: "Arapça olarak yazılmış bir nazmı Farsça'ya ya da Farsça yazılmış bir nazmı Arapça'ya çevirmek"tir.[376]

قال لي كيف أنت قلت عليل سهر دائم وحزن طويلٌ

گفت چونی گفتمش بیمار وزار نه شَبَمْ خواب است نه رُوزَمْ قرار

"Bana 'nasılsın?' dedi, 'hastayım, sürekli uykusuz, devamlı tasadayım' dedim".[377]

İlgili kaynaklarda tefsir ilminde mütedavil olan tercüme kelimesinin terim anlamına yer verilmemektedir.

b.b. Beyânü't-Tefsîr (بيان التفسير)

Müşterek, müşkil, mücmel veya hafî gibi içinde "gizlilik, kapalılık" bulunan sözü beyân etmek, açıklamaktır. Örneğin Kur'ân'da وأقِيمُوا الصَّلاَةَ وَآتُوا الزَّكوةَ âyetinde[378] geçen "salat" ve "zekât" kelimeleri mücmeldir. Salatın mücmelliği vakit, rek'at sayısındaki; zekâtın miktar ve nisabındaki kapalılığın, Sünnet tarafından tayin edilmesiyle giderildi.[379]

b.c. et-Tefsîru'l-Celî ve'l-Hafî (التفسير الجلي والخفي)

et-Tefsîru'l-celî, şairin birçok vasfı ardarda şiirinde sayıp daha sonra bunları tek tek izah etmesi iken et-tefsîru'l-hafî ise şairin ardarda saydığı vasıfları açıklamamasına denir.[380] Tehânevî'ye ait olan bu tanımlama tefsir ilminin metodolojisinde mütedavil olan manasından ziyade Arap Dili ve Belâgatı'nda kullanılan mefhûmudur.

3. Kırâ'at (القراءة)

Kırâ'at ilmi, günümüzde tefsir'den ayrı bir ilim olarak gözükse de tefsir ilminin metodolojisine bakıldığında ayrı bir ilim değil tefsir ilmi içerisinde varlık kazandığı görülecektir. Bu sebeple "kırâ'at" terimini tefsir ilminin aslî bir terimi olarak kabul ederek buraya aldık.

a. Kırâ'at Terimi

---

376 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 414.

377 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 414.

378 el-Bakara 2/43.

379 Cürcânî, *et- Ta'rîfât*, s.43; İbn Kemâl, *et- Ta'rîfât,* s. 117; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 149-150; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 230.

380 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 492.

İlgili eserlerde kırâ'at terimine dair yapılan tanımları şöylece aktarabiliriz:

(a) Kırâ'at, tertîl esnasında, harfleri ve kelimeleri birbirine eklemek, katmaktır. Fakat kırâ'at, her türlü toplama, cem' etme için kullanılmaz. Tek bir harfi söylemeye قراءة denmemesi buna delâlet etmektedir.[381]

(b) Kırâ'at, "tilâvet" demek olup her harfi, mahrec ve sıfatlarının hakkını vererek okumak ya da edâ yoluyla kırâ'at âlimlerinden bizzat işitmek suretiyle okuma ameliyesidir.[382]

(c) Kırâ'at, kârîin asvâtına ve munazzam harflerine (ترجع إلى أصوات القارئ وحروفه المنظّمة) denir. İbn Fûrek "makrû' ile kırâ'at" arasını ayırmaktadır. Ona göre makrû' kadîm olan Allah'ın kelâmıdır. Kırâ'at ise mahreçleri olan sesler ve hâdis olan harferden ibarettir.[383]

(d) Kırâ'at imamlarından birinin bir başka kâriye muhalefeti yedi, on veya diğer kırâ'at imamlarından birine olup, rivâyet ve tarîkler bunun üzerine birleşirlerse buna kırâ'at denir.[384] (الخلاف إن كان لأحد الأئمة السبعة أو العشرة أو نحوهم واتفقت عليه الروايات والطرق عنه فهو قراءة)

Ebü'l-Bekâ, Kur'ân ile kırâ'ât terimleri arasındaki farka da değinir. Ona göre Kur'ân ve kırâ'ât birbirinden farklı iki hakikattir. Kur'ân, beyân ve i'câz için Hz. Peygamber'e indirilen vahiydir. Kırâ'atler ise, mezkûr vahyin lafzı, harfleri, tahfif ve teşdid yönünden keyfiyeti üzerindeki ihtilaftır. Kırâ'at farklılıkları fıkhî farklılıkları da ortaya çıkarır.[385]

Ebü'l-Bekâ, kırâ'at farklılıklarında ve nevilerinde birtakım hikmetlerden de söz etmektedir. (a) Ümmete kolaylık ve hafiflik sağlamak; (b) kitapları yalnız bir vecih üzere inen diğer ümmetlere karşı müslümanların şeref ve faziletini göstermek; (c) farklı kırâ'atlerine rağmen Kur'ân'ı tebdil ve tahriften koruduğuna dair Alah'ın Kur'ân'a koyduğu sırrı açıklamak[386] gibi hikmetler bunlardandır.

Ebü'l-Bekâ, Ebû'l-Leys es-Semerkandî'den (ö. 373/983) şu nakilde bulunur. Bir âyet iki kırâ'atle birlikte okunduğu durumda bu konuda iki görüş söz konusudur: (a) Allah iki

---

381 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 703.

382 Zekeriya el-Ensârî, *ed-Dekâikü'l-muhkeme fî şerhi'l-mukaddime* (nşr. Nesîb Neşâvî), Mektebetü'l-Gazâlî, Dımaşk 1400/1980, s. 29; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1312.

383 İbn Furek, *el-Hudûd*, s. 131.

384 Süyûtî, *el-İtkân*, I. 234; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1312.

385 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 722.

386 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, a.y.

farklı kırâ'ati beraberce indirmiştir. (b) Allah, âyeti bir kırâ'atle indirmiş ancak iki kırâ'atle okumaya izin vermiştir. Sonra da orta yolu seçmiştir. Bu da şayet bir kırâ'atin tefsiri diğerine muhalif düşerse ikisi de beraber okunur, böylece iki kırâ'at حتى يَطْهُرْنَ âyetinde[387] olduğu gibi iki âyet yerine geçer. Eğer ihtilaf kelimenin manasında değilse bu durumda iki kırâ'atle okumaya cevaz verilir. Örneğin وَلَيْسَ ٱلْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا ٱلْبُيُوتَ âyetinde[388] البُيوت ve البِيوت kelimeleri aynı manada olduğu için "her kabilenin alıştığı lehçeye göre, iki kırâ'atle okumaya cevaz vardır.[389]

Cürcânî ve İbn Kemâl eserlerinde terim olarak kırâ'at adında bir maddeye yer vermemişlerdir. Fakat "tertîl" maddesi çerçevesinde kırâ'at terimini izah etmişlerdir. Tehanevî, "tecvîd" tanımını kırâ'at teriminin tanımı olarak kitabında ortaya koymuştur. Ebü'l-Bekâ el-Kefevî ise kırâ'at teriminin tertil ile 'umûm-husûs yönünden farklı olduğunu belirtmektedir.

İlgili eserler içerisinde "kırâ'at" terimini kitabında genişçe mütalaa eden Ebü'l-Bekâ'dır. Diğerleri ise ya bu terimi ya ilintili olanı tanımlamakla ya da kısmi bazı açıklamalarda bulunmakla iktifa etmişlerdir.

b. Kırâ'at Terimi İle İlintili Terimler

Yukarıda kırâ'at teriminin sözlük ve terim anlamı ilgili eserlerin verilerine göre açıklandı. Kırâ'at terimi ile ilintili olan terimler tecvîd, kârî (Kur'ân okuyan), mukrî' (Kur'ân öğreten), kırâ'at-ı 'âmme, kırâ'at-ı 'aşere, kırâ'at-ı seb'a, kırâ'at-ı şâzze, indirac tariki, infirad tariki, imâle, idğam, gunne, teshil, cehr, hems, tahkik v.dğr. Aşağıda kırâ'at terimiyle ilintili olduğu düşünülen bazı terimlere yer verilecektir.

b.a. Tertîl-Tilâvet (الترتيل–التلاوة)

Kırâ'at ile yakın anlamda olan "tertîl" ve "tilâvet" terimlerine dair ilgili kitaplarda pek çok tanım yapılmıştır: (a) Tertîl kelimesinin sözlük anlamı "kelimeyi ağızdan kolaylıkla ve düzgün bir şekilde çıkarmak, telaffuz etmek" demektir. Terim anlamı ise Kur'ân'ı okurken

---

387 el-Bakara 2/222.

388 el-Bakara 2/189.

389 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 722-23.

harflerin mahreçlerini gözetmek, duraklara riâyet etmektir.[390] (b) Tertîl, sesi alçaltmak ve ağlamaklı okumaktır.[391] (c) Tertil, tertib edilmiş harfler arasında yakınlığı gözetmektir.[392] (d) Tilâvet kelimesinin sözlük anlamı, bir şeyin arkasına düşmek, onu takip etmek, herhangi bir metni satır satır okumak olup terim anlamı; "ta'lim ya da düzenli yapılan virdlerde olduğu gibi Kur'ân'ı tane tane hakkını vererek okumadır."[393]

b.b. el-İsnâd fî'l-Kırâ'at (الإسناد في القراءة)

Kırâ'at âlimlerinin isnad durumları, kırâ'at, rivâyet, tarîk ve vecih olmak üzere dörde ayrılır. Kırâ'at imamlarından birinin bir başka kâriye muhalefeti; yedi, on veya diğer kırâ'at imamlarından birine olup, rivâyet ve tarikler bunun üzerine birleşirlerse buna kırâ'at denir. Eğer ihtilaf, bir imamdan rivâyet eden râviye göre ise bu, rivâyettir. Eğer ihtilaf, bu râviden sonra gelenlere ait ise bu, tarîktir. Bunlardan hiçbiri bulunmayıp kırâ'at, tamamen kâri'în ihtiyarına kalmışsa, bu da vecih'tir.[394]

b.c. Edâ (الأداء)

Tilâvet terimi ile ilintili bir terim de "edâ" terimidir. Sözlük anlamı, hakkını teslim etmek, ödemek olan edâ, terim anlamda "kârî'nin bizzat kırâ'at âlimlerinden işitmesidir". Hadis ilminde de müşterek terim olarak kulanılan semâ'-arz usulü ile yapılan kırâ'at şeklidir. Kırâ'at, tilâvet ve edâ terimlerinden daha geneldir. Ebü'l-Bekâ'ya göre doğrusu edâ'; kırâ'at âlimlerininn huzurunda onlardan bizzat duymak suretiyle olan okumadır; sadece onlardan alınma ameliyesi değildir.[395]

b.d. Kırâ'atü'n-Nebî (قراءة النّبي)

Terim olarak hadislerde Hz. Peygamber'den mervî olarak nakledilen okuyuş tarzıdır. Bu terime Celâleddîn el-Bulkînî (ö. 824/1421), *Mevâki'ü'l-'ulûm fî mevaki'in-nücûm* adlı eserinde genişçe yer vermektedir. el-Bulkînî'nin kitabında yer verdiği örneklerden birkaç tanesini zikretmekle iktifa edeceğiz. (a) Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Hz. Peygamber'in اهدنا

390 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 170.
391 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 50; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 135.
392 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 50.
393 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 308.
394 Süyûtî, *el-İtkân*, II. 488-89; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1312.
395 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 308.

الصراط المستقيم âyetinde[396] geçen صراط kelimesini ص harfi ile okuduğunu rivayet etmiştir.

(b) Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Hz. Peygamber'in وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ âyetinde[397] geçen أنَّ النفس kelimesini mansûb; والعين kelimesini merfû' okuduğunu rivâyet etmiştir.[398]

b.e. Sahih Kırâât (القراءة الصحيحة)

Kırâ'atler sened bakımından sahîh ve şâz olarak ikiye; sahîh olanlar da mütevatir ve meşhûr olarak ikiye ayrılır. Şâz kırâatler de kendi içerisinde âhâd, müdrec ve mevzu' olarak üçlü bir tasnife ayrılır. Ebü'l-Bekâ, bu tasnîf içerisinde sadece sahîh kırâ'atin tanımına ve açıklamalarına yer vermektedir.

Sahih Kırâ'at, bir yönüyle de olsa Arap Dili'nin gramerine uygun olan, Hz. Osmân'a nisbet edilen Mushaflardan birinin resm-i hattına ihtimal üzere bile olsa uyan ve sahih-muttasıl bir senedle Hz. Peygamber'e ulaşan her kırâ'attir. Ebü'l-Bekâ'ya göre sahih kırâ'atin reddi câiz değil ve inkârı da helal olmaz. Ayrıca bu kırâ'at, Kur'ân'ın nâzil olduğu yedi harfe dayanır. İster yedi, ister on veya kırâ'ati makbul diğer imamlardan nakledilmiş olsun, böyle kırâ'ati kabul etmek her müslümana vaciptir. Ebü'l-Bekâ, usûl ve Fıkıh âlimlerine göre bu hususta genel kaide tevâtür ve âhâdlıktır. Eğer kırâ'at mütevâtir değilse veya mezkûr üç esastan birini taşımazsa onunla namaz sahih olmaz.[399]

4. Âyet (الآية)

Âyet teriminin tefsir ilminin aslî terimi olduğu izahtan vareste olduğu için "âyet" terimin tefsir ilmine aidiyetine dair tahlile girmeye gerek yoktur. Cabir b. Hayyân, Hârizmî, İbn Fûrek, Cürcânî ve İbn Kemâl bu terime kitaplarında yer vermemişlerdir. Fakat Cürcânî'ye ait tahkiksiz bazı neşirlerde âyet teriminin de zikredildiğini tespit ettik.[400] Fakat bu çalışma için esas kabul edilen matbu' nüshada bu terime yer verilmemiştir. Aşağıda

---

396 el-Fâtiha, 1/6.

397 Mâide, 5/115.

398 Celâlüddîn Ebû'l-Fazl Abdurrahmân b. Ömer b. Raslân el-Bulkînî, *Mevâki'ü'l-'ulûm fî mevaki'in-nücûm -min nefâisi kütübi 'ulûmi'l-Kur'ani'l-Kerîm* (nşr. Enver Mahmud el-Mürsi Hattab), Darü's-Sahâbe li't-Türas, Tantâ 2007, s. 67-73.

399 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 703.

400 Tahkiksiz neşir için bk. Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf Hanefî Cürcanî, *et-Ta'rîfat*, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1403/1983, s.41.

Münâvî, Ebü'l-Bekâ ve Tehânevî'nin âyet terimine dair tanımlama ve açıklamalarına yer verilecektir.

a. Âyet Terimi

Âyet kelimesinin sözlük anlamı; apaçık alamet, simge, delil olup "gerçekliği açık" olan (العلامة الظاهرة) her şey için kullanılır ve "açıklığı ortaya çıkmamış" şeylerden de asla ayrılmaz (ملازم لشيء لا يظهر ظهوره) . Bir kimse her ne zaman bu ikisinden açık, aşikâr olanı algılasa, bu durumda, bizatihi algılayamamış olduğu diğerini de algıladığını bilir. Çünkü her ikisinin hükmü de aynıdır. Bu, algının ve aklın konusu olan hususlarda (mahsûsât ve ma'kulât) aşikârdır.[401]

Ebü'l-Bekâ'ya göre âyet teriminin türediği kelime أَيٌّ kelimesidir, çünkü أيٌّ, bir şeyi diğerinden ayırmaktadır. Ayrıca âyet, mahsûsun/algının ve ma'kûlun/aklın konusu olabilir. Tefekkür ve düşünmek bakımından ayrıca insanların ilmî bakımdan konumlarıyla bilginin kendisiyle farklılaştığı her şeye âyet denir.[402] Ebü'l-Bekâ, âyet kelimesinin literal manası içerisinde mu'cîze, alâmet, işaret, emâre, kesin delil ve ibret anlamlarına da yer verir. وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً *"Meryem oğlu İsa'yı ve annesini büyük bir âyet/mu'cize kıldık"*[403] âyetinde "âyeteyn: iki âyet/mu'cîze" ifadesi kullanılmamıştır. Çünkü her biri kendi başına değil, diğeri ile bir mu'cîze olmuştur.[404]

İlgili terminoloji kitaplarında tefsir terimine dair yapılan tanımlar şu şekildedir:

(a) Lafzî açıdan birbirinden ayrılmış her Kur'ân cümlesidir (كل كلامٍ منه منفصلٍ بفصلٍ لفظيٍّ) . Sûreleri meydana getiren âyetler, bu ta'rîfe göre belirlenmiş ve böylece sûrelerin âyetleri tespit edilmiştir.[405]

(b) Kur'ân'ın bir hüküm bildiren her demetine, cümlesine âyet denir. Bu bir sûre, birkaç cümle veya bir sûrenin bir cümlesi olabilir.[406]

---

401 Ragıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 101-102; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 107.
402 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 219.
403 el-Mü'minûn 23/50.
404 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 220.
405 Ragıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 101-102; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 107.

(c) Başı ve sonu tevkîfi olarak bilinen, Kur'ân harflerinden meydana gelen bir cümledir. Yani, kendisinden sonra gelene "âyetin başlangıcından"; kendisinden önce gelene "âyetin sonundan" ayrılan, kendi halinde müstakil olan kelâmdır. "Kendi başına müstakil olan" kaydıyla "sûre" ta'rîfin dışında kaldı. Çükü sûre âyetleri içine alan Kur'ân departmanıdır.[407]

(d) Başı ve sonu bizzat tevkîfî olarak Allah'ın kelâmı olup bir isimle isimlenmeyen Kur'ân pasajıdır. "Bir isimle isimlenmeyen" kaydı ile sûre terimi ile arası ayrıldı.[408]

(e) Burhânüddîn el-Ca'berî'ye (ö. 732/1332) göre âyet, başlangıcı ve sonu belli bir sûrede dercedilmiş, takdiri de olsa cümlelerde mürekkep olan Kur'ân'ın bir cüz'üdür.[409]

(f) Önceki ve sonrakilerden farklı, Kur'ân'dan bir cümledir. Ayrıca, sûrelerdeki âyetlerden biri olduğu da söylenir. Bu şekilde adlandırılması, ona getirenin sıdkına, ona karşı çıkanın 'aczine bir alamet olmasındandır.

(g) Önceki âyetin sonraki âyetten ayrıldığına alâmet olan cümlelerdir. Ebû'l-Hasen el-Vâhidî'ye göre (ö. 468/1076) bu ta'rîfe göre, âyetlerin bugünkü şekli tevkifi olmasaydı daha az kelimeli söze, âyet adı verilmesi câiz olacaktı.[410]

(ğ) İster âyet, ister sûre veya bir cümle olsun Allah'ın hükümlerinden herhangi bir hükmü ifade eden her şeye âyet denir.[411]

Zerkeşî, Süyûtî ve Tehânevî, Ebû 'Amr Osmân ed-Dânî'nin (ö. 444/1053), مُدْهَامَّتَانِ "O iki cennet yemyeşildir"[412] âyeti dışında tek kelimeli bir âyetin olduğunu bilmiyorum" görüşüne yer vermişlerdir.[413] Süyûtî ve Tehânevî, "ed-Dânî'nin aksine bazı âlimlerin, Kur'ân'da necm, duha, 'asr gibi tek kelimelik âyetlerin olduğu ve bunları âyet sayanlara göre "fevâtihu's-suver" de birer âyettir." bilgisine yer verirler. Kanaatimize göre Süyûtî, ed-Dânî'ye ait yukarıdaki

406 Ragıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 101-102; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 107; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 219.

407 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 219-20; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 76

408 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 75.

409 Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl el-Ca'berî, *Husnü'l-meded, fî fenni'l-'aded* (nşr. Cemâl b. es-Seyyit b. Rifâ'î Şâib), Mektebetü Evlâdi'ş-Şeyh li't-Turâs, Kâhire 2005, s. 18; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 76.

410 Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, en-Nîsâbûrî, *et-Tefsirü'l-basît* (nşr. 'Abdülaziz Sutam Âl-i Suud, Türkî b. Sehûl el-'Uteybî), Darü'l-Musavveri'l-Arabî, İskenderiye, ts., II. 421-22; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 76.

411 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 219.

412 er-Rahmân 55/64.

413 Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 268; Süyûtî, *el-İtkân*, II. 431-32; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 76.

ifadeyi olduğu gibi ez-Zerkeşî'den; Tehânevî de Süyûtî'den almış ve ed-Dânî'nin kitabına da bir daha müracaat etmemişlerdir. ed-Dânî'nin kitabına müracaat edildiğinde ez-Zerkeşî'nin ona ait olan cümleyi eksik olarak aldığı görülecektir. ed-Dânî, "necm, duha, 'asr" gibi fevâtihu's-suver dışında "sûrelerin ortasında" مدهامتان âyeti dışında tek bir kelimeden oluşan bir âyeti bilmediği bilgisini verir.[414]

Tehânevî, ez-Zemahşerî'den (ö. 538/1144) âyetlerin tespitine dair nakilde bulunur: "âyetlerin tespiti, tevkîfi bir ilme dayanır, kıyasa mecâl, mahal yoktur. Bu yüzden, vahiyle belirlendiği üzere الم ve المص'ı birer âyet addetmişler; الر ve المر'yı âyet saymamışlardır. Keza bulundukları sûrelerde حم'leri, طه ve يس'i âyet kabul etmişler, طس'i ise âyet kabul etmemişlerdir."[415]

Tehânevî, Kur'ân maddesinde olduğu gibi âyet teriminde de birtakım işârî yorumlara yer verir:

> "Âyetler, Allah'ın birliğinin (cem'in) hakikatlerinden ibarettir. Her âyetin özel bir manası ve bu mananın ilâhi birlikte ilgisi vardır. Âyeti okuyan bu ilahi birliği (cem'i) âyetin manasında bulur. Tıpkı Celâl ismi içinde Cemâl isminin bulunması ve "birlik" ifade etmesi gibi. O cem'deki tecelli ilâhi, o isim nazar-ı itibara alınarak tahassüs eder. Ayrıca âyet çeşitli kelime ve harflerden oluşan bir bütündür. Bu bütün (cem') ise ancak Hakk'a dönük ilâhî bir tek göz ile seyredilen eşyanın tümüdür".[416]

Âyet terimine dair son olarak şu hususu da zikretmemiz gerekir. Klasik eserlerde 'ulemânın kitaplarında âyetlerle istişhat ettiklerinde âyetin tamamını vermeyip "قيّماً لِيُنْذِرَ بَأْساً الآية" gibi âyet pasajının sonuna (الآية) yazmak ile yetindikleri müsellemdir. Bu ifade ile şu dört durumdan birini kastediyor, olabilirler: (a) Âyeti oku. (b) Âyeti tamamla. (c) Âyeti sonuna kadar oku, tamamla. (d) Âyetin sonuna dek.[417]

b. Âyet İle İlintili Terimler

Kur'ân bazı âyetleri "muhtevalarına göre" özel bir adla terimleşmişlerdir. Fakat bunlar, ilgili terminolojide yer almadığı için etraflıca ele almadık, terimleşmiş olanların isimlerine yer verdik. Âyetü't-Damâir (en-Nûr 24/24); Âyetü'l-İctibâ (el-Hacc 22/78);

---

414 Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd b. 'Osmân ed-Dânî, *el-Beyân fî 'addi âyyi'l-Kur'an* (nşr. Gânim Kuddûrî el-Hamed), Merkezü'l-Mahtûtat ve't-Türas ve'l-Vesaik, Safât 1414/1994, s. 126.

415 Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûnü'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl* (nşr. Halîl Me'mun Şeyhâ), Dârü'l-Ma'rife, Beyrût 1430/2009, I. 35; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 76.

416 el-Cîlî, *a.g.e.*, s. 114; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 77.

417 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 220.

Âyetü'l-Hirâbe (el-Mâide 5/33); Âyetü'l-İzzet (el-İsrâ 17/111); Âyetü'l-Katl (en-Nisâ 4/92); Âyetü'l-Kelâle (en-Nisâ 4/176); Âyetü'l-Kifâye (en-Nûr 24/52); Âyetü'l-Kürsî (el-Bakara 2/255); Âyetü'l-Meveddet (eş-Şûrâ 42/23); Âyetü'l-Mübâhele (Âl-i İmrân 3/61); Âyetü'l-Müdâyene (el-Bakara 2/282); Âyetü'r-Redâ (el-Bakara 2/233); Âyetü's-Secde (el-A'râf 7/206, er-Ra'd 13/15, en-Nahl 16/49, el-İsrâ 17/107, Meryem 19/58, el-Hac 22/18 ve 77, el-Furkān 25/60, en-Neml 27/25, es-Secde 32/15, Sâd 38/24, Fussılet 41/37, en-Necm 53/62, el-İnşikāk 84/21, el-Alak 96/19) olmak üzere bu 15 âyet; Âyetü's-Seyf (et-Tevbe 9/5); Âyetü't-Tathîr (el-Ahzâb 33/23); Âyetü't-Teyemmüm (el-Mâide 5/6); Âyetü'l-Vuzû' (el-Mâide, 5/6).

Aşağıda âyet terimi ile ilintil olduğu düşünülen terimlerden Mekkî, Medenî ve 'adedü'l-âyâta yer verilecektir.

b.a. Mekkî Âyet-Medenî Âyet (الآية المكية–الآية المدنية)

Tehânevî, Mekkî ve Medenî âyetlerle ilgili olarak temelde üç görüşün ileri sürüldüğü bilgisini verir: (1) Bunların en meşhuru; Mekke'de veya Medine'de, Mekke'nin fethi veya veda haccı senesinde yahut gazvelerden birinde olsun, hicretten önce inenler Mekkî, hicretten sonra inenler de Medenî'dir. (2) Hicretten sonra bile olsa Mekke'de inen âyetler Mekkî, Medine'de inen âyetler Medenî'dir. Buna göre gazveler esnasında inen âyetler, ne Mekkî, ne de Medenî'dir. (3) Mekkelilere hitaben inen âyetler Mekkî, Medinelilere hitaben inen ayetler de Medenî âyetler denir.[418]

b.b. 'Adedü'l-Âyât (عدد الآيات)

Tehânevî, Ebû Bekr İbnü'l-'Arabî'den (ö. 543/1148) âyetlerin sayısına dair şu bilgiyi nakletmektedir. Kur'ân âyetlerini saymak, Kur'ân'ın zor konularından biridir. Çünkü âyetler; uzun, kısa olduğu gibi; manası bir âyette tamamlanan; söz bitimine kadar devam eden; kelâmın içinde bulunan âyetler şeklindedir. Selef ulemasının âyetlerin sayısı hakkındaki ihtilaf sebebi, Resûlulah'ın tevkîfi olarak âyet başlarında durmasıdır. Âyetin yeri öğrenilince tamamlanırdı. Bu ânda âyeti dinleyen, onun fâsıla olmadığını zannederdi.[419]

İbn Abbas'a göre Kur'ân'ın tamamı 6616 âyettir. Harflerin tamamı ise 323671'dir. Kur'ân âyetlerinin 6000 olduğunda ittifak etmişlerdir. İhtilaf 6000'in üstündeki sayıdadır.

---

418 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 77.

419 es-Süyûtî, *el-İtkân*, II. 433-135; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 76-77, 990-91.

Bazıları bu sayıya ilavede bulunmazken bazıları 204 ilave eder. Ayrıca 214, 219, 225 ve 236 âyet ilave edildiği de söylenir. Ebû Bekr el-Beyhakî (ö. 458/1066), *Şu'abü'l-Îmân* adlı eserinde Hz. Âişe'den merfû' olarak şu hadisi nakleder: "Cennet derecelerinin adedi, Kur'ân âyetlerinin sayısı kadardır. Kur'ân ehlinden biri cenet'e girdiğinde, üstünde derece olmayan bir mevkiye sahip olur."[420] Tehânevî âyetlerin sayısına dair aşağıdaki şiire de yer verir:

آیت قرآن که جان را دلکش است شش هزار وششصد و شصت و شش است

"Ruhu cezbeden Kur'ân âyetlerinin sayısı 6666'dır."[421] Ömer Nasuhi Bilmen'in, nakline göre İbn Kemâl de âyetlerin sayısını şu şekilde nazma çevirmiştir:

Bilmek istersen eğer sen 'aded-i âyâtı

Cümlesi altı bin ü altı yüz, altmış altı[422]

5. Sûre (السورة)

Câbir b. Hayyân, Hârizmî, İbn Fûrek, Cürcânî ve İbn Kemâl bu terime kitaplarında yer vermedikleri için Münâvî, Ebü'l-Bekâ ve Tehânevî'nin tanımlama ve açıklamalarına yer verilmiştir.

a. Sûre Terimi

Sûre kelimesi köken olarak "yükselerek sıçramak" manasına gelen س–و–ر kökünden türemiş olup isim olarak "yüksek makam, şan şeref (المنزلة الرفيعة)" manalarında kullanılır. Bu minvalde "şehrin sûru, şehri kuşatan duvar" manasında سُورُ ٱلْمَدِينَةِ denilir. Bu, tıpkı evlerin sur tarafından kuşatıldığı, belli sınırlar içinde toplandığı gibi Kur'ân sûresi denildiğinde de, âyetlerini bir araya toplayıp kuşatması kastedilmiş olur. Diğer bir ihtimal ise sûrenin "ay mertebeleri (منازل القمر)" gibi bir mertebe olmasından dolayıdır. Bu kelime

420 Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *el-Câmi' li-şu'abi'l-îmân* (nşr. 'Abdülali 'Abdülhamid Hâmid), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1426/2003, III. 380; es-Süyûtî, *el-İtkân*, II. 433-135; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 76-77, 990-91.

421 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 991.

422 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirin)*, Ravza Yay., İstanbul 2015, I. 11.

köken olarak "kızgınlık ve şarap" için de kullanılır. Örneğin "gazap sertliği" anlamında سَوْرَةُ الْغَضَبِ ve "şarap sertliği" manasında سَوْرَةُ الشَّرَابِ denilir.[423]

Terimin sözlük manasının, bileği kuşattığı için bilezik manasına gelen السِّوَار kelimesinden alındığı da söylenmiştir. Bazılarına göre sûre, Allah kelâmı olduğu için yükseklik, yücelik manasında kullanılmıştır, çünkü sûrenin bir manası da yüksek mevkidir. Sûrenin üstüste koymak suretiyle yükselmek manasına gelen تَسَوّر kökünden geldiği de söylenir. Çünkü âyetler birbirine eklenerek bir araya getirilmiştir. Örneğin إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ *"Hani mâbedin duvarına tırmanmışlardı"*[424] âyeti bu manaya bir delildir.[425] Keza anonim bir şaire ait olan aşağıdaki beyitte "sûre" kelimesi "yüksek makam" anlamında kullanılmıştır:

ألم تَرَ أنَّ الله أعطَاك سُورةً ترى كُلَّ مَلكٍ حولها يَتَذَبْذَبُ

"Görmedin mi, Allah sana yüce bir makam (saltanat) vermiş, işte bu sebeple bütün kralların onun etrafında dönüp durduğunu görürsün."[426]

Münâvî, Ebü'l-Bekâ ve Tehânevî, İbn Kuteybe ed-Dîneverî'ye (ö. 276/889) göre "sûre teriminin hemzeli veya hemzesiz olduğu" bilgisini naklederler. Kelimeyi hemzeli okuyanlar "içtiğim suyun birazını bıraktım" أَسْأَرْتُ: أفْضَلْتُ مِن السُّؤْرِ anlamına gelen fiilinin kökünden türediğini kabul eder. Su'r kökü içilen sudan kapta kalan "artık" manasındadır. Aynı şekilde sûre de Kur'ân'dan bir parça gibidir. Sûre terimini hemzesiz okuyanlar da aynı manada kullanmış, fakat kolaylık olması için hemzeyi kaldırmışlardır.[427]

İlgili terminolojide sûre terimi için zikredilen tanımlar şunlardır:

(a) el-Ca'berî'ye göre (ö. 732/1332) "başlangıcı ve sonu olan ve en az üç âyetten oluşan Kur'ân bölümlerinden her biridir."[428]

---

423 Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 433-434; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 419; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 989.

424 Sâd 38/21.

425 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 493; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 989.

426 Râgıb el-İsfâhânî, *Müfredât*, s. 434; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 494.

427 Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân* (nşr. es-Seyyid 'Abbas Ahmed Sakr), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1398/1978, s. 34; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 419; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 493-94; Tehânevî, *Keşşaf*, I. 989.

428 el-Ca'berî, *a.g.e.*, s. 18-19; Tehânevî, *Keşşaf*, I. 989.

(b) Hz. Peygamber tarafından tevkîfi olarak Kur'ân parçalarının özel bir isimle adlandırılmasıdır. Sûrelerin isimleri, Hadis ve haberlerden anlaşıldığı üzere, tevkîfi olarak tespit edilmiştir.[429]

Tehânevî Kur'ân ve âyet terimlerinde olduğu gibi işârî yorumları da nakletmektedir. Tasavvuf ehline göre sûreler, tecelliyât-ı kemâliyeden ibaret olan suver-i zâtiyeden ibarettir (السور عبارة عن الصور الذاتية وهي تجليات الكمال). Başka bir ifadeyle zâtla ilgili sûretlerin en etkin ve en olgun açılımlarıdır.[430]

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi ilgili terminolojide sûre teriminin tanımına, morfolojisine ve çok cüzi bazı ayrıntılara yer verilmiştir.

b. Sûre İle İlintili Terimler

Yukarıda sûre terimine dair birtakım tanımlara ve açıklamalara yer verdik. Aşağıda gerek sûrenin farklı şekillerde tasnifi ve bu tasnif neticesinde oluşan terimleri konu edineceğiz.

b.a. Mekkî Sûre (السورة المكية)

Mekkî sûrelerin özelliklerine dair bitakım kıstaslar ortaya konmuştur. Ebü'l-Bekâ, bunlardan bazılarına değinmektedir: (a) Bakara ve Âl-i İmrân sûreleri dışında başında huruf-ı mukattaa' bulunan her sûre Mekkî'dir. Ra'd sûresinin Mekkilik ve Medeniliği ise ihtilaflıdır. (b) Bakara sûresi dışında Âdem (a.s.) kıssasının zikredildiği her sûre Mekkî'dir. (c) Geçmiş kavimlerin kıssalarının zikredildiği her sûre Mekkî'dir. (d) Havâmîm'in tamamı Mekkî'dir. (e) Hz. Peygamber Medine'ye gitmeden önce inen her sûre Mekkî'dir. (f) Hicretten önce inen her sûre Mekkî'dir.[431]

b.b. Medenî Sûre (السورة المدنية)

Mekkî sûreler gibi Medenî sûrelerin özelliklerine dair de bitakım, kıstaslar ortaya konmuştur. Ebü'l-Bekâ, bunlardan bazılarına değinmektedir: (a) İçerisinde "Ey insanlar" hitabının bulunup "كلا" ifadesinin bulunmadığı her sûre Medenî'dir. (b) 'Ankebut sûresi

429 Tehânevî, *Keşşaf*, I. 989.
430 el-Cîlî, *a.g.e.*, s. 114; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 989.
431 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 494.

dışında münafıklardan söz edilen her sûre Medenî'dir. (c) Hadlerin ve ferâizin söz edildiği her sûre Medenî'dir. (d) Medine'ye Hz. Peygamber yerleştikten sonra nerede inmiş olduğuna dikkat edilmeksizin inen her sûre Medenî'dir. (e) Hicretten sonra inen her sûre Medenî'dir.[432]

b.c. es-Seb'u't-Tıvâl (السبع الطوال)

es-Seb'u't-tıvâl terim olarak yedi uzun sûre için kullanılan bir terim olup Bakara sûresi ile başlayıp Tevbe sûresi ile son bulur. Bir kısım 'ulemâ bu görüştedir. el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) ve Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915) İbnu Abbas'ın şöyle dediğini rivayet ederler: "Yedi uzun sûre; Bakara, Âl-i imrân, Nisâ, Mâide, En'am ve A'râf sûreleridir. İbnu Abbas'ın ravisi, "İbnu Abbas yedinciyi zikretti fakat onu unuttum" der. İbn Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938) ve bir başkası Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) ve Sa'îd b. Cübeyr'den (ö. 94/713) yaptıkları bir rivayette, yedinci sûrenin, Yunus sûresi olduğu söylenir. Bir başka rivayete göre yedinci sûre Kehf sûresidir.[433]

b.d. el-Miûn (المؤن)

el-Miûn, âyetleri yüzden fazla veya yüze yakın olan sûrelere verilen addır. Çünkü bu sûrelerin her birinin âyet sayısı, ya yüzden fazla veya yüze yakındır.[434]

b.e. el-Mesânî (المثاني)

el-Mesânî, el-miûn'u takip eden sûrelerdir. Çünkü mesânî, miûndan sonra ikinci sırayı almaktadır, yani miûn ilk sırayı, mesâni de ikinci sıradaki sûrelerdir. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ' (ö. 207/822) bu konuda şöyle der: "Mesâni, âyetleri yüzden az olan sûrelerdir. Çünkü bu tür sûrelerle, tıvâl ve miûn'dan daha çok senada bulunulur. Kur'ân'ın tamamına veya Fatiha sûresine de "mesânî" ismi verilmiştir."[435]

b.f. el-Mufassal (المفصّل)

Mufassal, "mesânî"den sonra gelen kısa sûrelerdir. Bu adla isimlendirilmesi sûreler arasına fâsıla olarak "besmelenin" çok girmesinden dolayıdır. Bu sûrelere "mufassal" adı

---

432 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 494.
433 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 989-90.
434 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 990.
435 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 990.

içlerinde mensûh âyetlerin azlığından dolayı da verilmiş olabilir. Bunlara "muhkem" adı da bu sebeple verilmiştir. Mufassal sûrelerinin sonuncusunun Nâs sûresi olduğu hususunda ittifak vardır. Bu grubun hangi sûre ile başladığı hususunda ihtilaf edilmiştir. Hucurât, Kıtâl/Muhammed, Câsiye, Sâffât, Saff, Tebâreke/Mülk, Feth, Rahmân, İnsân, Sebbaha/Hadîd veya Duhâ sûresi ile başladığına dair farklı görüşler bulunmaktadır.[436]

Mufassal sûreler, Kur'ân'ın son yedide birini teşkil eder[437] ve kendi içerisinde; tıvâl, evsat ve kısâr olmak üzere üçe ayrılır. Muhammed İbn Ma'in'e (ö. 484) göre "tıvâl" Nebe sûresine kadar, "evsat" Nebe'den Duha'ya kadar, "kısâr" ise Duha'dan Nâs sûresine kadardır. Bu taksim ileri sürülen görüşler içerisinde akla en yatkın olanıdır. Bazı âlimlere göre Muhammed ile Burûc sûreleri arası tıvâl, Burûc-Beyyine arası evsât; Beyyine-Nâs arası "kısâr mufassal" sûrelerdir. Tehânevî, "Bazılarına göre ise Muhammed ile Burûc arası tıvâl, Burûc-ile Beled arası "evsât"; Beled-Nâs arası "kısâr mufassal" sûrelerdir" bilgisini nakleder.[438]

Tehânevî, 'Alemüddîn es-Sehâvî'nin (ö. 643/1245), bazı selef âlimleri tarafından sûrelerin farklı şekillerde isimlendirdiği bilgisini nakleder. Kur'ân-ı Kerim'de Meyâdîn, Besâtîn, Mekâsîr, 'Arâiş, Deyâbîc ve Riyad vardır. Meyâdîn "الم" ile Besâtîn "الر" ile Mekâsîr "hâmidât" ile 'Arâiş "sebbeha" ile Deyâbîc "Âl-hâ-mîm" ile Riyâd ise "Mufassal" ile başlayan sûrelerdir. Sehâvî'nin verdiği bilgilere göre selef âlimlerinden bazıları Kur'ân'ı Tavâsîm (الطواسيم) , Tavâsîn (الطواسين) , Âl-hâ-mîm ile havamîm olmak üzere dörde bölmüşlerdir. 'Alemüddîn es-Sehavî'ye göre "Kavâriu'l-Kur'ân (قوارع القرآن)", euzu besmele ile okunup kendisi ile sığınılan âyetlerdir. Âyetlere bu adın verilmesi, âyetü'l-kürsî ve muavizeteyn gibi şeytanı ürkütüp uzaklaştıran âyetler olmasıdır. Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde merfu' olarak yer verdiği bir rivayette İzz âyetinin الحمد لله الذي لم يتخذ ولداً âyeti[439] olduğunu söylemektedir.[440]

b.g. 'Adedü's-Süver (عدد السور)

---

436 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 990

437 Ragıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 638; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 990.

438 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 990.

439 el-İsrâ 17/111.

440 Ebû'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikra* (nşr. 'Alî Hüseyin Bevvab), Mektebetü't-Türas, Mekke 1987, s. 35; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 990.

İlgili terminolojide sûrelerin sayısını konu edinen 'adedü's-sûre teriminin tanımı bulunmamaktadır. Tehânevî, sûrelerin sayısının icmâ ile 114 olduğu bilgisini verir. Sûreler yukarıda ifade edildiği gibi çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Ahmed b. Hanbel, Vâsile b. Eska'dan (ö. 85/704) rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Bana Tevrat yerine es-seb'u't-tıvâl (yedi uzun sûre), Zebur yerine el-miûn, İncil yerine el-mesâni verildi, el-mufassal ile üstün kılındım".*[441]

Kur'ân sûrelerinin sayısının icmâ ile 114 olduğunu yukarıda belirttik. Bakara sûresi ittifakla 286 âyettir. Kur'ân'ın bir i'câz vechi de bu rakamın "86" kısmının Mekkî, "28" kısmının Medenî sûrelerin sayısını ifade etmesidir.

b.ğ. Esmâü's-Süver (أسماء السور)

Çoğunlukla muhtevasında yer alan bir kelime, bir şahıs ya da konu edinilen topluluğun adını alan Kur'ân sûrelerinin ekserisi tek, bazılarının da iki veya ikiden çok adı vardır. Bu sûrelere verilen isimlerin hem tevkifî/vahiy eksenli (توقيفي) hem tevfîkî/ictihâdî/istinbâtî (توفيقي) olduğunu söyleyenler olmuştur. Birden fazla adı olan sûrelerden biri de Fatiha sûresidir. Bu sûrenin yirmiden fazla ismi vardır. (1) Fâtihatü'l-Kitâb. (2) Mushaf Fatiha sûresi ile başladığından dolayı "Fâtihatü'l-Kur'ân" adı verilir. (3) Ümmü'l-Kitâb. (4) Fatiha'nın diğer sûrelerden önce gelmesi, ötekilerin kendisine tâbi olmasından dolayı "Ümmü'l-Kur'ân" adı verilmiştir. Çünkü Fatiha diğer sûrelerin önüne geçmiştir, hatta savaşlarda sancaktara öne geçtiği, ordu da kendisine uyduğu için ümm (öncü) adı verilmiştir. (5) Fatiha sûresi Kur'ân'ın mevcut olan manaları ve hikmetleri ihtiva ettiği için el-Kur'âni'l-'Azîm adı verilmiştir. (6) es-Seb'ü'l-Mesânî. Yedi denilmesi yedi âyet olmasındandır. Bazıları besmeleyi âyet kabul edip أنعمت عليهم kısmını müstakil bir âyet kabul etmezler. Bazıları da tam aksini ileri sürerler. Her rek'atta kendisiyle senâda bulunulduğu ya da iki kez indiği için bu ismi aldığı da söylenir. (7) Kur'ân'ın manaları ve hikmetlerle dolu olduğu için "el-Vâfiye" adı verilmiştir. (8) el-Kenz. (9) Fatiha sûresi namazda tek başına kâfidir. Diğer sûreler bunun yerini tutmaz. Bu sebeple "el-Kâfiye" adı verilmiştir. (10) Fatiha Kur'ân'ın aslı ve ilk sûresi olduğu için "el-Esâs" adı verilmiştir. (11) Nûr. (12) Hamd. (13) Şükr. (14) Sûretu'l-hamdi'l-ulâ. (15) er-Rukye (16) eş-Şîfâ. (17) eş-

[441] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVIII. 188; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 989.

Şâfiyye. (18) Namazın sıhhati kendisine dayandığı için "Sûretu's-Salât" adı verilmiştir. (19) Salât. (20) إهدنا ifadesi ile dua içerdiği için "sûretu'd-Dûa" adı verilir. (21) Suretu's-suâl. (22) Sûretu'-t-ta'limi'l-mesel. (23) Sûretu'l-münâcât. (24) إياك نستعين ifadesinde sığınma bulunduğu için "Sûretu't-tefvîz" adı verilir.[442]

b.h. Dîbâcü'l-Kur'ân (ديباج القرآن)

Tehânevî, Sehâvî'den naklen el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) ve Abdullah İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) şöyle dediğine yer vermektedir: "Havâmîm (hâ-mîm harfleri ile başlayan sûreler), Kur'ân'ın dîbâcıdır."[443]

6. Kısasü'l-Kur'ân (قصص القرآن)

Cabir b. Hayyân, Hârizmî, İbn Fûrek, Cürcânî ve İbn Kemâl bu terime kitaplarında yer vermemişlerdir. Münâvî kelimenin daha çok sözlük anlamlarını izah etmekle yetinirken, Tehanevî ise bu terimi "tekrîr" terimi altında özetle izah etmektedir. Münâvî, Ebü'l-Bekâ ve Tehanevî ise özetle izah etmişlerdir.

Kıssa kelimesinin çoğulu kısas olup lügat manası "bir şeyin izinden gitmek, bir şeyi anlatmak, bir kimseye haber bildirmek" gibi manaları içermektedir. "Bir şeyi olduğu gibi anlatmak" manasında قصصت الحديث denilir. Bu minvalde نحن نَقُصُّ عليك أحسنَ ٱلْقَصَصِ âyetinin manası *"en güzel beyân ile sana açıklayacağız"* demektir." [444] Haberi ona kıssa olarak anlattı" ifadesi anlamında قصّ عليه الخبر قَصصاً denilir.[445] Kassa fiilinin masdarı olan "kasas" kelimesi, vakıaları ard arda, sırasıyla haber vermek demektir. "İzin tamamlandığı yere kadar takip etmek" anlamında" قص الأثر denilir.[446]

---

442 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 991. Ayrıca diğer sûrelerin isimleri için bk. Münire Muhammed Nasır ed-Devseri, *Esmau suveri'l-Kur'ân ve Fezaileha*, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmâm 1429, 686 s; Seyf b. Raşid Cabirî, *Esmaü's-suveri'l-Kur'âniyye: delâlat ve işârat*, y.y. 1423/2002, 564 s.

443 Ebû'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikra* (nşr. 'Alî Hüseyin Bevvab), Mektebetü't-Türas, Mekke 1987, s. 35; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 990.

444 Yûsuf 12/3.

445 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 220.

446 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 583-84; Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin Kasımî, *Mehasinü't-te'vil (Tefsirü'l-Kasımî)* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dârü'l-Fikr, Beyrût 1978, IV. 116.

Tarih ilminin olmazsa olmazı olan "kişi, yer ve zaman", Kur'ân çerçevesinde birtakım kıssaların aktarımında amaç olarak gözetilmemiştir. Fakat bu kıssaların Kur'ân'da farklı üsluplarda sık sık tekrar edildiği de herkesin malumudur. Aynı kıssanın farklı âyet grupları içinde tekrarına ne lüzum vardı? Kıssaların tekrarı "i'câzı" ile bağlantılı mıdır? ... gibi sorulara ilgili eserlerde cevap aranmaya çalışıldı. Söz gelimi Ebü'l-Bekâ, aynı kıssanın diğer sûrelerde tekrar edilmesini müteşâbihâttan addetmektedir.[447] Fakat Tehanevî, "Tekrâru'l-kısasi'l-Kur'ânî" başlığında Kur'ân'daki kıssaların tekrarına dair birtakım hikmetlerden söz eder. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

(1) Kur'ân kıssalarının bağlama uygun olarak daha önce zikredilmeyen birtakım ilavelerle tekrar edilmesi veya kelimenin bir nükte sebebiyle başka bir kelimeyle yer değiştirmesi, kıssanın tekrarı addedilmez. Kur'ân'ın bu üslubu, Belâgat âlimlerinin çokça kullandığı bir üsluptur.

(2) Bir kelâmın, değişik edebi sanat ve üslupta kullanılıyor olması tekrardan adedilmez. Bu türden kullanımın fesahattaki değeri ehli tarafından kabul edilir.[448]

(3) Kıssaların naklindeki sebepler, ahkâmın naklindeki sebeplerden az olduğundan, kıssaların tekrarı, ahkâm âyetlerinin tekrarından daha fazladır.

(4) Allah, Kur'ân'ı indirdi; muarızlar, nazmın hangi şeklinde olursa olsun, benzerini getirmede âciz kalmışlardır. Allah, kıssaları değişik sûrelerde tekrar etmekle, karşı gelenlerin acizliklerini açıkça ortaya koymuştur.

(5) Allah muarızlara فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ *"Siz de bunun benzeri bir sûre getirin."*[449] âyetiyle sûrenin bir benzerini getirmeye davet etmiştir. Eğer Kur'ân'daki herhangi bir kıssa, sadece bir sûrede zikredilseydi Araplar, "sûrenin benzerini siz getirin" derlerdi. Bu yüzden Allah, iddialarını her yönden çürütmek için aynı kıssayı değişik sûrelerde tekrarlamıştır.[450]

Yukarıda, tekrar edilen kıssalar için birtakım hikmetlerden ve gerekçelerden söz edildi. Yûsuf kıssasının tekrar edilmemiş olmasının hikmeti bir soru olarak akla gelebilir. Bu hususu Ebü'l-Bekâ izah etmiştir. Şöyle ki, entrikacı ve şehvet düşkünü olan Azîz'in hanımı ve çekicilikleriyle övünen diğer kadınların, çok güzel ve yakışıklı olan Yûsuf'a karşı aşırı

---

447 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 845.

448 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s.734

449 el-Bakara 2/23.

450 es-Süyûtî, *el-İtkân*, V. 1655-56; Tehânevî, *Keşşaf*, I. 503-504.

sevgiye kapılmalarını konu edinen bir kıssa olması, "gözü haramdan sakındırmak ve işlenen kusurları örtmek" bakımından Yûsuf sûresi dışında bu kıssanın tekrar edilmemiş olması uygun düşmüştür. Ebü'l-Bekâ, Hz. Peygamber'in kadınlara Yûsuf kıssasının öğretilmesini yasaklamasını konu edinen rivâyetin Hâkim en-Nîsâburî tarafından sahih kabul edildiğini de nakleder. [451] Fakat bu hadîs ne matbu' ne de mahtût olan *el-Müstedrek*'te ne de hadîs metinlerini konu edinen kitâbiyâtta bulunmaktadır. Fakat Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328), selef ulemâsından bazılarının "kadınlara Yûsuf sûresinin öğretilmesini", kerih gördüklerini nakletmektedir.[452] Muhtemeldir ki selef ulemâsının bu yaklaşımı kimi âlimlerce hadîs olarak algılanmış ve hadîs olarak nakledilmiştir.

7. Âdâbu'l-Müfessirîn (آداب المفسرين)

Hadis'te âdabü'l-muhaddis (آداب المحدث), Tasavvuf'ta âdâbü'l-mürîd (آداب المريد), fıkıh'ta âdâbü'l-kazâ (آداب القضاء) ve âdâbü'l-fetvâ (آداب الفتوى) terimleri ilgili alanların "aslî terim"i olduğu gibi tefsir ilminde de Kur'an'ı tefsir eden müfessirin adabı bulunmaktadır. Birtakım itikadî mezheplere ve bid'at olduğu düşünülen fırkalara isnâd edilenlerin tefsir yazma girişimleri, "bir müfessirde aranacak şartlar" olarak tanımlayabileceğimiz "âdâbü'l-müfessirîn" teriminin doğmasına sebebiyet vermiştir. Bu çerçevede âdâbü'l-müfessirîn terimi tefsir ilminin aslî terimi olmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etmek için Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen rivayetler dışında herhangi bir tefsir ameliyesi olmayacağını düşünenler olduğu gibi "bir müfessirde aranan şartların" kişide hâsıl olması takdirde yaptığı "tefsirinin makbul olabileceğini" savunanlar da olmuştur.[453] Bu çerçevede âdâbü'l-müfessirîn "Kur'ân müfessirinin sahip olması gereken âdâb, nitelikler ve şartları konu edinen"[454] terimdir. Tehânevî, kitabının mukaddimesinde müfessirin bilmesi gereken 15 tane ilimden söz eder: lügat, nahiv, sarf, iştikâk, me'ânî, beyân, bedî' (bu son üçüne belagat/retorik denir), kırâ'at, kelâm, usûlu'l-fıkh, esbâbü'n-nüzûl, kısasu'l-kur'ân

451 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 220.

452 Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *er-Red ale'l-Ahnâî* (nşr. ed-Dâni Munîr Âl-Zuhvî), el-Mektebe el-'Asriyye, Beyrût 1423/2002, s. 82.

453 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 33.

454 Başlangıçtan günümüze müfessirde aranan nitelikler, şartlar için bk. Girîdî Sırrı Paşa, *Tabakat ve âdab-ı müfessirin*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaâdet 1312, s. 23-29; Ahmed Kuşeyri Süheyl, *el-Müfessir: şurutuhu, adabuhu mesadiruhu*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1429/2008, s. 99-353.

(tarih), en-nâsih ve'l-mensûh, fıkıh, hadis, ilmu'l-mevhibe[455] (Allah tarafından ilmiyle amel edenlere verdiği bilgidir).[456]

Âdâbü'l-müfessirîn şeklinde bir vakıanın olması sebebiyle tefsir yazma geleneği genellikle müfessirin ilimde zirveye ulaştığı merhalelerde yazılmıştır. Kezâ, bu şartlardan dolayı olsa gerektir çok azı istisna müfessirlerin kâhir ekseriyeti tek yönlü olmamıştır. Hem genel nitelikli tabakat hem de özelde tefsir ilminin tabakat kitaplarına bakıldığında bu durumun müsellem olduğu görülecektir.

8. Aksâmu'l-Kur'ân (أقسام القرآن)

İslâm öncesi Câhiliye Arap toplumunda yaygın bir üslup olan yemin geleneği Kur'ân-ı Kerîm'de muhafaza edilmiş ve tefsir ilminde bu konuda zengin bir kitâbiyât oluşmuştur. Aşağıda bu kelimenin terim anlamına ve bununla ilintili diğer terimlerin izahlarına yer verilmiştir.

a. Aksâmu'l-Kur'ân Terimi

Kasem, mütekellimin kendisine, -bir övünç vesilesi olan, şanını yücelten veya başkasını yeren, arkadaşlık gayesini güden, öğüt ve zühd yerini tutan- kelimelerle bir şeye yemin etmek istemesidir.[457] Ayrıca kasem kelimesi, -şart anlamlarına da gelen "yemin" (يمين) ve "hilf" (حلف)- kelimelerinden daha hâstır.[458] Bir kasemde genellikle "muksemun bihi", "muksemun 'aleyh (cevâbu'l-kasem)" ve edâdü'l-kasem (hurûfü'l-kasem) olmak üzere üç unsur bulunur.[459] Kasem cümlesinin bir unsuru olan "kasem harfleri", bâ, tâ ve vâv harfleridir. Fakat kasem için asıl olan harf "bâ" harfidir. Bu sebeple bâ, cümledeki veya hitaptaki hem açık (müzher) hem de gizli (muzmer) olan isimlerin başına gelebilirken vâv sadece muzmerin başına; kasem harfleri içerisinde "dahîl hüvviyetinde" olan tâ ise sadece lafza-i celâlin başına gelir. Eymullahi (أيمُ الله) ifadesi de kasem harfi olarak kabul edilir. Basralılar ve Kûfe ekolünde Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'ya (ö.207/822) göre bu ifade yemîn kelimesinin çoğulu olup aslı (أيمُنُ الله)'tır. Kûfelîler ve Basra ekolünün en önemli temsilcisi

---

455 'İlmu'l-mevhibenin varlığına zımnen işaret eden âyetler için bk. el-Bakara, 2/282; el-Enfâl, 8/29; et-Talak, 65/2-3.

456 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 33.

457 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1316.

458 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 725; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1316

459 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1316.

sayılan Sîbeveyhi'ye (ö. 180/796) göre bu ifadenin herhangi bir aslı, müştakı olmayıp tıpkı -bâ, vâv gibi- kasem harfi olarak vaz' edilmiştir. [460]

Aksâmu'l-Kur'ân terkibinde "kasem"in manası; söylenen sözün tahkîk ve te'kîd ifade etmesidir. Bu mana kastedildiğinden dolayı وَاللهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ *"Allah, o münafıkların hiç şüphesiz yalancılar olduklarına şahitlik eder."*[461] âyeti "Allah'ın tanıklık etmesinden haber vermesi şeklinde bir cümle olduğu" halde, te'kîd ifade ettiğinden kasem cümlesi olarak kabul edilmiştir.[462]

Kur'ân-ı Kerîm'de kasemler çok fazladır. Peki, Allah'ın kaseme müracaat etmesinin anlamı ne olabilir? Kasem, eğer mümini inandırmak için yapıldıysa, o zaten yemine gerek duymaksızın, Allah'ın kelâmını doğrudan doğruya tasdik eder, kâfiri inandırmak için yapıldıysa, bu kasemin kâfire bir faydası olmaz. Bu durumda Kur'ân kasemlerini, ne şekilde anlamamız gerekmektedir? ... gibi sorulara ilgili terminolojide sadece Tehânevî, "malum olduğu üzere Kur'ân-ı Kerîm, Arap Dili'yle nâzil olmuştur. Araplar bir sözün te'kidini istediklerinde, âdet üzere, yemin ederler" bilgisine yer verir. Tehânevî, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî'den (ö. 465/1072) yaptığı nakline göre o bu soruya şöyle cevap verir. Allah'ın yemin etmesi, hüccetin kemâlini ve te'kîdini gösterir. Hüccetteki hüküm, ya şehâdetle, ya da kasem ifadesiyle belirtilir. Allah Kur'ân'da, kâfirlere hüccet bırakmayacak şekilde iki türlü kaseme de yer vermiştir, شَهِدَ اللهُ أَنَّه لا إِلَهَ إِلا هُوَ *"Allah kendisinden başka ilah olmadığına şahitlik eder"*[463] âyeti قُلْ إِي وَرَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ *"De ki: Evet Rabbimie andolsun ki o (azab) elbette gerçektir"*[464]ayetleri buna misaldir.[465]

Tehânevî, "Allah'tan başkasına yemin etme, yasaklandığı halde, mahlûkata nasıl kasem edilir?"[466] sorusuna dair şu hususları zikreder: (1) Mahlûkata yapılan yeminlerde, muzaf hazfedilmiştir. Bunlar aslında وربُّ الشَّمْسِ ve وربُّ التِّينِ şeklindedir. (2) Kasemler,

---

460 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 725.

461 el-Munâfikûn 63/1.

462 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1316.

463 Âl-i İmrân 3/18.

464 Yûnus 10/53.

465 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1316.

466 Allah'tan başka herhangi bir şey üzerine yeminin yasaklandığını konu edinen hadisler için bk. Buhârî, "Eymân", 4; Müslim, "Eymân", 1-6; Ebû Dâvûd, "Eymân", 3-5; Nesâî, "Eymân", 1-12, *Müsned*, II, 34.

yemin edenin önem verdiği şeyler üzerine yapılır. Bu durumda değer verilenin, değer verenin üstünde olması gerekir. Oysaki Allah'ın üstünde değer verilecek hiçbir şey yoktur. Bu nedenle Allah, bazen nefsine/zâtına, bazen de mahlûkata yemin etmiştir. Esasen mahlûkatın varlığı, Allah'ın yoktan var eden ve yaratan olduğuna delildir. Çünkü mef'ûl varsa bunun fâ'ili de olması icâb eder. (3) Allah, mahlûkattan istediğine yemin edebilirken insanlar, Allah'tan başkasına yemin edemez. Tehânevî'nin Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî'den yaptığı nakline göre o bu hususu şöyle açıklar. Bir şeye yemin, ya faziletinden, ya da faydasından dolayı yapılır. Faziletinden dolayı yapılan yemine örnek وطُورِ سِينِينَ *"Sinâ dağına andolsun..."*[467] ayetidir. Faydasından dolayı yapılan yemine misal ie والتِّين والزَّيْتُون *"Tîn'e (İncire) ve zeytûn'a andolsun..."*[468] ayetleridir. Hülasa Allah Kur'ân-ı Kerîm'de ya فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالأرضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ *"Göğün ve yerin Rabbine andolsun ki o (size va'dolunanlar) gerçektir."*[469] âyetinde olduğu gibi zâtına; ya والسَّماء وما بناها *"Göğe ve onu yapana (bina edene) andolsun"*[470] âyetinde olduğu gibi fiiline; ya da والنَّجْمِ إِذَا هَوَى *"Battığı sırada yıldıza andolsun"*[471] âyetinde olduğu gibi mahlûkatına yemin eder.[472]

İlgili terminolojinin verilerine göre kasemler, mezkûr âyetlerde görüldüğü gibi ya zâhirdir, ya da gizlidir, muzmerdir. Muzmer olan da ikiye ayrılır: (a) Lâmu'l-kasem'den yemin olduğu anlaşılan: لَتُبْلَوُنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وأَنْفُسِكُمْ *"Mallarınız ve canlarınız hususunda siz mutlaka imtihan olacaksınz"*[473] âyeti gibi. (b) Manadan kasem olduğu anlaşılan: وإِنْ مِنْكُمْ إلا وَارِدُهَا *"Sizden hiç kimse yoktur ki cehenneme varmasın"*[474] âyeti gibi. Âyette mukadder والله

---

467 et-Tîn 95/2.
468 et-Tîn 95/1.
469 ez-Zâriyât 51/23.
470 eş-Şems 91/5.
471 en-Necm 53/1.
472 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1316.
473 Âl-i İmrân 3/186.
474 Meryem 19/71.

lafzı vardır.[475] Allah, sıfatlarıyla mevsûf olan mukaddes zâtına, zat ve sıfatlarının gereği olan âyetlerine veya âyetlerinin yüceliğini ifade eden bazı mahlûkata yemin etmiştir.[476]

Kasem, çoğunlukla haberî cümleyle, bazen de inşâi cümleyle yapılır. Yukarıdaki örneklerde haber cümlesi şeklinde olanlara örnek verdik. İnşaî cümle şeklinde kaseme örnek فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُون *"Rabbine andolsun, onların hepsine yapmakta olduklarını mutlaka soracağız"*[477] âyetidir. Âyetteki bu kasemle, kendisine "yemin edilenin tahkîki, te'kîdi" murad edilmesi halinde âyet, haberî cümle olur. Bizzat "kasemin tahkiki, tekidi" kastedilirse, kasemin te'kîd ve tahkîkiyle "kendisine kasem edilenin gaybî ve hafî manalara uygun" düşmesi gerekmektedir. Bu da -mezkûr âyette olduğu gibi- gaybî ve hafî manaların sübûtuna kasem edildiğinde olur. Güneş, ay, gece, gündüz, gök, yer gibi müşahade edilebilen şeylere yemin edilmesi, bizzat bunlara değil, "bunların varlığına" kasem yapılmış olur. Dolayısıyla Allah'ın yarattığı şeyler üzerine yaptığı kasemleri, "onları yaratmış" olmasından dolayıdır. Bunların varlıklarına yemin edilmesi câizdir, kendilerine yemin edilmesi ise (يُقْسم بها ولا يُقْسَم عليها) câiz değildir.[478]

Ebü'l-Bekâ, cevâb-ı kasemin yedi türlü olabileceğini şu örneklerle ortaya koyar: (1) İnne (إنَّ) edatı ile: إنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَاد ...والفجر âyetleri[479] gibi. (2) Mâ-i nâfiye ile: ما ...والضُحَى وَدَّعَكَ رَبُّكَ âyetleri[480] gibi. (3) Lâm-ı meftûha ile: فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهم أَجْمَعِينَ âyeti[481] gibi. (4) İn-i muhaffefe (إنْ): تاللهِ إنْ كُنَّا لَفِي ضَلَالٍ مُبينٍ âyeti[482] gibi. (5) Lâ (لا) edatı ile: وأقْسَمُوا بالله جَهْدَ أيمانهم لا يَبْعَثُ اللهُ مَنْ يَمُوتُ âyeti[483] gibi. (6) Kad (قد) edatı ile: والشَّمْسِ... قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا

475 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 726; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1316.

476 Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyan fî aksami'l-Kur'ân (Eymânü'l-Kur'ân)* (nşr. Taha Yûsuf Şahin), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1402/1982, s. 6; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1316.

477 el-Hicr 15/92.

478 İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyan*, s. 6-7; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1316-17.

479 el-Fecr 89/1-14.

480 ed-Dûhâ 93/1-3.

481 el-Hicr 15/92.

482 eş-Şu'arâ 26/97.

483 en-Nahl 16/38.

âyetleri[484] gibi. (7) Bel (بل) edatı ile: ق وَٱلْقُرْآنِ المجيد بلْ عَجِبُوا âyetleri[485] gibi. Ebü'l-Bekâ, bu yedi durumu aşağıdaki görüleceği gibi manzûm olarak da ifade etmiştir.[486]

إن تُرِدْ عِلْماً بِنَظْمٍ ضابطاً سبعة فاحفَظْ جواباً لِلْقَسَم

إنَّ ما النفي لا قد بل وَإِنْ خففت مفتوحة اللام فَتَم

b. Aksâmu'l-Kur'ân Terimi İle İlintili Terimler

Yukarıda aksâmu'l-Kur'ân terimine dair birtakım tartışmalara yer verdik. Aşağıda kasemle ilintili olduğunu düşündüğümüz terimleri konu edineceğiz.

b.a. Yemîn (اليمين)

Sözlükte "kuvvet" anlamında olan yemîn terim olarak Allah'ı anmakla veya ta'lîk suretiyle, haberin, sözün iki tarafından birini kuvvetlendirmesidir. Allah anılmaksızın yapılan yemin, şart ve cezanın zikredilmesi şeklindedir. Biri yemin etmemeye yemin etse ve "eğer eve girersem kölem hürdür" dese, sözünde durmazsa yeminini bozmuş olur. Helali olanı haram kılmak (تحريم الحلال) da لِمَ تُحَرِّمُ ما أَحَلَّ اللهُ لك... قد فرض الله لكم تَحلّة أيمانكم *"Niçin, Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi, haram kılıyorsun? ... Allah size, yeminlerinizi (keffâretle) çözmeyi meşru' kılmıştır."*[487] âyetinde olduğu gibi yemindir.[488]

b.b. Yemîn-i Gamûs (اليمين الغموس)

Mâzide olan bir işin yapılmış veya yapılmamış olmasına dair "yalan yere" yemin etmektir.[489] Harizmî, Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin (ö. 175/791) yemîn-i gamûsu "içerisinde istisna olmayan yemin"[490] şeklinde tanımladığını nakletmektedir. el-Ferâhidî, yaptığı tanımın yanı sıra "içerisinde hakkın kat' edildiği yemin" şeklinde bir tanım da nakleder.[491] el-Ferâhîdî, yemin akdini de "içerisinde istisna ve boş sözün olmadığı yemin"

---

484 eş-Şems 91/1-9.

485 Kâf 50/1-2.

486 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 725-26.

487 et-Tahrîm 66/1-2.

488 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 218; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 467; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 751.

489 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 218; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 467; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 751.

490 Harizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, s. 39.

491 Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (ö. 175/791); *Kitâbü'l-ayn* (nşr. Mehdi Mahzumi, İbrâhim Samerrai), Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, Beyrût 1988, IV. 380; Harizmî, *Mefâtihu'l-'ulûm*, s. 39.

şeklinde tanımlamış ve "kişinin yaptığı yemine vefalı olması gerektiğini ve her şeyin 'ukdesinin onu ihkâm etmesi (عقدةُ كل شيء إبرامُه)"[492] olduğunu söylemektedir.

b.c. Yemîn-i Lagv (اليمين اللغو)

İlgili terminolojide bu terim fıkhî mezheplerin ihtilaflarına da girilerek şöyle tanımlanmıştır: Ebû Hanîfe'ye göre bir şeyin "öyle olduğunu" zannederek yemin etmesi ve vakıada öyle olmaması şeklindeki yemindir. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî'ye göre, üzerine kişinin kalbini bağlamadığı "Hayır, vallahi, evet billahi" demesi gibi kasıtsız yemindir.[493]

b.d. Yemin-i Mün'akide (اليمين المنعقدة)

Kişinin gelecekte bir şeyi yapmaya veya yapmamaya yemin etmesidir.[494]

b.e. Yemînü's-Sabr (يمين الصبر)

Bir müslümanın malını almayı kasdederek, kişinin bilerek yalan yere ettiği yemindir. Kalbinden menedenler/zevâcir bulunmasıyla beraber onu süratle sonuçlandırmaya "sahibi sabrettiği" için "sabır yemini" diye adlandırılmıştır.[495]

9. Mücmelü'l-Kur'ân (مجمل القرآن)

Mücmel kelimesi "icmâl" masdarından türemiş olup sözlük manası "tamamlanmamış hesap, tafsilâtlı olarak izahı yapılmamış kelam, kapalı, mübhem" gibi anlamlara gelmektedir. Keza جملةُ الشيء ifadesi "tamamı", أَجْمَلَ الْحِسَابَ ifadesi "hesabı topladı" manasına gelir.[496]

İlgili terminolojide mücmel terimi için zikredilen tanımlar şunlardır:

(a) Mücmel, delâleti açık olmayan lafızdır. "Delâleti açık olmayan" kaydı ile "mühmel" terimi tanım dışında bırakılmıştır. Zira mühmelin "ifade ettiği bir delâlet" bulunmamaktadır. Dâvûd b. 'Alî ez-Zâhirî (ö. 270/884) dışında tüm âlimler Kur'ân'da

---

492 el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-ayn*, I. 140.

493 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 161, 218; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 351, 467; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 623, 751.

494 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 218; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 467; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 751.

495 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 218; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 468; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 751.

496 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1474

mücmel olan lafızlar bulunduğu hususunu kabul ederler. Mücmel lafızların mücmel olarak kalıp kalmayacağına dair birtakım görüşler bulunmaktadır. "Bu görüşler içerisinde en sahih olanı, mükellefin mücmel lafızlarla amel etme zorunluluğunun olmamasıdır."[497]

(b) Mücmil'den (sözün sahibinden) bir beyân, açıklama yapılmadığı takdirde lafzın kendisiyle kasdedilen mananın gizli kalmasına (ما لا يوقف على المراد منه إلا ببيان من جهة المتكلم) denir.[498] Bu kapalılık ya müşterek gibi lafızları aynı olan manaların bir araya yığılmasından ya " إنَّ الإنسان خُلق هَلُوعاً helû' (sabrı kıt, haris)"[499] gibi lafzın garabetinden ya da salât, zekât, ribâ gibi, zâhir manasından, bilinmeyen bir manaya nakledilmesinden dolayı olur. Bu kapalılığı gidermek "ya istifsâr/soru sorma" ya "taleb" ya da "teemmül" ile olur. Bir örnekle açıklamak gerekirse وأقِيمُوا الصَّلاةَ âyetinde[500] geçen "salât" kelimesinin sözlük manası "dua"dır. Ne var ki burada, lügavi mana murat edilmemiştir. "Salât" içerikli âyetler inince sahabe, -bu kelimeden ne kastedildiğini anlamadıklarından olsa gerek- "Nasıl salât yapalım" deyince Hz. Peygamber, fiiliyle[501] bu kelimeyi açıklamıştır. İşte mücmel bir kelimeden ne kastedildiğini "mücmilden" açıklamasını istemeye "istifsâr" denilmektedir. Kur'ân çerçevesinde düşündüğümüz zaman mücmil bizzat Allah'tır. Mücmilin maksadını beyân eden de Hz. Peygamber olmaktadır.

Taleb yoluyla mücmeli gidermeye örnek verecek olursak Kur'ân'da salât kelimesinin "tevâzu'-huşû' ve erkân-ı ma'lûme" olmak üzere iki anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu iki mana arasında murâd edilen manayı tespit etmeye "taleb" denir. Salât ile erkân-ı ma'lûmeyi kasdettiğimiz zaman "namaz kılmayacağına dair yemin eden birinin cenaze namazı kılması halinde yeminin bozulmayacağını"; "huşu'-tevâzu'" manasını murat ettiğimizde mezkûr kişinin cenaze namazı kılması durumunda yeminin bozulacağını söyleyebiliriz. İşte bu yöntem veya çözüm biçimi "teemmül" yoluyla mücmel lafızdaki kapalılığı gidermek demektir.[502]

---

497 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1474, 76.

498 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 42.

499 el-Me'âric 70/19

500 el-Bakara 2/43.

501 Buhârî, "Ezân", 18; "Edeb", 27; Dârimî, "Salât", 42.

502 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 170-71; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 369; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 639; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 42; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1474.

(c) Lafzından ne tür mana kastedildiğinin düşünülemediği, akledilemediği lafızdır.[503]

Ebü'l-Bekâ, mechûl bir sıfata bitişen 'âmm lafzın da mücmel olarak nitelenebileceğini söylemektedir. Örneğin وأُحِلَّ لكم ما وَرَاء ذلكم أن تَبْتَغُوا بأموالِكم مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ" *(Bunların dışında kalanlar ise, iffetli yaşamak şartıyla mallarınızla (mehirlerini verip) istemeniz size helal kılındı.)"*[504] âyetinde zikredilen muhsin (مُحْصِن) ifadesinin müşterek bir lafız olması nedeniyle ne olduğu açık olmadığı için وأُحِلَّ لكم ifadesi mücmel olarak geldi.[505]

Tehânevî, âlimlerin bazı âyetlerin mücmel olup olmadığı konusunda ihtilafta bulunduklarını ifade eder: Örneğin "وَأَحَلَّ اللهُ البَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبا *(Allah, alışverişi helâl, ribâyı haram kılmıştır.)"*[506]âyetini mücmel içerisinde sayanlar olmuştur. Bu âyeti mücmel sayanlara göre ribâda, bir ziyadelik/artış söz konusudur. Yapılan her alışverişte mutlaka bir artış olduğuna göre bu ziyadelikte neyin helâl neyin haram olduğunun açığa kavuşturulması gerekir. Âyetteki ibarenin mücmel olmadığını söyleyenlere gere özel bir durum olmadıkça bey'i meşru olan şeyleri 'umûm manasına hamletmek gerekir. Tehânevî, Mâverdî'den nakille Muhammed b. İdris eş-Şâfi'î'nin bu âyete dair dört ihtimal ileri sürdüğünü bildirir:

(1) Bu âyet, 'umûm üzere olup "bey' lafzı", her türlü bey'i; "ribâ lafzı", her türlü ribâyı içine alan 'âmm kelimelerdir. Dolayısıyla bir delilin bunu tahsis ettiği durum hariç, her türlü bey' mübah; her türlü ribâ haramdır. Tehânevî Şâfi'î ve ashabının bu görüşü en sahîh görüş bulduğunu aktarır. Zira Hz. Peygamber, ashâbının câhiliyye döneminden beri âdet haline getirdiği problemli alışverişleri külliyyen yasaklamış, bunlar arasında hangisinin câiz olduğunu açıklamamıştır. Bu da, âyetin yasaklananlar dışında, her türlü bey'i mübah kıldığını gösterir. Hz. Peygamber, yasaklanan bey'i ve nevilerini açıklamıştır. Bu girizgahtan sonra 'âmm olan "bey' ve ribâ lafızları" "'umûm üzere kalan" mı ya da "husûs ifade eden" 'âmm lafızlar mı? Tehânevî her iki görüşün savunucularının olduğunu belirtir.

---

503 İbn Fûrek, *el-Hudûd*, s. 147.

504 en-Nisâ 4/24.

505 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 42.

506 el-Bakara 2/275.

(2) Bu âyet, "mücmel" olup bey'in helâl veya haram olanını ifade etmez. Bey'in helâl veya haram olanı Hz. Peygamber'in beyânıyla/açıklamasıyla bilinir. Âyetin mücmelliği bizatihi midir yoksa bey'i yasaklayan bir 'ârızın bulunmasından dolayı mıdır? Âyetin mücmelliği lafzında değil, murad edilen manada mıdır? Bey' lafzı, lügatte mevcut olan manayı ifade eder. Fakat karşısına, kendisine zıt olan bir mana çıkınca, iki 'umûmi kelime arasında tenakuz belirir. Bu durumda, murad edilen manayı ancak sünnet açıklar. Buna göre âyetin lafzan değil, manen mücmel olduğu veya lafzan mücmel olduğu anlaşılır. Böylece bu kelimeden, lügat manası kastedilmediği kendisine has, lügatta bulunmayan bazı şartlar taşıdığı anlaşılınca, bu kelime yine müşkil olarak kalır mı? Bu iki duruma göre âyet, bey'in helal olduğuna delâlet etse bile, âyetten haraket ederek bey'in helâl veya haram olanını tayin etmek imkânsızdır. İşte, mücmelle 'umûm arasındaki fark da böyledir. 'Umûm, zâhiri ile istidlal câiz iken, mücmelin zâhiriyle istidlal caiz değildir.

(3) Bu âyet, hem 'umûm hem de mücmel manadadır. Bu konuda şu noktalarda ihtilaf edilmiştir; (a) 'Umûmilik âyetin lafzında, mücmellik de manasındadır. (b) Âyetin وأحَلَّ اللهُ البيعَ kısmı 'umûm, وَحَرَّمَ الربا kısmı da mücmel olur. (c) Âyet aslında mücmel olduğu halde, Hz. Peygamber'in açıklamasıyla 'âmm olmuştur. Buna göre âyet beyân edilmeden evvel mücmel, beyândan sonra 'âmm manaya dâhil olmuştur. Bu durumda ihtilaf edilen bey'lerde âyetin zâhiri ile istidlalde bulunmak câiz olur.

(4) Bu âyet, meşru bey'leri tayin eden âyettir. Hz. Peygamber'in helâl ve haram olan alışverişleri belirtmesinden sonra nâzil olmuştur. Bu bakımdan âyette geçen البيع kelimesindeki lâm "ahd" manasındadır. Buna göre âyetin zâhiri ile istidlalde bulunmak câiz değildir.[507]

Tehânevî, mücmele bazen mübhem denildiğini ifade etmektedir. İbnü'l-Hassar'dan bu konuda nakide bulunmaktadır. "Mücmel" ile "muhtemel" aynı manada iki kelime olup aralarında ince bir fark vardır. Mücmel, mananın anlaşılmadığı lafızdır. Muhtemel ise, ister mecâzen ister hakikî olsun kelimenin yapısında iki veya daha fazla mefhûm ve manası bulunan kelimelerdir. Bu tanıma göre, ikisi arasında şöyle bir fark ortaya çıkar: Muhtemel,

---

507 Süyûtî ve Tehânevî'nin müşterek olarak Mâverdî'ye atıfla zikrettikleri bu dört görüşten dördüncüsü Mâverdî'nin tefsirinde bulunmamaktadır (krş. Mâverdî, *en-Nuket*, I. 348-50; Süyûtî, *el-İtkân*, IV. 1432-33; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1475-76).

bilinen bazı manalar taşır; kelime, bu manalar arasında müştereken kullanılır. Mücmel; belli bir manası olmayan lafızdır. Şâri', muhtemel lafızların manasını açıklamaya izin verdiği halde, mücmel kelimelerin beyanına izin vermemiştir.[508] Tehânevî, "bu nakilden mücmelin mübhem manasına" geldiği sonucunun çıkacağını belirtmektedir. Fakat nakilde muhtemel ile mücmel arasındaki fark anlatılmaktadır. Ayrıca mübhemin muhtemel olarak tesmiye edilmesi nâdirdir.

Tehânevî, lafızların mücmel gelmesini gerektiren birtakım sebepler zikreder:

(1) Müşterek olması. Örneğin ثلثة قُرُوءٍ âyetinde[509] geçen kur' kelimesi hem hayız hem temizlik manasına gelen müşterek bir lafızdır.

(2) Hazif yapılması. Örneğin "وتَرْغَبُون أنْ تَنْكِحُوهُنَّ *(evlenmek istediğiniz yetim kızlara)*"[510] âyetinde zikredilen رغب fiili hem olumsuz mana veren عن hem de olumlayan في harf-i cerriyle kullanılır. Âyette bu harfler mahzûf bulunduğundan iki türlü manayı takdir etmek mümkündür.

(3) Zamirin merci'inde farklılık olması. Örneğin ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْراً فضربته cümlesinde geçen ـه zamirinin Zeyd veya Amr'a dönmesi muhtemeldir.

(4) Atıf veya isti'naf ihtimalinin olması. Örneğin وما يَعْلَمُ تأويلَهُ إلا اللهُ والرَّاسِخُونَ في الْعِلْمِ يَقُولُونَ" *(Onun (müteşâbih âyetin) gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır" derler.)*"[511] âyeti gibi.

(5) Lafzın garîb olması. Bakara sûresinde boşanma sonrasından bahseden ve فلا تَمْنَعوهنَّ *"onlara (eşlerinize) engel olmayın"* manasına gelen تعضلوهن kelimesindeki garabet buna örnektir.

---

508 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1476-77.
509 el-Bakara 2/228.
510 en-Nisâ 4/127.
511 Âl-i İmrân 3/7.

(6) Lafzın az kullanılıyor olması. "يُلْقُون السَّمْعَ *(Onlar (şeytanın) sözüne kulak verirler)*"[512] ve "فَأَصبح يُقَلِّب كَفَّيْه *(iki avucunu ovuşturmaya başladı)*"[513] âyetlerinde olduğu gibi lafzın az kullanılıyor olması.

(7) Takdîm veya te'hîr yapılması. Örneğin "يَسْأَلُونَك كأنّك حَفِيٌّ عنها *(Sanki senin ondan haberin varmış gibi sana soruyorlar.)*"[514] âyetinde عن harf-i cerrinin takdim edilmesi gibi.

(8) Harfleri değişen kelimelerin, başka kelimeye kalbedilmesi. Örneğin "وطُورِ سِينِينَ *(Sînâ dağına and olsun)*[515] âyetindeki سينين kelimesinin aslının سينا olması gibi.

(9) Sözü zâhiren bir cümleye bağlamak için, tekrar etmek. Örneğin للذين اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ" (Küçük görülüp ezilen inanmışlara)"[516] âyetinde "hakir görülenlerin" iman edenler olduğunu teyit etmek dolayısıyla mücmelliği gidermek adına (لمن آمن منهم) ifadesi tekrar edilmiştir.[517]

10. Vücûhu'l-Kur'ân, Nezâiru'l-Kur'ân (وجوه القرآن ونظائر القرآن)

Tefsir ilminin aslî terimlerinden olan vücûhu'l-Kur'ân ve nezâirü'l-Kur'ân'la ilintili zengin bir kitâbiyât bulunmaktadır. Genellikle bu terimleri konu edinen eserler aynı oldukları için tek başlık altında zikretmeyi uygun gördük. İlgili terminolojide bu iki terimin tanımlamasına ve aralarındaki birtakım farklara sadece Tehânevî yer vermiştir. Ebü'l-Bekâ ise bu iki terimi tanımlamamakla birlikte vücûh ve nezâir olarak addedilen kelimelere kapsamlı bir şekilde yer vermiştir.

Aşağıda Tehânevî'nin vücûh ve nezâir terimlerine dair yapılan tanımlara ve aralarındaki birtakım farklara yer verilecektir:

---

512 eş-Şu'ara 26/223.
513 el-Kehf 18/42.
514 el-A'râf 7/187.
515 et-Tîn 95/2.
516 el-A'râf 7/75.
517 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1477.

(a) Vücûh; "ümmet" kelimesi gibi değişik manalarda kullanılan "tek kelimeye" verilen isimdir. Nezâir, birbirine benzeyen lafızlar (الألفاظُ المُتَواطِئَة) demektir.

(b) Vücûh, manalarda, nezâir kelimelerde, kullanılır. Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) ait olan bu görüş, Zerkeşî, Süyûtî ve Tehânevî tarafından zayıf kabul edilmiştir. Eğer bu tanım doğru kabul edilseydi sadece çok anlamlı kelimeler ele alınır; birçok yerde aynı manayı taşıyan kelimeler, bir başka ifadeyle Kur'ân'ın külliyatından bir kısmı [518] -yani bir kelimenin manalarından sadece birinin sürekli tekrarlanması- ele alınmazdı. [519] Hâlbuki bu görüşte olanlar kitaplarında vücûhu ayrı, nezâiri ayrı bir nev' olarak değerlendirmişlerdir. Vücûh ve nezâir, Kur'ân'ın mu'cîze olduğuna işaret eden nev'lerden biri de sayılmıştır. Öyle ki Kur'ân'da bir kelime, yirmi manaya geldiği gibi, daha az veya daha çok manaya da gelmekte, beşer kelamında ise böylesine mana zenginliği bulunmamaktadır. Bu da Kur'ân'ın üstünlüğünü ortaya koymaktadır.[520]

Ebü'l-Bekâ, vücûh konusunda doksan iki madde zikretmektedir. Aşağıda onun kitabında yer verdiği vücûha dair örneklerden "ihsân" ve "hayr" kelimeleri ele alınacaktır:

(1) İhsân (احصان) kelimesi:

Ebü'l-Bekâ, bu kelime için dört vecih zikreder: (a) İffetli olmak ve nefsi haramdan korumak. Bu manada وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ âyetini[521] örnek verir. (b) Evlenmek. Bu manada فَإِذَا أُحْصِنَّ âyetini[522] kaydeder. İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Bekâ'nın aksine bu âyette muhsân ifadesini "müslüman olmak" olarak açıklamaktadır. (c) Hürriyet. Bu manada نِصْفُ

---

518 "Kur'ân'ın külliyatından bir kısmı" şeklinde kayıtlandırmamızın sebebi Kur'ân Külliyâtının sadece manaları değil, mana yanında kitâbet, kırâat veya gramer gibi konuları da içerisine almasından dolayıdır. Bu nedenle Kur'ân külliyatından "salt mana eksenli olanlar" nezâir terimi ile ifade edilebilir. Nitekim Süyûtî de el-İtkân'da vücûh ve nezâir konusunu tamamladıktan sonra bu minvalde bazı nakillerde bulunmaktadır (bk. es-Süyûtî, *el-İtkân*, III. 987-1000).

519 Berik b. Sa'îd el-Karnî, Zerkeşî ve Süyûtî'nin nezâiri küllî kâideler içerisinde mütala etmelerini eleştirir ve küllîyâtın nezâirin "karşıtı" olduğunu ileri sürmektedir. Fakat bu yaklaşımına rağmen nezâirin "eğlebiyet üzere olan küllî kâideler" olmasını da kabul eder. Vücûh ve nezâirin külliyâtla ilişkisi ve ayrıştığı noktaları ve bu hususun mülahazası için bk. Berîk b. Sa'îd Âl-i Hâsin el-Karnî, *Külliyyatü'l-elfâz fi't-tefsir: dirâse nazariyye tatbikiyye*, Merkezu 'Âlemi't-Tıba'a, Riyâd 1426, I. 93-112.

520 Zerkeşî, *el-Burhân*, I. 102-103; Süyûtî, *el-İtkân*, III. 975-76;Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1703-1704.

521 en-Nûr 24/4.

522 en-Nisâ 4/25.

مَا عَلَى ٱلْمُحْصَنَاتِ مِنَ ٱلْعَذَابِ. âyetini[523] misal verir. (d) Nikâhla cinsi temasta bulunmak. Bu manada مُحْصِنِينَ غيرَ مُسَافِحِينَ âyetini[524] zikreder.[525] İbnü'l-Cevzî dördüncü âyetteki muhsan kelimesinin iffetli olmak manasına geldiğini savunur.[526]

(2) Hayır (خير) kelimesi:

Ebü'l-Bekâ, bu kelime için 21 vecih zikreder[527]: Kur'ân'ın kendisi, daha yararlı olan, mal, kötülüğün zıddı, ıslah etmek, evlat, afiyet, iman, fiyatların ucuzluğu, nafile ibadetler, sevab, daha faziletli, iffetli olmak, salih olmak, yemek, zafer elde etmek, at, kuvvet, dünya, iyiyi görmek, nimette bolluk.[528]

Ebü'l-Bekâ, vücûh konusunda doksan iki maddeye yer verirken Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767) 185; Ebû Abdirrahmân İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh ed-Darîr el-Hîrî (ö. 430/1039) 588; Muhammed b. Alî ed-Dâmegânî (ö. 478/1085) 531; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) 321; Zerkeşî temsil kabilinden 1; Süyûtî temsil kabilinden, 10 kelimeye yer verir.[529] Vücûh olarak addedilen kelimelerin sayısının kabarık olması, muhtemelen İbnü'l-Cevzî'nin de "Çoğu kimse, vücûh bablarının çoğaltmasının kastederek çok garîb sapmalara düşmüşlerdir."[530] sözünde işaret ettiği gibi bazı âlimlerin tekellüfe sapmalarından olsa gerektir. Zira vücûh olarak addedilen birtakım kelimelere bakıldığında zorlama bir çaba olduğu görülecektir.

---

523 en-Nisâ 4/25.

524 en-Nisâ 4/24.

525 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 55.

526 Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahman b. 'Alî İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücuh ve'n-nezâir* (nşr. Muhammed 'Abdülkerîm Kâzım er-Râzî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1407/1987, s. 552.

527 Kur'ân'da hayr kelimesinin geçtiği yirmi bir âyet (el-Bakara 2/105; 106; 180; Âl-i İmrân 3/26; 104; en-Nisâ 4/19; el-En'am 5/17; el-Enfâl 8/23; Hûd 11/84; el-Enbiyâ 21/73; el-Hac 22/36; el-Mu'minûn 23/109; en-Nûr 24/12; 33; el-Kasas 28/24; el-Ahzâb 33/25; es-Sâd 38/32; ed-Duhân 44/37; el-Âdiyât 100/8; el-Kasas 28/89; Fussilet 41/49.) sırasıyla yukarıda verilen manalara gelmektedir.

528 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 423.

529 Mukatil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Ḳurâni'l-Kerîm* (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Merkez Cüm'atü'l-mâcid li's-sakâfe ve't-türas, Dübey 1427/2006, s. 20-225; Ebû Abdirrahmân İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh ed-Darîr el-Hîrî, *Vücuhü'l-Kur'âni'l-Kerim* (nşr. Fatıma Yûsuf Hıyemi), Dârü's-Sekâfe, Dımaşk, 1996, s. 25-338; Muhammed b. Alî ed-Dâmegânî, *Kamusü'l-Kur'ân Islahü'l-vücuh ve'n-nezair fi'l-Kur'âni'l-Kerim* (nşr. Abdülazîz Seyyidülehl), Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrût 1983, s. 13-507; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*, s. 85-643; Zerkeşî, el-Burhân, I. 102-103; Süyûtî, el-İtkân, III. 975-76.

530 İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*, s. 83-84.

Ebü'l-Bekâ nezâire (Kur'ân külliyatına) dair yüz yirmi maddeye yer verir. Bunlardan birkaç tanesini zikretmekle iktifa edeceğiz:

(1) Kur'ân'da geçen her بَخْث kelimesi "noksanlık" anlamındadır. Ancak بِثَمَنٍ بَخْسٍ âyeti[531] müstesna. Çünkü o hür olan birinin kıymetini ifade ettiği için manası haramdır.

(2) Kur'ân'da geçen her حَسْرَة kelimesinin manası pişmanlıktır. لِيَجْعَلَ اللهُ ذلك حَسْرَةً في قلوبهم âyeti[532] bunun istisnasıdır ki bu âyette hasret kelimesinin üzüntü anlamında olması daha isabetlidir.

(3) Kur'ân'da zikredilen her المسجد الحرام terkibinin manası "harem"dir. فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ ٱلْمَسْجِدِ ٱلْحَرَامِ âyeti[533] bunun istisnasıdır ki bu âyette el-Mescidü'l-Haram'ın Ka'be anlamında olması daha isabetlidir.

(4) Kur'ân'da her زكاة kelimesi mal anlamındadır. وحَنَاناً مِنْ لَدُنَّا وَزَكَاةً âyeti[534] bunun istisnasıdır ki bu âyette zekât kelimesinin "temizlik" manasında olması daha isabetlidir.

(5) Kur'ân'da geçen her زُور kelimesi "şirkle birlikte olan yalan" manasındadır. Ancak مُنْكَراً مِنَ ٱلْقَوْلِ وَزُوراً âyeti[535] bunun istisnasıdır ki bu âyette زور kelimesinin "şirksiz yalan" anlamında olması daha isabetlidir.

(6) Kur'ân'da geçen her رَيْحَان kelimesinin manası rızıktır.

(7) Kur'ân'da geçen her جِسِيّا kelimesinin manası جميعاً'dir. وَتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَاثِيَةً âyeti[536] bunun istisnasıdır ki bu âyette, جسيّ kelimesinin "diz çökmek" anlamında olması daha isabetlidir.

---

531 Yûsuf 12/20.
532 Âl-i İmrân 3/156.
533 el-Bakara 2/44, 49, 50.
534 Meryem 19/13.
535 el-Mücadele 58/2.
536 el-Câsiye 45/28.

(8) Kur'ân'da geçen her سُلْطَان kelimesinin manası hüccet, delildir.

(9) Kur'ân'da geçen her صلاة kelimesi ibadet ve rahmet manasındadır. وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ âyeti[537] bunun istisnasıdır ki bu âyette salât kelimesinin "mekân" anlamında olması daha isabetlidir.[538]

Külliyâtü'l-Kur'ân'ı ilk defa kullanan Ebü'l-Bekâ el-Kefevî değildir. Mukâtil b. Süleymân 248, Zerkeşî 43, Süyûtî ise 68 tane maddeye yer vermiştir. Mukâtil b. Süleymân *el-Eşbah ve'n-nezair* kitabında külliyâta yer vermez, kitabın muhakkiki olan Şehhâte'nin verdiği bilgilere göre tefsirinde 248 külli kaideye yer vermiştir.[539] Bu durumda Ebü'l-Bekâ'nın tüm külliyâtı zikretmediğini ifade edebiliriz.

B. TEFSİR VE DİĞER İSLÂMÎ 'İLİMLERDE MÜŞTEREK KULLANILAN ASLÎ TERİMLER

Gerek İslâmî ilimlerin iç içe doğması gerekse de ilk dönem âlimlerinin birden fazla yönlerinin olmasından dolayı ilimler arasında çok sayıda müşterek terim bulunmaktadır. Bu terimlerden bazıları ilimler arasında aynı mefhûma sahip iken bazısı birtakım cüz'î farklılıklar taşımaktadır. Aşağıda ilgili kitâbiyâtın verileri çerçevesinde dokuz tane müşterek terim ele alınmış, bu terimler ele alınırken mümkün olduğu kadarıyla tefsir ilminin metodolojisine uygun olacak şekilde açıklanmıştır.

1. Nesh (النسخ)

Nesh tefsir, hadis, fıkıh usûlü ve nahiv ilminde kullanılan bir terimdir. Aşağıda ilgili terminolojide nesh terimine dair tanımlama ve açıklamalarına yer verilmiştir.

a. Nesh Terimi

Nesih kelimesi lügavî anlamda başlıca üç manada kullanılmaktadır:

---

537 el-Hac 22/40.

538 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 225, 359, 485, 486, 493, 543.

539 Abdullah Mahmûd Şehhate, Mukaddimetü el-Eşbah ve'n-nezair fî'l-Kur'ani'l-Kerim, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Âmme li'l-Kitâb, Kâhire 1414/1994, s. 61; Zerkeşî, el-Burhân, I. 105-103; Süyûtî, el-İtkân, III. 987-1000.

(1) Bir nesneyi kendisini takip eden bir başka nesne aracılığıyla izâle etmek, ortadan kaldırmak, gidermek, yok etmek, iptal etmek.[540] Örneğin güneşin gölgeyi gidermesi anlamında نَسَخَتْ الشَّمْسُ الظِّلَّ denilir.[541] Keza, gölgenin güneşi, saçtaki ağarmanın gençliği izâle etmesi; gidermesi de nesh ile ifade edilir. Buna göre nesh bazen "izâle etmek, ortadan kaldırmak, gidermek" bazen "var etmek, payidar kılmak" bazen de her iki anlama da gelmektedir.[542] فَيَنْسَخُ اللهُ ما يُلْقِي الشَّيْطانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللهُ آياتِه *"Allah şeytanın ilka ettiğini (vahiy karşısında dinleyenlerin kalplerine attığı bazı şüpheleri, vesveseleri) nesheder, sonra kendi âyetlerini sabit kılar"*[543] âyetinde kastedilen mana budur. ما نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِها نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا ألم تَعْلَمْ أنَّ اللهَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ "[Ey Peygamber!] Biz daha iyisini veya benzerini getirmedikçe bir âyeti nesh etmez veya onu unutturmayız. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir."[544] âyetinde zikredilen nesh kelimesi de izâle etmek manasındadır. Nesh kelimesine terim anlamda bu mana yüklenirse bu durumda nesh taraftarlarının iddia ettikleri gibi Kur'ân'ın bir kısmı nâsih bir kısmı da mensûh olacaktır.

(2) Tebdil etmek, tahvil etmek, değiştirmek.[545] Terim anlamda nesh denilince daha çok bu ikinci mana anlaşılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de aynı anlam "tebdil" kelimesiyle ifade edilmiştir: وإذا بَدَّلْنَا آيَةً مكانَ آيةٍ وَاللهُ أعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا إنما أَنْتَ مُفْتَرٍ بل أكثرُهم لا يَعْلَمُونَ *"Bir âyeti bir âyetin yerine getirip de değişikliğe gittiğimizde -ki Allah ne indirdiğini daha iyi biliyor- "Sen ancak bir müfterisin" dediler. Hayır, onların çoğu bilmezler"*[546] âyetinde olduğu gibi.

(3) Nakletmek, taşımak, kaydetmek, tahvil etmek, istinsah etmek, yazmak.[547] Bu manada tüm Kur'ân mensûhtur. Zira Kur'ân'ın tamamı levh-i mahfûzdan taşınması ve

---

540 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 202; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 440; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 697; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1691.

541 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 202; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1691.

542 Ragıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 801; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 697.

543 el-Hac 22/52.

544 el-Bakara 2/106.

545 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 202; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1691.

546 en-Nahl 16/101.

547 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 202; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 440; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 697; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1691.

nakledilmesi suretiyle oluşmuştur.[548] Neshu'l-kitab, "kitabı kopyalamak, bir kitabın olduğu gibi kopyasını çıkarmak, bir nüshasını daha yazmak" demektir. Bu durumda birinci nüshayı bertaraf etmek gerekmez, aksine onun bir benzerini başka bir yerde var etmektir. Mührün ya da damganın nakşının birçok mühür mumuna çıkarmak gibi.[549] "et-Tenâsüh fi'l-mîrâs" - yani mirasın birinden diğerine intikali-[550] de bu manada kullanılan bir başka ta'bîrdir.

İlgili terminolojide nesh terimine dair yapılan tanımlar şunlardır:

(a) Şârî'in koyduğu şer'î bir hükmün sona erdiğinin açıklanmasıdır. Hükmün sona erdiği hususu, Allah indinde biliniyorken insanlar tarafından o hükmün devam ettiği bilinmektedir. Nâsih'in vasıtasıyla o hükmün tamamlandığı öğrenilir. Dolayısıyla hükmün değişmesi insanlara göre tebdîl ve tagyîr olmaktadır.[551]

(b) Şer'î bir delili geri çevirerek, onun aksini gerektiren diğer şer'î bir delil gelmesidir. Nesh, insanların ilmine nazarla tebdîldir, değiştirmedir. Allah'ın ilmine nazarla ise, hükmün müddeti için bir beyândır, açıklamadır.[552]

(c) Nesh, zaman bakımından daha sonra gelen ve önceki hitabla sabit olan hükmün kalktığına delâlet eden hüküm olup, şayet bu hitap olmasaydı hüküm ilk hitap ile sabit olarak kalacaktı.[553]

(d) Bir hükmün, kendisini takip eden bir başka hüküm aracılığıyla, ortadan kaldırılmasıdır.[554]

Ebü'l-Bekâ, klasik dönem ulemâsı içerisinde Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) dışında tüm âlimlerin, şerî'atta neshin câiz ve vâki olduğuna inandıklarını ifade eder. el-İsfahânî'nin neshi kabul etmediğine dair bilgisi, Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb* adlı tefsirindeki nakline dayanmaktadır.[555]

Ebü'l-Bekâ, Yahudiler'in neshin imkânlılığı hususunda iki fırkaya ayrıldıklarını ifade etmektedir. Yahudilerden bazıları, neshin naklen câiz olduğunu kabul etmezler ve Tevrat'ın

---

548 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 892.
549 Ragıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 801; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 697.
550 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 892; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1691.
551 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 202; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 892.
552 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 202; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 440; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 324.
553 İbn Furek, *el-Hudûd*, s. 143; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1692.
554 Ragıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 801; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 697.
555 er-Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr*, III. 248; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 892.

تمَسَّكُوا بالسَّبْت ما دَامَتْ السَّمَوَات والأرض *"Yer ve gök durduğu müddetçe Cumartesi yasağına sarılınız"*[556] hükmünü ve Hz. Musa'nın şerî'atının neshedilmeyeceğine dair inandıkları mütevâtir bir haberi delil olarak gösterirler. Yahudilerden bazıları ise neshin "aklen" câiz olduğunu kabul etmezler. Ayrıca bu hususta "bir şeyle emredilme o şeyin hasen/iyi olduğunu bir şeyden alıkonma o şeyin kabîh/kötü olduğunu göstermektedir" şeklinde istidlalde bulunurlar. Dolayısıyla Yahudilere göre neshin cevâzı bedâ'ya (gizli olan bir şeyin açığa çıkması önceden mevcut olmayan bir bilginin sonradan meydana gelmesi) ve emirlerin, durumların akıbetini bilmemeye sebep olduğu için aklen câiz değildir. Ebü'l-Bekâ, Yahudilerin bu iddialarını isabetsiz kılan nakle/semâya dayanan aşağıdaki birkaç delilden söz etmektedir:

(a) Hz. Âdem'in şerî'atında kız kardeşler ile erkek kardeşler birbirleriyle evlenmelerinin helal olduğunu kimse inkâr etmez. Hâlbuki Allah bunu daha sonra gelmiş olan Hz. Musa'ya (a.s.) haram kılmıştır.

(b) Hz. Hava'nın Hz. Âdem'in (a.s.) fer'i, onun bir parçasından (omurga kemiğinden) yaratıldığı halde onunla evlenmesi helal iken hem İslâm hem de Yahudî şerî'atında bir babanın kendi fer'i olan kızlarıyla evlenmesi haramdır.

(c) Hz. Musa'dan önce cumartesi çalışmak câiz ve helâl idi. Yahudiler Cumartesi yasağının sadece Hz. Musa'nın şerî'atında olduğu hususunda müslümanlarla hemfikirdirler.[557]

Ebü'l-Bekâ, neshin ancak, meşrû' olmaması câiz olabilecek şer'î ahkâmlarda (emir ve nehiylerde) olabileceğini ifade eder. Îmânın gerekliği, küfrün yasaklılığı ve semâ'a dayalı olmayan aklen bilinmesi mümkün olan ahkâmda neshi câiz görmez. Keza, Hz. Peygamber hayatta iken hükmü devam eden meseleler ve hükümler onun vefatıyla neshedilemez.[558] Ebü'l-Bekâ,"ebed/süreklilik" ifadesinin bitiştiği hükümlerde neshin imkânlılığı hususunda ihtilaf edildiğini ifade eder. Böyle durumlarda bazılarına göre nesih mümkündür; zira

---

556 Kur'ân-ı Kerîm'de Cumartesi cezasını çiğnediklerini ifade eden husus iki yerde geçmektedir (bk. el-Bakara 2/65-66; el-Araf 7/163-166). Fakat tespit edebildiğimiz kadarıyla elimizdeki Tevrat nüshalarında bu cezayı çiğnediklerine dair bir ifade bulunmamaktadır. Tevrat'ta on emir içerisinde sayılan cumartesi yasağı ise iki bölümde (bk. Çıkış, XX/2-17; Tesniye, V/6-21) yer almaktadır. Fakat Ebü'l-Bekâ'nın "yer ve gök durduğu sürece" ilavesi de elimizdeki Tevrat nüshalarında tespit ettiğimiz kadarıyla bulunmamaktadır.

557 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 892.

558 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 893.

"ebed" ile kasıt sınırsızlık değil, sınırlı bir zaman aralığıdır. Ona göre "ebed" ile Allah indinde var olan bir husus kastediliyorsa bu durumda icmâ ile nesih câiz olmaz. Zira bu durumda neshe kapı aralandığında bedâ olacaktır.[559]

Ebü'l-Bekâ ve Tehânevî'ye göre mü'minlerin cennete kâfirlerin cehenneme gireceğini ifade eden, talep içermeyen haberi cümlelerde ve "vaad" cümlelerinde nesih söz konusu olmaz. Fakat va'îd ifade eden cümlelerde -Allah'ın kuluna şefkati ve merhameti babından olmak üzere- nesih câiz görülmüştür.[560] Keza Ebü'l-Bekâ, âyetü'n-necvâyı[561] hakiki neshe; kıblenin Beyt-i Makdis'ten Ka'be'ye tahvilini, aşûre orucunun Ramazan ayına aktarılması gibi sınırlı bir zaman aralığında emredilmiş olan şeyleri, "kolaylığın gözetildiği" neshe örnek olarak takdim eder. Belli bir sebebe bağlı olarak emredilen, sebebin kalkması ile emrin kalkmasını gerektiren hükümler, hakikatte nesih değildir. Böyle bir nesih أو ننسها âyetinde[562] olduğu gibi, hükmün tehir edilen kısmıdır. Nesih ancak hükmün ortadan kaldırılması suretiyle, amel edilmesi câiz olmayan şeylerde olur.[563]

Tehanevi neshin sınıflandırılmasına dair iki tane önemli taksimatı zikreder: Birinci taksimi üçe ayrılır. (a) Amel edilmeden önce neshedilen kısım ki ona göre hakikatte nesih budur. Necvâ âyetini buna örnek verir. (b) Şer'u men kablenâ yani önceki ümmetlerin şerî'atında bulunan bazı ahkâmın, bu ümmetle neshedilmesidir. Kısas ve diyetle ilgili âyetleri buna örnek olarak getirir. (c) Belli bir gerekçeye bağlı olarak emredilen, gerekçenin kalkması ile emrin kalkmasını gerektiren hükümler şeklinde olan nesih taksimi. Zayıflık ve sayıca azlık durumunda sabır ve teeni ile davranma emri, "cihâdın farz kılınması emriyle" neshedilmiştir. Ona göre böyle bir nesih hakikatte nesih değildir. Bu, أو نُنْسِهَا âyetinde olduğu gibi, hükmün te'hîr edilen, geciken kısmıdır. Te'hîr edilen hüküm, Müslümanların güçlendiği ânda cihâdla emrolunmalarıdır. Zayıflık anında ise hüküm, eziyetlere, sıkıntılara karşı sabredilmesidir. Bu bakımdan sabır hakkında inen âyetin seyf âyeti ile neshedildiğini kabul eden âlimlerin görüşünü zayıf olarak görür. Tehânevî, neshin ikinci taksimini de üçe ayrılır: (a) Hükmü ve tilaveti mensûh olan âyetler. Bu bağlamda Hz. Âişe'den (ö. 58/678) *"Evliliği haram kılan on emzirme, beş emzirme ile neshedilmiştir. Hz. Peygamber vefat*

---

559 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 893.
560 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 893.
561 el-Mücâdele 58/12.
562 el-Bakara 2/106.
563 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 893; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1693.

ettiğinde bunlar, Kur'ân'da okunan âyetler içerisindeydi."[564] şeklindeki rivayeti aktarır. Hz. Peygamber'in vefatı ile kastedilen, "Peygamber'in vefatına yakın bir zamana kadar süre" demektir. Veya âyetin tilaveti neshedilmişti fakat bu haber, ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra duyulmuştu. Bu yüzden Hz. Peygamber'in vefatı günlerinde sahabeden bazıları âyetin neshini işitmediklerinden tilavetine devam etmektediydiler. (b) Hükmü mensûh tilaveti bâki olan âyetler. Tehânevî *"Sizin dininiz size, benim dinim de banadır."*[565] âyetinin âyetu'l-kital ve seyf âyeti olarak bilinen *"Harâm aylar çıkınca Allah'a ortak koşanları nerede bulursanız öldürün; onları yakalayın, hapsedin ve her gözetleme yerinde otur(up) onları bekleyin. Eğer tevbe ederler, namazı kılarlar, zekâtı verirlerse kendilerini serbest bırakın. Çünkü Allâh bağışlayandır, esirgeyendir."*[566] âyetle neshedildiğini örnek olarak getirir. (c) Hükmü bâki, tilaveti mensûh olan âyetlere *"Evli erkek ve evli kadın zina ederlerse, Allah'tan bir ceza olmak üzere onları recmedin. Allah aziz ve hakîmdir."*[567] recm cezası olarak bilinen hükmü örnek olarak getirir.[568]

Tehânevî, Ehl-i Sünnetin "nesh" için "et-temekkun bi'l-i'tikâd"ı şart koştuğunu Mu'tezile'nin "et-temekkun bi'l-fi'li" ileri sürdüğünü ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle Ehl-i Sünnet, Mu'tezile'nin aksine emrin imtisale imkân bulmadan önce neshedilmesini câiz görürken, Mu'tezile emrin imtisale imkân bulmadan/amel edilmeden önce neshedilmesini "bedâ" olarak görmektedir. Dolayısıyla Mu'tezile şart gerçekleşmediği zaman, emrin aslen olmadığını ve emrin vücubunun tevehhüm ettiğini iddia eder. Mu'tezile "yapma imkânı bulmadan önce" neshin imkânsız olduğuna delil olarak şu hususu ortaya koyar: "Bu anlayış, bir şeyin aynı anda ve aynı yönden hem emredilmiş hem yasaklanmış, hem güzel hem çirkin ve hem maslahat hem mefsedet olma sonucuna götürür." Ehl-i Sünnet bu iddiayı birkaç delille reddetmektedir. (a) Hz. İbrahim, oğlu İsmâil'i kurban etmeden rüyasında kendisine emredilen husus *"Biz, (İbrahim'e) büyük bir kurbanlık vererek onu (İsmail'i) kurtardık."*[569]

---

564 Müslim "Radâ'", 24; İbn Mâce, "Nikâh", 35; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 10; Tirmizî, "Radâ'", 3; Nesâî, "Nikâh", 51.

565 el-Kâfirûn 109/6.

566 et-Tevbe 9/5.

567 Buhârî, "Hudûd", 30, 31, "İ'tisâm", 16; Müslim, "Hudûd", 15.

568 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1692-93.

569 es-Saffât 37/107.

âyetiyle neshedilmiştir. (b) Hz. Peygamber mi'rac gecesi 50 namazla emredilmişti.[570] Ne var ki daha kimse 50 namaz kılmadan bu emir 5 vakit namazla neshedilmiştir.[571]

Ebü'l-Bekâ ve Tehânevî'ye göre nesih ancak Kur'ân ve Sünnet ile olabilir. Kur'ân'ın Kur'ân'la, ikinci bir emrin birinci emir değerinde ya da onun fevkinde olması takdirinde Sünnet'in Sünnet'le, Sünnet'in Kur'ân'la, Kur'ân'ın mütevatir olan bir Sünnet'le ve Hz. Peygamber'in hayatı ile kayıtlı olması takdirde Kur'ân'ın ve Sünnet'in haber-i vâhid ile neshedilmesi câizdir. Kubâlılar namaz kılarlarken Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb'ın (ö. 73/692) kendilerine haber vermesiyle yönlerini Beytu'l-Makdis'ten Ka'be'ye çevirdiler.[572]

Son derece netameli bir konu olan nesh meselesini birkaç maddeyle değerlendirerek bu konuyu noktalamak istiyoruz: (1) Kur'ân'ın kendi bünyesi içerisinde nâsih-mensuhun bulunup bulunmadığı meselesi asırlar boyu tartışma konusu olmuştur. Fakat hangi âyetlerde bir başka ifade ile kaç âyette neshin olduğu hususunda uzlaşı olmamıştır. Bununla birlikte genelde neshin var olduğu kabul edilmekle birlikte Kur'ân'da mensuh âyetin bulunmadığını söyleyenler -Ebü'l-Bekâ'nın iddia ettiğinin aksine- her dönemde var olmuş olabilir. (2) Kur'ân'ın tefsirini yapmak isteyen bir kimseye çeşitli ilimler yanında, nesih bilgisinin de şart koşulduğunu ifade etmiştik. Kur'ân'ı doğru anlayabilmek ve onun âyetleri hakkında doğru hükümler verebilmek için nesih meselesini bilmeye ihtiyaç olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca âdâbü'l-müfessirin konusunda neshe verilen önem âyetlerin iniş sırası eksenine göre bir başka ifade ile tarihsel bir çerçevede ele alınıp anlaşılmasından kaynaklanıyor olabilir. (3) Neshi şer'îatler arası ya da İslâm davetinin merhaleleri itibariyle bir davet, teşri' metodu, tedricilik veya aşama aşama tebliğ ve eğitim metodu olarak anlamak, muhtemel çelişkileri ortadan kaldıracaktır.

b. Nesh İle İlintili Terimlerden Tahsîs (التخصيص)

Nesh terimini açıklarken neshin bedâ'dan farklı olduğunu ve neshi inkâr edenlerin bu çerçevedeki iddialarına yer vererek değerlendirmiştik. Bu başlık altında neshin tahsîs ile

---

570 Elli vakit namazın farz olduğuna dair hadisler Buharî ve Müslim'de zikredilmektedir (bk. Buhârî, "Salât", 1, "Tevhîd", 37, "Enbiyâ", 5, "Bed'ü'l-halk", 7, "Menâkıb", 24, "Menâkıbü'l-ensâr", 42; Müslim, "Îmân", 259, 262-263, "Fezâ'il", 164).

571 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* (nşr.Hamza b. Züheyr Hafız), eş-Şeriketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Cidde ts.,II. 52-59; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1693.

572 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 893-94; Tehânevî, *Keşşaf*, II. 1693.

çoğu zaman karıştırıldığını ve bu minvalde neshten farklı olduğunu ifade etmek adına tahsîs teriminin ilgili kitâbiyâttaki tanımlarına yer verdik.

İlgili terminolojide tahsîs terimine dair yapılan tanımlar şunlardır: (a) Âmm olan lafzı müstakil ve bitişik (mukterin) olan bir delil ile lafzın bir kısmına kasr etmektir قَصْرُ العامِ على بعضٍ منه بدليلٍ مستقلٍ مقترن به . "Müstakil" kaydıyla istisna, şart, gâye ve sıfat tanım dışında kalır. Çünkü bunlara 'âmm olan lafız ilişirse bile mahsûs diye adlandırılmaz. "Mukterin" kaydıyla da خالقُ كُلِّ شَيْءٍ *"O (Allah) her şeyin yaratıcısıdır"*[573] âyetindeki gibi neshten kaçınıldı. Çünkü bu âyette zarureten bilinir ki her şeyi yaratmak Allah'a mahsustur.[574] (b) Nekire kelimelerde olan ortaklığı azaltmaktan ibarettir. Örneğin رَجُلٌ عَالِمٌ "âlim bir adam" denilince "racul" kelimesinin mazmununda "cahil olan adamlar" tanımın dışında kalır.[575] (c) Bazı şeylerin başkalarında olmayan birtakım özelliklere sahip olmasıdır (تفرُّد بعضِ الشيءِ بما لا يُشارِكُهُ فيه الجملة).[576]

2. İ'câz/Mu'cîze (الإعجاز/المعجزة)

Tefsir ve kelâm ilimleri arasında müşterek kullanılan aslî bir terimdir. Aşağıda ilgili terminolojide i'câz terimine dair tanımlama ve açıklamalarına yer verilmiştir.

a. İ'câz/Mu'cîze Terimi

İ'câz terimini Araplar sözlük anlamında "falanca şeyi kaybetti" anlamında أَعْجَزَهُ الشَّيْءُ veya "falancayı âciz, güçsüz, kudretsiz duruma getirdim" anlamında أعجزتُ فلاناً ifadesini kullanırlar. Peygamber mu'cizesi ise; Peygamberin onunla meydan okuma esnasında, muarızı cesaret edemeyecek hale getirmesi, çaresiz bırakmasıdır. Mu'cîze (معجزة) teriminin sonundaki "tâ" harfi ise mübalağa içindir. Mu'cîz kelimesinin kökü عجز kelimesidir. Mu'cîz terimi Allah dışında kimseye tesmiye edilmez. Denizin yarılması, ölülerin diriltilmesi gibi

---

573 el-En'am 5/102; Ra'd 16/13.

574 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 48-49; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 127; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 165.

575 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 48-49.

576 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 165.

hususlara mu'cize denilmesi mecazdir. Zira bu tür mu'cizeler muarızların inkârı nisbetinde ve kendilerine gönderilen peygamberin huzurunda olmaktadır.[577]

İlgili terminolojide i'câz terimine dair yapılan tanımlar şunlardır:

(a) Kelâm'da i'câz, diğer bütün yollardan daha beliğ/erişkin bir yolla manayı ifade etmesidir, anlatmasıdır.[578]

(b) Sözün belâgatında insan gücünün üstüne çıkması ve insanları kendisiyle boy ölçüşmekten âciz bırakmasıdır.[579]

Ebü'l-Bekâ, i'câzu'l-Kur'ân'ın ne olup ne olmadığını özet bir şekilde izah etmektedir. Ona göre kelâmın belâgatta insan gücünün üstüne çıkması ve insanları kendisiyle boy ölçüşmekten âciz bırakmasına "i'câzu'l-Kur'ân" denir. Ebü'l-Bekâ, i'câzu'l-Kur'ân'ın ne olmadığını da maddeler halinde verir. Zikrettiği maddelerden bazılarını özetle aşağıda yer verdik: (a) Gaybtan haber vermek. (b) İçerisinde tenakuz, çelişki olmamak. (c) Kendisine hâs bir üsluba sahip olmak. (d) Akılları kendisine karşı benzerini getirmede alıkoymak. (e) Lafızları vecîz olmak. (f) Manaları çok olmak. Kur'ân'ın i'câzı lafız ve mana bütünlüğü çerçevesindedir. İ'câzlığın lafız değil de sadece mana eksenli olması Kur'ân'a özgü bir üslup değildir. Mana eksenli i'câz türüne birtakım hadisler de girebilir. Dolayısıyla i'câzu'l-Kur'ân terimi; insanoğlunun Kur'ân'ın lafız ve mana itibariyle bir benzerini ortaya koymadan âciz olmalarıdır.[580]

Kur'ân'ın mu'cize olması onun salt Allah'ın kelâmı olması yönüyledir. Allah'ın başkalarının dilleriyle anlattığı bazı nakillerde bulunması cihetiyle değildir. Zira bu durum i'câzlığın tespiti için şart değildir.[581] Ebü'l-Bekâ'ya göre i'câz, Kur'ân'ın temeli olup kısa bir âyetle i'câzlık bozulmaz. İ'câz olması parçası bakımından değil geneli olması yönüyledir. Dolayısıyla Kur'ân'ın bazı parçacıklarında bu i'câzlık olmayabilir. Nasıl ki Kur'ân'ın Arapça bir kelâm olması bir harf ya da kelimeyle bozulmuyorsa i'câzlığı da kısa bir âyetle bozulmaz.[582]

---

577 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 149.

578 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 30; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 92; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 75; Ebu'l-Bekâ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 149.

579 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 74; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 172; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 137.

580 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 149.

581 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 149-50.

582 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 150.

Ebü'l-Bekâ mu'cîzeyi hissi, aklî ve sezgisel olmak üzere üç kısma ayırır. (a) Hissi mu'cîzeyi (المعجزة الحسية) ölüleri diriltmek, parmaklardan suyun fışkırması gibi insanların hislerine hitap eden mu'cîzeler ortaya koyar. Ayrıca bu tür mu'cîzeleri avâm için görür. (b) Aklî mu'cîzeyi (المعجزة العقلية) geçmiş veya geleceğe dair gaybî haberleri içeren bilgi olarak sunar. Bu tür mu'cîzeyi akıl ve idrâk sahibi (ülü'l-elbâb) olanlar için görür. (c) Sezgisel zevkî mu'cîzeyi (المعجزة الذوقية الحدسية) akıl sahibi insanlara (erbâbu'l-kulûb) hitap ettiğini ifade eder. Ebü'l-Bekâ'ya göre zâhir anlamda mu'cize olmasında en açık olanı sırasıyla hissî, aklî ve sezgisel şeklindedir. Fakat bâtınî anlamda mu'cîze olma sırası ise tam tersidir. Birincisine îmân etmek en düşük seviyeli sevap olurken, buna inanmamak acıklı bir azab sebebidir. Sonra sırasıyla ikincisi ve üçüncüsü yer alır. Üçüncüsü en fazla sevap sebebi ve terki halinde ise en az ceza sebebi olmaktadır. Zira gayba iman etmek en güçlüsü ve en önemlisidir. Gözle görülebilir türünden yani hissî mu'cîzleri idrâk etmek en kolay olanı olduğu için bu tür mu'cîzelere iman etmek de çok kolaydır. Öte yandan bu tür mu'cîzeyi inkâr etmek de en acıklı bir azab olmaktadır. Bâtınî olana gelince bunu idrâk etmek zor olduğu için sevâbı da fazladır. Öte yandan bunu idrak edemeyenin de cezası haliyle daha az bir ceza olacaktır.[583]

Tehanevî mu'cîze'nin aşağıda özetleyeceğimiz yedi şartından söz eder:

(1) Mu'cîze, Allah'ın fiili olmalı yahut terklerden fiil yerini tutan bir şey olmalıdır. Zira Allah'ın tasdîki, kendisi yönünden olmayan bir şeyle gerçekleşmez. "Yahut fiil yerini tutan bir şey" kaydı tanımın, Peygamberin "benim mu'cîzem elimi başıma koymam ama sizin elinizi başınıza koyamamanızdır" deyip de bunu yapması ve başkalarının yapmaktan âciz kalması gibi durumları ihtiva etmesi içindir. Zira bu durum, onun doğruluğunu ifade eden bir mu'cîzedir. Oysa orada Allah'ın fiili yoktur. Zira onlarda elini başlarına koyma kudretini yaratmanın yokluğu, Allah'tan çıkan bir fiil değildir. Aksine bu, sırf yokluktur. "Terkin geri durma olduğuna dayanarak" vucûdî olduğunu düşünenler, tanımda bulunan bu kaydı kaldırmışlardır. Zira bu kayda ihtiyaç olmamaktadır.

(2) Mu'cîze, hârikülâde olmalıdır. Çünkü normal şartlarda âciz bırakma söz konusu olmamaktadır. Tehânevî bazı âlimlerin şu şartı da koştuklarını aktarır. "Mu'cîze peygamberin yapabildiği bir şey olmamalıdır. Zira "havaya yükselmek" ve "suda yürümek" gibi peygamberin

583 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 150.

yapabildiği bir şey olursa Allah'ın tasdîki mevkiinde bulunmaz." Tehânevî'nin ifade ettiği gibi bu şartın hiçbir değeri yoktur. Çünkü normal şartlarda başkasının kudreti yokken peygamberin kudretinin olması mu'cîzedir.

(3) Muâraza yapılması imkânsız olmalıdır. Zira bu husus acîz bırakmanın hakîkatidir.

(4) Mu'cîze, peygamberlik iddia eden kimsenin elinde açığa çıkmalıdır ki onun peygamberlik iddiasındaki kimseyi tasdîk olduğu bilinebilsin. Tehânevî, ulemâdan bazılarının "sarahaten meydan okuma ve muaraza talebini şart olarak ileri sürdüklerini" nakleder. Aslında bunun şart olarak ileri sürülmesine gerek yoktur. Hal karinesinden Peygamber olduğu anlaşılan ve Peygamberlik iddiasında bulunan kimseye "eğer peygambersen bir mu'cîze göster" söylenilir, bunun üzerine o bunu yapar.

(5) Mu'cîze iddiaya uygun, münasib olmalıdır. Buna göre eğer peygamber "benim mu'cîzem ölüyü diriltmek" dese ve söz gelimi "dağı kaldırmak" gibi başka bir hârikulâde olay gösterse bu, onun doğruluğuna şâhid olmaz.

(6) Peygamberin iddia ettiği ve gösterdiği mu'cîze, onu yalanlamamalıdır. Buna göre o "benim mu'cîzem bu kertenkelenin konuşmasıdır" dese ve kertenkele de onun sahtekâr, yalancı olduğunu söylese bununla onun doğruluğu bilinmez, aksine yalancı olduğu inancı artar. Çünkü yalanlayan, hârikulâde olayın bizzat kendisidir. Fakat "benim mu'cîzem bu ölüyü diriltmektir" dese ve diriltse ama ölü onu tekzib etse, yalanlasa bu durumda iki ihtimal söz konusudur. Doğrusu bununla o fiilin mu'cîze olmaktan çıkmayacağıdır. Çünkü mu'cîze ölünün diriltmesiydi. O şahıs ise diriltildikten sonra onu tasdik edip etmemekte hürdür ve bunun herhangi bir iddiayla alakası yoktur. "Bazılarına göre; diriltmenin mu'cîze olmaktan çıkmayacağı şeklindeki iddia ancak o şahıs diriltildikten sonra bir müddet yaşadığı ve yalanlamayı sürdürdüğünde olur. Eğer kişi hemen ölürse hârikulâde olan bu olay geçersiz hale gelir, çünkü o kişi yalanlamak için diriltilmiş olur. Dolayısıyla kertenkelenin yalanlaması gibi olmuştur." Aslında diriltilen kişinin yalanlamakla birlikte yaşamaya devam etmesi ile yaşamaması arasında hiçbir fark yoktur. Görünen, zâhir olanına göre, peygamberlik iddiasında bulunan kişinin "ben hârikulâde bir şey yapacağım" demesi ve hiç kimsenin de onlardan birini yapamaması kâfidir.

(7) Mu'cîze, iddiayı öncelememeli, aksine onunla birlikte gerçekleşmelidir. Bu şartta ihtilaf yoktur. Yahut mu'cîzenin iddiadan sonra gerçekleşmesi gerekir. Eğer peygamberlik iddiasında bulunan kimse "mu'cîzem daha önce benim elimle gerçekleşmiş olan şeydir"

dese bu onun doğruluğunu ifade etmez ve ondan ayrı hârikulâde şeyi veya bir başkasını iddiadan sonra yapması talep edilir. Eğer bu durumda âciz kalırsa kesinlikle sahtekârdır. Peygamberlik iddiasından sonra gelen mu'cîze ise bu ya "alışıldık az bir zaman" sonradır ya da "uzun bir zaman" sonradır. Az bir zaman sonra olması durumunda açıktır ki bu mu'cîze onun doğruluğunu ifade eder. Uzun bir zaman sonra olması ise örneğin peygamberin "benim mu'cîzem şunun bir ay sonra gerçekleşmesidir" demesi ve o şeyin tahakkuk etmesi ile olur. Bunun peygamberlik sübutuna delalet eden mu'cîze olduğu hususunda 'ulemâ ittifak etmişlerse de delalet yönünden ihtilaf etmişlerdir. Bu siyakta denilmiştir ki delâlet yönü, peygamberin gaybtan haber vermesidir. Bu görüşe göre "mu'cîze iddiayla birliktedir" fakat onun mu'cîze olduğuna dair bilgimiz ondan sonra meydana gelmesidir. "Bazılarına göre delâlet yönü, vaad edilen şeyin meydana gelmesidir. Bu görüşe göre mu'cîze, iddiadan sonra olmaktadır. Bazılarına göre peygamberin sözü, ihbarı, "vaad edilen şey meydana geldiği esnada" mu'cîze haline gelir. Dolayısıyla bu görüşe göre mu'cîze vasfı ya da mu'cize oluşu bakımından sonra olmaktadır. Doğrusu, sonra olan şey, bizim onun mu'cize olduğunu bilmemizdir."[584]

b. İ'câz Terimi İle İlintili Terimler

Yukarıda i'câz ve mu'cîze terimlerine, ilgili tartışmlara değinildi. Temelde bu terim tefsir ve kelâm ilmi ile müşterek aslî terim olduğu için birtakım kelâmi tartışmaların ilgili terminolojide yoğun bir şekilde yer edindiğini gördük. Aşağıda i'câz terimi ile ilintili olduğunu düşündüğümüz terimlerden "sarfe", "irhâs" ve "tehaddî" ele alınacaktır.

b.a. Sarfe (الصَّرْفَة)

İlgili terminoloji içerisinde sadece Tehânevî eserinde sarfe terimine yer verir. Bu terim Kur'ân'a nâzire yapmaya yönelik gayretlere ilâhi irade tarafından engel olunması şeklinde ta'rîf edilir. Basra Mu'tezile ekolünün önde gelen âlimi ve "Nazzâmiyye" kolunun kurucusu olan Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hâni' en-Nazzâm'a (ö. 231/845) göre Kur'ân nazmı, mu'cîze değildir. Mu'cîzeliği sadece geçmişte olan ve gelecekte olacak gaybî şeylerden haber vermesi yönüyledir. "Allah, Arapların Kur'ân'a nâzire getimelerine mâni olmuştur. Şayet kendilerinden bu irâde alınmasaydı mu'âraza yapmalarına engel bir durum kalmazdı. Zira Kur'ân onların belagat ve nazım seviyelerinden üstün değildir."[585] Nazzamiye kolu, bu iddialarını desteklemek maksadıyla aşağıdaki Kur'ân âyetini delil olarak öne sürerler:

---

584 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 1575-76.

585 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1704.

وإذا ما أنزلت سورةٌ نَظَرَ بَعْضُهُمْ إلى بَعْضٍ هَلْ يَرَاكُمْ مِنْ أَحَدٍ ثُمَّ انْصَرَفُوا صَرَفَ اللهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا يَفْقَهُونَ Bu âyetin Nazzam'ın teorisinine uygun tercümesi şu şekilde olabilir: *"(Aleyhlerinde) bir sûre indirildi mi, "Sizi birisi görüyor mu?" diye birbirlerine bakıverirler sonra da sıvışıp giderler. Anlamamakta direnen bir toplum olmalarından dolayı, Allah onların kalplerini haktan alıkoymuştur."*[586]

b.b. İrhâs (الإرْهاص)

İrhâs kelimesinin terim anlamı, "bina yapmak" olan sözlük anlamıyla ilişkili olarak "peygamberlikten önce peygamberlik binasını oluşturmak" demektir.[587] İlgili terminolojide irhâs terimine dair şu tanımlar yer alır: (a) Bir kişinin, peygamber olarak ortaya çıkmasından önce üzerinde zuhûr eden olağanüstü şeylerdir. Hz. Peygamber'in dedelerinin alnında bulunan nur ve kendisini bir bulutun gölgelemesi gibi durumlar hep irhâs sınırları içinde mütalaa edilir.[588] (b) Bir kişinin peygamber olarak gönderilmesinden önce, onun gönderileceğine delâlet eden hârikulade bir durumun meydana gelmesidir. (c) Bir kişiden kendisine peygamberlik verilmeden önce, sâdır olan harikulade hallerdir. Bu hususların kerametler kabilinden olduğu da söylenir. Zira peygamberler, bi'setten evvel, velîlerin derecelerinden daha aşağı değildirler.[589]

b.c. Tehaddî (التَّحَدِّي)

Kur'ân'ın muarızlarına meydan okumasını ifade eden "tehaddî" terimine ilgili terminolojide değinilmemiştir. Fakat i'câzu'l-Kur'ân konusunda ele alınması önem arz ettiğinden kısaca temas ettik. Kur'ân'da bu meydan okuma, önce Kur'ân gibi bir kitabın - *"De ki: Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek üzere toplanacak olsalar, hatta yekdiğerine destek olup güçlerini birleştirseler bile onun benzerini getiremezler."*[590] ve *"De ki: Eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah katından, doğruya bu ikisinden (Tevrat ve Kurân) daha çok ulaştıran bir kitap getirin de, ben ona uyayım"*[591]-

---

586 et-Tevbe 9/127.

587 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 141.

588 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 17; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 73; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 78; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 141.

589 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 17; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 51.

590 el-İsrâ 17/88.

591 el-Kasas 28/49.

âyetleriyle, sonra onun sûreleri gibi on sûre -*"Yoksa Kur'ân'ı kendisi uydurmuş mu diyorlar? De ki: Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Allah'tan başka gücünüzün yettiklerini de yardıma çağırıp, siz de onun gibi uydurma on sûre getirin."*[592]-âyetiyle, daha sonra onun sûreleri gibi tek bir sûre -*"Yoksa "onu kendisi uydurmuş!" mu diyorlar? De ki: Öyleyse, iddianızda tutarlı iseniz haydi onunkine benzer bir sûre ortaya koyun ve Allah'tan başka çağırabileceğiniz kim varsa hepsini de yardımınıza çağırın."*[593]- âyetiyle olmak üzere toplamda üç aşamada tahakkuk etmiştir.

3. Vahiy (الوحي)

Tefsir ve kelâm ilimleri arasında müşterek kullanılan aslî bir terimdir. Çünkü kelam'da usûl-i selâse ulûhiyyet, nübüvvet ve meâd olarak addedilmektedir. Aşağıda ilgili terminoloji çerçevesidne vahiy teriminin sözlük ve terim anlamı, ilgili tartışmalar ve bu terimle ilintili diğer terimler ele alınmıştır.

a. Vahiy Terimi

Vahiy teriminin sözlük manası "hızlı gösterilen işaret"tir. Bu anlamda "hızlı bir iş" anlamında أَمْرٌ وَحِيٌّ denilir. Bu işaret de, îmâ/kinaye ve üstü kapalı söylemek şeklinde olabilir. Herhangi bir cümle oluşturmayan salt bir sesle, bazı organlarla işaret etmek şeklinde veya yazarak da olabilir.[594] Vahiy kelimesinin sözlük manalarından biri de "işaret" etmektir. Aşağıdaki beyitte geçen vahiy kelimesi işaret anlamındadır.

يَرْمُونَ بالخُطَبِ الطِّوَالِ وَتَارَةً وَحْيَ الملاحِظِ خِيْفَةَ الرُّقَبَاءِ

"Kabile hatibleri, bazen uzunca hitabeleriyle açıktan açığa karşı tarafa saldırırlarken, bazen de rakiplerinden korkup, saldırılarını gizliden gizliye yaparlardı."[595]

İlgili terminolojide vahiy terimine dair verilen tanımlar şunlardır:

(a) Hızlı ve gizlice nefse bir manâ bırakmaktır.[596]

(b) Gizlice nefse bir manâ bırakmaktır ki bu vaziyete vahiy denilmesi peygamberlerle sınırlıdır.[597]

---

592 Hûd 11/13

593 Yûnus 10/38.

594 Ragıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 858-60; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 722; Ebû'Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 918; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1776.

595 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1776.

596 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 37; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 105; İbn Fûrek, *el-Hudûd*, s. 129.

(c) Allah'ın peygamberlerden herhangi birine kelâmını indirmesidir.[598]

(d) Allah'ın kendi peygamberlerine ve velilerine gönderdiği ilâhi sözlere denir.[599]

Münâvî, vahyin gelişinin birkaç şekilde olabileceğini ifade eder: (a) Vahyi getiren elçinin bizzat görülmesi ve sesinin işitilmesi şeklinde olan vahiy. Cebrail'in Hz. Peygamber'e bazı durumlarda belirli surette yaptığı tebligler gibi. (b) Vahyeden gözükmeksizin bir sesin işitilmesi şeklinde gerçekleşen vahiy. Hz. Musa'nın Allah'ın kelâmını işitmesi gibi. (c) Vahyin kalbe atılması (ilkâ) şeklinde olan vahiy. Bunu Hz. Peygamber bir hadisinde إنَّ رُوحَ القدس نفَثَ في روعي *"Muhakak ki, Ruhu'l-Kudüs (Cebrâil) kalbime üfledi"*[600] demesi gibi. (d) İlham yoluyla gelen vahiy. وَأَوْحَيْنَا إِلَى أُمِّ مُوسَى أنْ أرْضِعِيهِ *"Mûsâ'nın annesine, "onu emzir..." diye ilham ettik"*[601] âyetinde olduğu gibi. (e) Boyun eğdirerek, itaat ettirerek yaptırmak suretiyle olan vahiy. وأوحَى رَبُّكَ إلى النَّحْلِ أن اتخذِي مِن الجبال *"Rabbin bal arısına şöyle ilham etti: Dağlardan, evler edin."*[602] âyetinde olduğu gibi. (f) Uykuda görülen rüya şeklinde gelen vahiy. انقطعت الوَحْيُ وَبَقِيَتْ المُبَشِّراتُ رُؤْيا المؤمن *"Vahiy artık kesilmiştir, geriye sadece mübeşşirât kalmıştır. O da Müminin rüyasıdır"*[603] hadisinde olduğu gibi.[604]

Tehânevî, vahyi zâhir ve bâtın olmak üzere ikiye ayırır. Zâhir olanı da kendi içerisinde üçe ayrır: (a) Meleğin Allah'tan aldığı âyetleri Peygamber'in kulağına/semâ'ına bizzat söylemesi suretiyle olan vahiy. Kur'ân'ın tamamı bu şekilde inmiştir. (b) Meleğin bir açıklama olmaksızın işaret bırakmak suretiyle vahyi getirmesidir. إن روح القدس نفَثَ في روعي أن نفساً لَنْ تَمُوتَ حَتَّى تستكْمِلُ رزقها *"Ruhu'l-Kudüs kalbime, "Hiçbir nefis rızkını tüketmeden ölmeyecektir" diye üfledi"*[605] hadisi bu manayı ifade etmektedir. Bu tür vahye "hâtıru'l-

---

597 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 721.

598 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1776.

599 Ragıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 858-60; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 722; Ebû'Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 918; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1776.

600 Beyhakî, *a.g.e.*, II. 406; Süyûtî, *el-İtkân*, I. 299.

601 el-Kasas 28/7.

602 en-Nahl 16/68.

603 Buhârî, "Ta'bîr", 5.

604 Ragıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 858-60; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 721-22.

605 Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî, *et-Tergib ve't-terhib*, Dârü İhyâi't-Türas, Beyrût 1388/1968, II. 534.

melek" de denir. (c) Peygamber'e gelen tüm ilhâmlar mutlak surette hüccet olarak kabul edilirken evliyâullaha gelen ise böyle değildr. Bâtınî vahiy ise ictihâd ve düşünce ile olan vahiydir.[606]

b. Vahiyle İlintili Terimler

en-Nehârî, el-leyâlî, el-firâşî, en-nevmî, es-semâvî, el-arzî, es-seferî, el-hadarî, eş-şitâî, es-sayfî, el-'arza, el-'arzatü'l-ahîre, bed'ü'l-vahy (vahyin başlangıcı), merâtibü'vahy, vahy-i celî, vahy-i metluvv, vahy-i gayr-i metluvv ve vahiy kâtibi (küttâbü'l-vahy/ketebetü'l-vahy) "vahiy" terimi ile ilintili terimlerdir. Fakat ilgili kitabiyatta bu terimlere yer verilmemiştir. Aşağıda ilgili terminolojide yer alan vahiy terimi ile ilintili bazı terimler ele alınmıştır.

b.a. İlhâm (الإلهام)

İlgili terminolojide ilhâm terimine dair yapılan tanımlar şu şekildedir: (a) Feyz yoluyla kalbe bırakılan şeydir.[607] (b) Kalbe doğan bilgidir ki âyet veya aklî bir delîl ile istidlal etmeksizin amel etmeye çağırır. [608] (c) Allah'ın bazı seçkin kullarının kalplerine bırakmış olduğu ve kalbin de "bırakılan ile" mutmain olduğu şeydir.[609]

İlham ile elde edilen bilgi âlimlere göre hüccet değildir. Ancak sûfiler tarafından hüccet sayılmıştır. İlhâm ile i'lâm arasındaki farka gelince; ilhâm, i'lâmdan daha hâstır, özeldir. Çünkü i'lâm yani bildirmek kesb yoluyla olabileceği gibi tenbîh yoluyla da olur.[610] İlhâm ya keşf yoluyla ya da melek aracılığı olmadan bizzat Allah tarafından kalbe doğması şeklinde olur. Vahiy melek aracılığıyla olur. Bu nedenledir ki Allah'ın kelâmı olduğu halde kudsi hadislere vahiy denmez. Vahiy Peygamberliğin özelliklerinden iken ilhâm ise vahiyden daha geneldir. Alınan vahyin teblîgi şart iken ilhâmda bu şart değildir.[611]

b.b. Nebî ve Resûl (النبي – الرسول)

Nebî, kendisine melek vasıtasıyla vahy verilen veya kalbine ilhâm edilen ya da sahih rüya ile tenbîh olunan kimsedir. Resûl ise, nübüvvet vahyinin üstündeki özel vahy sebebiyle

606 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1776.
607 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 32; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 97; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 89.
608 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 32; Ebû'Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 173.
609 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 89.
610 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 32; Ebû'Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 173.
611 Ebû'Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 173.

daha üstündür. Çünkü Resûl, Allah tarafından kitap verilmekle kendisine bilhassa Cebrâil'in vahy getirdiği kimsedir.[612]

b.c. Nübüvvet (النبوة)

Dünya ve âhiretle ilgili ihtiyaçlarının giderilmesi gayesiyle Allah ile kulları arasında yapılan elçilik görevi.[613]

4. Muhkem (المحكم)

Tefsir ve kelâm ilmiyle müşterek kullanılan "muhkem" teriminin sözlük manası, Arapların "sağlam bina" anlamında söyledikleri بناء محكم cümlesinden alınmıştır. Yani bozulmaz, emniyetli sağlam yapı demektir.[614] Örneğin إِنَّ اللهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ *"Muhakkak ki Allah her şeyi bilir"*[615] âyeti bu manada muhkemdir. Allah'ın zâtına ve sıfatlarına delalet eden naslar da muhkemdir. Çünkü bunların neshe ihtimali yoktur.[616]

Muhkem bazen Kur'ân'ın nazım ve tertibi anlamında kullanılır. Bazen de "müfesser" terimi anlamında kullanılır. Müfesser terimi de "şüpheye, teredüde mahal vermeden" kendisinden kastedilenin açık olduğu ve bilindiği lafızdır. Muhkem terimi bazen "neshedilmemiş, hükmü ilelebet olan" anlamında da kullanılır.[617]

İlgili terminolojide muhkem terimine dair yapılan tanımlar: (a) Kendisiyle kastedilenin ya zâhiren ya da te'vîl yoluyla bilinen lafızdır.[618] (b) Te'vîle muhtaç olmayan lafızdır.[619] (c) Kendisiyle kasdedilen mana, tebdil ve tağyirden, yani tahsis, te'vîl ve nesh'ten korunup sağlam kılınmış şeydir.[620]

Lafızdan maksad zâhir olup, neshe ihtimali yoksa muhkemdir. Lafızdan maksad zâhir olup, te'vîle ihtimali yoksa müfesserdir. Eğer söz, bir maksada dayanılarak anlatılmak

---

612 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 201; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 432.

613 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 691.

614 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 172; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 372; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 104; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 845.

615 el-Enfâl, 8/75.

616 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 172; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 372; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 104.

617 İbn Furek, *el-Hudûd fi'l-Usûl*, s. 144, 147.

618 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 845.

619 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 371.

620 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 172; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 372; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 104.

istenen manaya açıkça delalet ederek getirilmişse, nass'dır. Aksi halde zâhîr'dir. Bir 'ârız, yani sağlam sîgadan başkası sebebiyle gizli kaldığı zaman, hafiy'dir. Eğer sîganın kendisi sebebiyle gizli kalmış ve aklen anlaşılmışsa, müşkil'dir veya naklen anlaşılmış, idrâk edilmiş ise mücmel'dir. Ya da hiç anlaşılmamışsa müteşabih'tir.[621] Zâhir terimi ise söyleyenin maksadı, düşünülmeye ihtiyaç duyulmadan anlaşılan sözdür.أَحَلَّ اللهُ ٱلْبَيْعَ وحرّم الربا *"Allah alışverişi helâl, faizi haram kıldı"*[622] âyetinden alışverişin helâl, faizin de haram olduğunun anlaşılması için başka bir karineye ihtiyacın olmaması gibi. Zâhir teriminini zıddı hafî olup kendisi ile kastedilen sadece taleb ile anlaşılabilir.[623]

5. Müteşâbih (المُتَشابه)

Müteşabih terimi kalıp olarak ism-i fâ'il vezninden olup sözlük anlamı, "aralarında bulunan maddi ya da manevî benzerlikten dolayı iki şeyin birbirinden ayırt edilememesidir". Kur'ân'da إِنَّ ٱلْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا. *"Zira o inek bize (başka ineklere) benzer geldi"*[624] âyeti de bu anlamdadır. Keza Araplar "falanca iş bana karışık geldi" anlamında اشْتَبَهَ الأَمْرُ عَلَيَّ ifadesini kullanırlar.[625]

İlgili terminolojide müteşâbih terimine dair yapılan tanımlar şöyledir:

(a) Lafzın kendisiyle gizlenmiş olan ve temelde anlaşılması hiç umulmayan şeydir. Sûrelerin başındaki "hurûf-ı mukattaa" gibi.[626]

(b) İçerisinde düşünmeye ve fikretmeye muhtaç olan müşkil lafız.[627]

(c) Te'vîle muhtaç olan lafızdır.[628]

(d) Sûre başlarındaki hurûf-i mukattaalar, kıyametin ne zaman kopacağı ve kıyamet alâmetlerinden sayılan Deccâl'in ortaya çıkması gibi Allah'ın bilgisi ile sınırlı olan hususlardır. Dolayısıyla müteşabih'te belirginleşen temel özelliklerden birisi

---

621 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 172; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 372; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 104; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 846.

622 el-Bakara 2/275.

623 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 846.

624 el-Bakara 2/70.

625 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1437.

626 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 167; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 362.

627 İbn Furek, *el-Hudûd*, s. 147; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 633.

628 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 371.

"bilinemezlik"tir.[629] Tek bir kıssanın birden fazla sûrede zikredilmesi; takdim-te'hîr, ziyâde-noksan, ta'rîf-tenkîr, cem'-ifrâd, idgâm-fekk ve bir harfi diğer harfle değiştirmek gibi farklı fevâsılların durumu da (إيرادُ القصة الواحدة في سور شتى وفواصل مختلفة في التقديم والتأخير والزيادة والترك والتعريف والتنكير والجمع والإفراد والإدغام والفكّ وتبديل حرف بحرف آخر) müteşâbihâttandır.[630]

Tehânevî, eserinde muhkem ile müteşabih terimleri arasındaki farklardan birkaç tanesine yer verir:

(1) Muhkem ister tefsîr, ister te'vîl yoluyla olsun, âyetteki mananın kolayca anlaşılmasıdır. Müteşâbih; kıyametin ne zaman kopacağı, Deccâl'in ortaya çıkması ve sûre başlarında bulunan huruf-ı mukattaa gibi konularda bilginin temelde anlaşılması hiç umulmayan ve Allah'ın bilgisi ile sınırlı olan hususlara denir. Bu manada muhkem, manası açık ya da hafiy bir delille bile olsa bilenebilmesi imkân dahilinde olanlardır. Müteşabih ise, bilinebilmesi hiçbir şekilde mümkün olamayan âyetlerdir.

(2) Muhkem manası açık olan âyetler; müteşabih ise, manası kapalı olan âyetlerdir.

(3) Muhkem ancak bir yönüyle tefsîr edilebilen âyetlerdir; müteşabih ise, çeşitli yönleriyle tefsir edilebilen âyetlerdir.

(4) Muhkem, manası açıkça bilenen âyetlerdir; müteşabih ise, namaz vakitleri, orucun Şaban ayına tahsis edilmeyip, Ramazan ayına tahsisi gibi, manası akıl yoluyla bilenemeyen âyetlerdir. Bu ta'rîf Ebû'l-Hasen 'Alî el-Mâverdî'ye (ö. 450/1058) aittir.[631]

(5) Muhkem, kendi başına anlaşılabilen âyetlerdir. Müteşabih ise doğrudan doğruya anlaşılamayıp başka bir âyetle tefsir edilen âyetlerdir.

(6) Muhkem, te'vîl ve tenzili bilinebilen; müteşabih ise, ancak te'vîl edilerek anlaşılan âyetlerdir.

(7) Muhkem lafzı tekrar edilmeyen âyetlerdir. Müteşabih ise lafzı tekrar edilen âyetlerdir.

(8) Muhkem, farzları, vaadı ve va'îdi; müteşabih ise kıssalar ve darb-ı meselleri ihtiva eden âyetlerdir.

---

629 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 845.

630 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 845.

631 Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn tefsiri'l-Maverdî* (nşr. es-Seyyid b. 'Abdülmaksud b. 'Abdürrahim), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1992, I. 370.

(9) Muhkem âyetler; nâsihi, helalı, haramı belirten âyetlerdir. Müteşabihler ise âyetlerin mensuhu, önce ve sonra nazil olanları, darb-ı meselleri, yeminleri gibi iman edilip ameli gerektirmeyen âyetlerdir.

(10) Muhkem neshedilmeyen âyetlerdir. Müteşabih ise neshedilen âyetlerdir.

(11) Muhkem, müslüman olan herkes tarafından manası açıkça anlaşılan âyetler iken müteşabih ise bunun aksidir.

(12) Muhkem, kendisiyle kastedilenin bilinmesi için ayrıca bir açıklamaya ihtiyaç olmayan lafızdır. Müteşabih ise kendisiyle neyin kastedildiği umulmayan lafızdır. İkrime b. Ebî Cehl 'Amr b. Hişâm el-Kureşî el-Mahzûmî'ye (ö. 13/634) göre muhkem amel edilen âyetler; müteşabih ise iman edilip kendisiyle amel edilen âyetlerdir. Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyn b. 'Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî'ye (ö. 743/1343) göre muhkem âyetten murad, manası açık olan âyet demektir. Müteşabih bunun aksidir. Bir kelime ya lafzîdir, ya da başka manası vardır. Lafzî olması, kelimenin asıl manasıdır. Başka manaya gelmesi ise lafzın diğer manasına delâletinin tercih edilip edilmeyeceğine bağlıdır. Doğru olan tercih edilmesidir. Tercih edilmediği takdirde lafız, ya manaya müsavidir, ya da değildir. Manaya müsavi olan "mücmel", müsavi olmayan "müevvel"dir. Nassla zâhiri mana arasında müştereklik varsa "muhkem"; mücmel ile müevvel arasında müştereklik varsa "müteşabih"tir.[632] Müteşabih olanı bilmek Allah'ın ilmiyle sınırlıdır. Bu nedenle وما يَعْلَمُ تأويلَه إلا اللهُ والرَّاسِخُون في العِلْمِ يقولون آمَنَّا به كُلٌّ من عند ربنا *"Müteşabihin gerçek manasını Allah'tan başka kimse bilmez. İlimde yüksek payeye erenler ise: "ona inandık tümü Rabbimiz katındandır" derler"*[633] âyetinde geçen lafzatullah üzerinde durmak, vakf-ı tâmdır.[634]

Tehânevî'ye göre beden, ibadet yapmakla imtihan edildiği gibi, akılda müteşâbihteki hakikate inanmakla imtihan edilir. Bu tıpkı, kuvvetli bir âlimin yazdığı bir eserde bazı konuları talebeyi bir hocaya muhtaç kılacak şekilde mücmel bırakması gibidir.[635] Tehânevî, Ebû Süleymân Hamad el-Hattâbî'nin (ö. 388/998), müteşabihi iki kısma ayırdığını nakleder:

---

632 Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *Şerhu't-Tîbî 'alâ Mişkâti'l-Mesabih (el-Kaşif 'an hakaiki's-sünen)* (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, Riyâd 1417/1997, II. 618; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 845 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1439.

633 Âl-i imrân 3/7.

634 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1437-39.

635 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1439.

Birincisi, muhkem bir âyete müracaat edildiğinde manası anlaşılan müteşabihtir. İkincisi, kalplerinde kötülük olanların tabi olduğu te'vîline gittiği, fakat gerçek manasını kavrayamayıp fitneye ve şüpheye düştüğü müteşabihtir.[636]

Tehânevî, er-Râgıb el-İsfahânî'nin âyetleri muhkem ve müteşâbih bakımdan üç kısma ayırdığını nakleder: (1) Mutlak manada muhkem, (2) Mutlak manada müteşabih, (3) Bir yönüyle muhkem, diğer yönüyle müteşâbih âyetlerdir. Müteşabih âyetler genellikle üç kısımdır: (a) Lafız yönüyle müteşabih, (b) Mana yönüyle müteşabih, (c) Hem lafız hem de mana itibariyle müteşabih olan âyetlerdir.

(a) Lafız Yönüyle Müteşabih Olanlar

Lafız yönüyle olanlar iki kısımdır: Birincisi أَبّاً (Abese, 80/31) ve يَزِفُّونَ (Sâffât, 37/94) kelimelerinde olduğu gibi garîb veya اليد (Feth, 48/10) ve الوجه (Rahman, 55/27) kelimelerinde olduğu gibi müşterek lafız olan müfred kelimelerdir. İkincisi kelamın tamamına ait olan müteşabihtir. Bu da üç kısımdır: (a) وإن خِفْتُم اَلاّ تُقْسِطُوا في ٱلْيَتَامَى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ (Nisa, 4/3) âyetinde olduğu gibi, sözü kısaltmak için ifade edilecek şeylerin bir kısmının kapalı bırakılması şeklindedir. (b) لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ (Şûrâ, 42/11) âyetinde olduğu gibi sözü genişletmek içindir. Şayet ليس مثله شيء şeklinde buyrulsaydı âyetin manası daha kolay anlaşılırdı. (c) الحمدلله الذي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ ٱلْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجاً قَيِّماً (Kehf, 18/1-2) âyetlerinde olduğu gibi cümlenin üslubuna uymak içindir. Bu âyetin takdiri: أنزل على عبده الكتاب قيماً ولم يجعل له عوجاً şeklindedir.

(b) Mana Yönünden Müteşabihlik

Allah'ın ve kıyametin vasıflarındaki müteşabihliktir. Bu vasıflar şeklen kendimizde bulunmadığı ve onları hissetmediğimiz veya hissedilir cinsten olmadıkları için, bizce tasavvuru mümkün olmayan vasıflardır.

---

636 Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hattâbî, *A'lamü'l-hadis fî şerhi Sahihi'l-Buhari* (nşr. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman Âl-i Suud), Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1409/1988, III. 1825; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1439.

(c) Lafız ve Mana Yönünden Müteşabihlik

Bu tür âyetler de beş kısımdır: (1) 'Umûm ve husûslukta olduğu gibi, kemiyet yönüyle müteşabihliktir. فاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ (Tevbe, 9/5) âyeti buna misaldir. (2) Vâcib ve mendublukta olduğu gibi, keyfiyet yönüyle müteşabihliktir. فانكِحُوا مَا طاب لكم مِنَ النِّسَاء (Nisa, 4/3) âyeti buna misaldir. (3) Nâsih ve mensûhta olduğu gibi, zaman yönüyle müteşabihliktir. واتقوا اللهَ حَقَ تُقَاتِهِ (Âl-i İmrân, 3/102) âyeti buna misaldir. (4) Âyetin nâzil olduğu gaye ve mekân yönüyle beliren müteşabihliktir. ليس البر بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا (Bakara, 2/189) ve إنما النسيءُ زِيَادَةٌ في الكفر يُضلُّ به الذين كفروا âyetleri buna misaldir. Cahiliye devri Arab kültürüne vakıf olmayanların bu âyetleri tefsir etmesi güçtür. (5) Namaz ve nikâhın şartları gibi yapılan fiilin doğru veya yanlışlığını gösteren şartlar yönüyle müteşabihliktir.[637]

er-Râgıb el-İsfahânî'ye göre yukarıdan beri izah ettiğimiz hususlar gözönüne getirildiğinde müfessirlerin müteşabih âyetlerde zikrettiği, bu taksimin dışına çıkmadığı görülür. Bütün bu müteşabih çeşitleri üç kısımdır: (1) Kıyametin vukuu, dabbetu'l-arz'ın çıkışı ve benzeri hususlar gibi bilinmesi, vâkıf olunması imkânsız olan müteşabihliktir. (2) Garib kelimeler ve kapalı hükümler gibi, insan tarafından öğrenilmesi imkân dâhilinde olan müteşabihliktir. (3) Muhkem ve müteşabih olma yönüyle, tereddüt edilen muüeşabihtir. Bu çeşit müteşabihin manasını, ancak ilimde râsih/derinleşmiş olanlar bilir. Bunların dışındakilere kapalı kalmıştır. Hz. Peygamber'in Abdullah b. el-Abbâs'a (ö. 68/687-88) söylediği *"Allah'ım onu dinde anlayış sahibi yap ve ona te'vili öğret"* hadisi buna işaret etmektedir. Muhkem ve müteşabihle iligili bu bilgiler ışığında وما يعلم تأويله إلا الله âyetindeki vakf ile والراسخون في العلم âyetinin, bir öncekine vaslının caiz olduğu sonucu ortaya çıkar.[638]

---

637 Ragıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 443-445; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1439-40. Ayrıca bk. Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *Fütûhü'l-gayb fi'l-keşf an kınâi'r-reyb (Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf)* (nşr. Muhammed Abdürrahim Sultanü'l-'ulemâ), el-Caize Dübeyyi'd-Devliyye li-Kur'ani'l-Kerim, Dübey 1434/2013, IV. 18-24.

638 Ragıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 445; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1440. Ayrıca bk. et-Tîbî, *Fütûhü'l-gayb*, IV. 24.

Hadis ilminin müteşâbih terimine yüklediği mefhûm tefsir ilminde ifade edilen müteşabihten farklıdır. Şöyle ki isimler, hat ve nokta yönünden ittifak, fakat "baba" isimleri yönünden aynı olsa bile nokta yönünden ihtilaf ederse -mesela Muhammed b. 'Akîl محمد بن عقيل ve Muhammed b. 'Ukayl محمد بن عقيل gibi; birincisi Neysâbûrî, ikincisi Firyâbî olup her ikisi de meşhurdur ve birbirlerine yakın devirlerde yaşamışlardır- yahut isimler, nokta yönünden muhtelif, hat yönünden müttefik; keza baba isimleri de nokta yönünden müttefik olmak suretiyle ilk şeklin aksi olursa -mesela Alî b. Ebî Tâlib'ten (ö. 40/661) rivayet eden tabi'i Şurayh İbnu'n-Nu'mân شريح بن نعمان ile el-Buharî'nin şeyhi Suraye İbnu'n-Nu'mân سريج بن نعمان gibi- bu kısma da müteşabih denir. Müteşabih ile mü'telifin birleşmesi neticesinde ortaya çıkan kısımlardan biri de, ittifakın hat ve nutk yönünden olduğu halde, ihtilaf yahut iştibahın, ya her iki ismin tam olarak takdim ve te'hiriyle, yahutta bu takdim ve te'hîrin yalnız bir isimde ve benzer olduğu isme nisbetle bazı harflerinde vaki olmasıdır. Birinci şekle misal, Esved b. Yezîd أسود بن يزيد ile Yezîd İbnü'l-Esved يزيد ابن أسود, Eyyub İbn Seyyar ile Eyyub İbn Yesâr isimleridir. Bu sonuncudan ilki, hadiste kuvvetli olmayan Medîneli meşhur, diğeri ise mechûl bir kimsedir.[639]

Müteşâbih terimi yukarıda izah ettiğimiz gibi netameli bir terimdir. Fakat temelde bu terim için üç illetten söz edildiğini söyleyebiliriz: bilinemezlik, kapalılık ve benzer anlamların tercihinde zorluk.

6. Sahâbî (الصحابي)

Sahâbe neslinin Kur'ân ve hadisinin hem metin hem de şerh ve tefsirinde bize intikalinde ciddi emekleri söz konusudur. Bu nedenle sahâbe terimi başta tefsir ve Hadis

639 el-Askalânî, *Nüzhetü'n-Nazar,* s. 129-30; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1440-41.

ilimlerinde ve diğer İslâmi ilimlerde karşımıza önemli bir müşterek aslî terim olarak çıkmaktadır.

a. Sahâbî Terimi

Sahabî kelimesinin sözlük anlamı "bir kişiyle dost olmak, sohbet etmek, onunla birlikte bulunmak" olup çoğulu sahâbedir. Sahâbe kelimesinin yanı sıra, sâhib kelimesinin çoğulu olan "ashâb" da sıkça kullanılmaktadır. Sîbeveyhi (ö. 180/796), eş-Şerîf er-Radî (ö. 406/1015) ve Zemahşerî'ye (ö. 538/1144) göre ism-i fâ'ilin cem'i, "ef'âl" kalıbında gelebilir. Tehânevî'ye göre "tıpkı râkib (راكب) kelimesinin çoğulunun rekb (رَكْبٌ) olduğu gibi sâhib kelimesinin çoğulu da "sahb" (صَحْبٌ) olup ism-i cem' olduğunu söyleyenler, Sîbeveyh'in kitabına göz gezdirmeyenlerdir."[640]

İlgili terminolojide sahabî terimine dair yapılan tanımlar şunlardır:

(a) Hz. Peygamber'i gören ve ondan bir şey rivâyet etmese de, onunla uzun süre sohbet etmiş olan kimsedir.[641]

(b) Hz. Muhammed'e (s.a.) peygamberlik verildikten sonra kendisi hayatta ve uyanık halde iken, -ister Abdullah b. Ümmü Mektûm (ö. 15/636) gibi a'ma olsun ister Resûlulah'ın ağızlarına bir şey verip yedirdiği veyahut yüzlerini okşadığı çocuklar olsun ya da insan cinsi dışında kendisine inandıklarını ifade eden cin taifesi olsun- ona mü'min olarak erişip, iman üzere ölen her kimsedir.[642]

(c) Hz. Peygamber'le arkadaşlık yapan her kimsedir.[643]

(d) İnsan veya cinlerden Hz. Peygamber'e mümin olarak erişip müslüman olarak ölen her kimsedir.

(e) Hz. Peygamber'den bir hadîs nakledip onu gören ve onunla konuşan her kimsedir.

(f) Bir veya iki sene Hz. Peygamber'le arkadaşlık yapıp onunla bir veya iki gazveye katılan kimsedir.[644]

---

640 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1060.

641 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s.113; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s.253.

642 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 558.

643 İbn Fûrek, *el-Hudûd*, s.151.

644 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1060-61.

Ebü'l-Bekâ, İsra gecesinde Hz. Peygamber'in görüştüğü meleklerin ve peygamberlerin kendisine -sahabe olup olmama hususunda- *Üsdü'l-gâbe* kitabının müellifi İzzüddîn İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) tereddüt ettiğini ifade etmiştir.[645] İbnü'l-Esîr, kitabına mukaddime yazmamıştır. Kitabının herhangi bir yerinde sahâbî terimini de açıklamamıştır. Fakat tercemelerde genellikle "lehu suhbe li'n-Nebî" yani onun Hz. Peygamber'le arkadaşlığı, likâsı ya da görüşmesi olmuştur şeklinde yer verir. İbnü'l-Esîr'in bu çerçevede bir tesahül içerisinde olduğunu söyleyebiliriz.

Görmek/rü'yet kaydı yerine likâ/telakki şartını koşmak, İbn Ümmü Mektûm gibilerin ta'rîf içerisine girebilmesi açısından daha doğrudur. İster rü'yet ister likâ yoluyla olan erişmeden maksat Hz. Peygamber'in hayatta olmasıdır. Eğer defninden önce onu görse sahih olan görüşe göre sahabî sayılmaz.[646]

Tehânevî sahabeyi tanıma yollarından da söz eder ve bunları şu şekilde belirtir: (a) Tevâtür yolu, (b) Meşhûr yolu, (c) Şöhret yolu, (d) Şehâdet yolu, (e) Bir sahâbînin sahabiliği hakkında şahitliği, (f) Güvenilir bazı tâbiîlerin sahâbîliği hakkında şahitliği, (g) Hicri 100 yılından önce sahabî olduğunu ikrar yolu.[647]

b. Sahabî Terimi İle İlintili Terimler

b.a. el-Hadîsu'l-Mevkûf (الحديث الموقوف)

İlgili kitaplarda mevkuf hadis için yapılan tanımlar şunlardır: (a) Sahâbeden, onların halleri ve sözlerine dair rivâyet edilip, onlar üzerinde duraklanan ve Hz. Peygamber'e geçilmeyen hadistir.[648] (b) Sahâbeden Hz. Peygamber'e ulaşmayan hadistir [649] (c) Sahâbenin rivâyet edip Hz. Peygamber'e isnad etmedikleri hadistir.[650] (d) Bir râvinin "İbn Abbas 'şöyle dedi', ya da 'şunu yaptı' veya "yanında şöyle bir olay olduğunda sesini çıkarmadı, takrîr etti' veya 'İbn 'Abbas'tan mevkûfen'" şeklinde bir sahabîde isnadı biten hadislerdir.[651]

b.b. Mesâhifu's-Sahâbe (مصاحف الصحابة)

---

645 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 558.
646 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1060.
647 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1062.
648 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 199; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, 429.
649 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 686.
650 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 371.
651 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1671.

Sahâbeden birinin kendileri için özel olarak istinsah ettikleri, yazdıkları Mushaflardır. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Übey b. Kâ'b (ö. 33/654) ve Alî b. Ebî Tâlib (ö. 40/661) gibi sahâbenin önde gelenlerinin -kendilerine özel Mushafları- oldukları kaydedilmektedir. Sahâbe Mushaflarının temel özelliği âyet tertiplerinin Hz. Osman Mushaf'ları ile bir, sûre tertibinde Hz. Osman Mushaf'larına kıyasla birtakım farklılıklarının olmasıdır.[652]

7. Müşkil (المشْكِل)

Müşkil kelimesi, terim olarak hadis, fıkıh, Arap Dili ve Belagat olmak üzere değişik ilim dallarında değişik mefhûmlar yüklenerek tanımlanmıştır. Diğer ilimlerle müşterek aslî bir terim olarak mülahaza ettiğimiz bu terim 'ulûmü'l-Kur'ân çerçevesinde "Kur'an-ı Kerîm âyetleri arasında ilk bakışta var olduğu zannedilen tenakuz, ihtilaf" şeklinde tanımlanmış ve bu konuyu detaylı olarak inceleyen ilme de "müşkilü'l-Kur'ân" denilmiştir. Aynı terim 'ulûmu'l-hadîs çerçevesinde mülahaza edildiğinde "Hadisler arasında ilk bakışta birbirine zıd sanılan tenakuz, ihtilaf" şeklinde tanımlanmış ve bu konuyu detaylı olarak inceleyen ilme "müşkilü'l-hadîs" denilmiştir. Müşkil terimini münferid olarak ele aldığımız zaman tefsir ilmi çerçevesinde diğer ilimlerle müşterek aslî bir terim olduğu görülür. Fakat "müşkilu'l-Kur'ân" veya "müşkilu'l-hadîs" gibi mürekkeb olarak mülahaza edildiğinde terim tefsir veya hadîs ilimlerin aslî terimleri olacaktır.[653]

Müşkil kelimesinin sözlük anlamı, benzerleri ve emsâli içerisine dâhil olandır.[654] Araplar, birinin "bir şekil sahibi oldu anlamında" أشكل ifadesini kullanırlar ki "müşkil" kelimesi de bu kelimenin ism-i fâi'lidir. "Bir kimse Harem'e girdiğine veya saygın olduğunda" أَحْرَمَ ifadesini kullanırlar. Kur'ân'da قَوَارِيرَ مِنْ فِضَّةٍ قَدَّرُوها تقديراً *"Gümüşten billur kaplar ki, onları (ihtiyaca göre) ölçüp düzenlemişlerdir."*[655] âyetinde "billur kadehin", gümüşten edinilmesi istihalesinden dolayı, cennet kablarında o böyle şekillendirilmiştir. Şekiller de gümüş ve camdır. İyice düşünüldüğünde bilinir ki; bu kablar camdan değildir. Ama bu kabların her ikisinden de payı vardır. Çünkü "kârûre", safâ/berraklık için, "fidda"

652 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 371;Tehânevî, *Keşşâf*, I. 259

653 Tefsir, kırâât, fıkıh, hadis ve Arap Dili ve Belagatı ilimlerinde müşkil terimine yüklenen farklı mefhumlar için bk. 'Abdullah b. Hamed el-Mansûr, *Müşkilü'l-Kur'ani'l-Kerim*, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad 1426, s. 43-68.

654 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1551.

655 el-İnsan 76/16.

ise beyazlık için istiâre olunmuştur.[656] Araplar, "davarın ayaklarını iple bağladı" anlamında أَشْكَلَ الدَّابَةَ; "bir nesneye pek benzedi" anlamında هذا أشكل به; "kitabı noktaladı, içindeki problemleri çözdü anlamında" أَشْكَلَ الْكِتَابَ; "iş karıştı" anlamında أشكل الأمر derler.[657]

İlgili terminolojide müşkil terimine dair yapılan tanımlar şunlardır:

(a) Kendisi ile kastedilen, ancak araştırıldıktan sonra anlaşılan lafızdır (ما لا ينال المراد منه إلا بالتأمُّل بعد الطلب).[658] Ta'rîfte geçen "teemmul ve taleb" kelimeleri kayıtlarıyla evvela lafzın mefhûmuna bakılması daha sonra lafız ile kastedilen mananın ortaya çıkarılması kastedilmektedir. Örneğin نِسَائكم حَرْثٌ لكم فأتُوا حَرْثَكم أنَّى شِئْتم âyetinde[659] geçen أنّى lafzı, hem أين hem de كيف manalarını içeren müşterek bir lafızdır. Bu tespit ta'rîfte geçen "taleb" ifadesinin tatbikidir. Âyet üzerinde iyice düşünüldüğünde hars-tarla حَرْث kelimesinin zikri sebebiyle burada kastedilenin كيف manası olduğunu tespit etmek de "teemmül" ifadesinin tatbikidir. Dolayısıyla "taleb ve teemmül" kayıtları ile hafî, mücmel ve müteşabih lafızları tanım dışında kaldı. Zira hafî "salt taleble"; mücmel, "taleb, teemmül ve istifsarla" kastedilen mana anlaşılmakta iken; müteşabih ise "kural olarak manası anlaşılmayan" lafızdır.[660]

(b) Kendisiyle kastedilen mananın salt içtihad ve araştırma ile anlaşılabilen kapalı lafızdır.[661]

(c) Sâmi'e mananın anlaşılması konusunda bir 'ıvaz sebebiyle olmaksızın bizzat lafzın dakikliği sebebiyle kapalı gelen lafızdır. الذي أشكل على السامع طَريقَ الوصول إلى المعنى لدقته في نفسه لا بعارض.

656 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 181; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, 391; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 657.
657 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 538.
658 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 181; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1551.
659 Bakara 2/223.
660 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1551.
661 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Küllyât*, s. 846.

"Müşkilin kapalılığı "bir ıvaz sebebiyle" kapalı olan lafızdan daha fazladır. Bu nedenledir ki mücmel ile müşkil arasındaki fark çoğu kimse tarafından ayıklanamamaktadır."[662]

Tefsir ilminin kaynaklarında "müşkilü'l-Kur'ân" terimi kullanıldığı gibi aynı anlamda "ihtilâfu'l-Kur'ân" da kullanılır. Kur'ân'da وَلَوْ كَانَ مِنْ عِندِ غَيرِ اللهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلافاً كَثِيراً *"Eğer Kur'ân, Allah'tan başkası tarafından indirilmiş olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı"*[663] âyeti çerçevesinde Kur'ân'da ihtilafın olmadığı kat'idir. Fakat Kur'ân ihtilafları ya da müşkilleri ile ifade edilen daha çok "ihtilafu't-telâum" (اختلاف التلاؤم) veya "ihtilâfu't-telâzum" babındadır. Yani güzellikte birbirine eş değerde olup birini diğerine tercih etme imkânı olmayan ihtilaflar, müşkiller demektir. Kur'ân vücûhlarının (bir kelimenin Kur'ân çerçevesinde birden fazla manada kullanılması), âyet ve sûrelerin miktarlarının, "nâsih ve mensûh, emir-nehiy, va'd-va'îd çerçevesinde ahkâmın" ihtilafı gibi.[664]

8. Îcâz (الإيجاز)

Tefsir'le Arap Dili ve Belagatı ilimleri arası müşterek aslî terim olan "îcâz" kelimesi terim anlamda herkesçe bilnip tanınan, alışılmış normal ibareden daha azı ile maksadı anlatmaktır. Bir başka ifade ile sözü kısa ve özlü söylemektir.[665] Îcâz ve ihtisâr temelde aynı şeyler olup biri diğeri ile bilinir. Fakat ikisi arasında'umûm-husûs farkı vardır. İhtisar salt cümlelerin hazfedilmesiyle, özetleme ve kısaltma ile olurken; îcâz için böyle bir zorunluluk söz konusu değildir. Bu durumda her ihtisâr aynı zamanda îcâz iken her îcâz ihtisar değildir.[666]

Ebü'l-Bekâ, îcâzın üç tür kısmından söz eder: (a) Îcâz-ı kasr: Lafzın manaya göre kısalmasıdır. إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بسم الله الرحمن الرحيم أَلاَّ تَعْلُوا عَلَيَّ وَأْتُونِي مُسْلِمِينَ *"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla... Süleyman'dan... Bana başkaldırmayın; teslimiyet göstererek yanıma gelin!" diyor."*[667] Âyetleri buna bir misaldir. Bu âyette Allah, mektubun başlığını,

662 Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm 'Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. 'Abdilkerîm el-Pezdevî, Keşfü'l-esrar (Keşfü'l Pezdevi), Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Dersaâdet 1308, I. 52; Tehânevî, Keşşâf, II. 1551.

663 en-Nisâ 4/82.

664 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 60-61.

665 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 38; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 107; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 105; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s.

666 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 220.

667 en-Neml 27/30-31.

muhtevasını ve gayesini birkaç kelime ile ifade etmiştir. (b) Îcâz-ı takdîr: Söylenen söze, ziyade mana takdir edilmesidir. Bu nevi îcâza îcâz-ı tadyîk de denir. فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ *"Bu durumda, her kime Rabbindenn bir öğüt gelir de (faizcilikten) vazgeçerse geçmiştekiler kendisinindir"*[668] âyeti buna örnektir. Yani hataları affolunmuş, bu hatalar aleyhine değil, lehine dönmüştür. (c) Îcâz-ı câmi': Bir kelimenin çeşitli manalar ihtiva etmesidir. إِنَّ اللهَ يَأْمُرُ بِالعَدْلِ وَالإِحْسَانِ *"Allah elbette adaleti ve ihsân üzere hareket etmeyi emreder."*[669]âyeti buna misaldir.[670]

Tehânevî, îcâzın bedî' değerine ihlas sûresini örnek verir. Keza ona göre bu sûre, Allah'a şirk koşmayı tenzih eden en kuvvetli sûre olup ehl-i küfürden kırk kadar fırkanın iddialarını reddetmektedir. يا أيها النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُدُوه وَهُمْ لا يَشْعُرُونَ *"Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; aman Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!"*[671] âyetinde Allah on bir çeşit sözü bir arada toplamıştır. Bunlar, nida, kinaye, uyarmak, ad verme, emretme, anlatmak, sakındırmak, tahsis etmek, 'umûmileştirmek, işaret etmek, özür beyân etmek, şeklinde sıralanmıştır. Âyet beş ayrı hukuku da göstermiştir. Bunlar; Allah'ın hukuku, Resûlü'nün hukuku, karıncanın hukuku, raiyyetin hukuku ile Hz. Süleyman'ın ordusunun hukukudur.[672]

9. Âhiret-Ma'âd (الآخرة – المعاد)

Âhiret/ma'âd, kelâm'da ulûhiyyet, nübüvvet ve meâd olarak formüle edilen usûl-i selâseden biridir. Ayrıca Kur'ân'ın ana konularından biri olmasından dolayı tefsir ve kelâm ilimlerinin yanı sıra fıkıh, hadis ve tasavvuf ilimlerinde de üzerinde durulmuş bir konu olup âhiretin ahvâline dair birtakım yorumlar da ortaya konmuştur.

a. Âhiret Terimi

668 el-Bakara 2/275.
669 en-Nahl 16/90.
670 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 220.
671 en-Neml 27/18.
672 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 220.

Âhiret ve dünya kelimeleri "hayatla yakın bir ilişki içerisinde olmalarından dolayı" özünde sıfat olmalarına rağmen zamanla sıfat olma özelliklerini kaybederek "dünya, yerküre; âhiret sonraki hayat" anlamında isim yerine geçmişlerdir. Mevsûflarının zikredilmesi nadirdir.[673]

Cürcânî, İbn Kemâl, Münâvî ve Tehânevî âhiret terimini ebedî (yani gelecek tarafında, sonsuz olan mukadder zamanlar içinde varlığın devam etmesi) olup ezelî (yani geçmiş tarafında, sonsuz olan mukadder zamanlar içinde varlığın devam etmesi) olmayan şeklinde tanımlamaktadırlar.[674] Tehânevî, âhiret terimine dair "nefs-i nâtıkanın sa'âdet ve şekâveti ile ilgili ahvâlinin söz konusu edildiği ruhânî âlemdir" şeklinde işârî ekol ağırlıklı bir tanıma yer vermektedir. Bu tanımın filozofların tanımı olduğunu ifade eder. Ona göre filozofların iddia ettiğinin aksine âhiret terimi, "cismânî ve ruhânî ma'âd" için ıtlak olunur.[675] Ayrıca Tehânevî, ma'âd, ba's ve haşr terimlerinin eş anlamlı kelimeler olarak kullanıldığını söylemektedir. Ona göre haşir cismânî ve ruhânî olmak üzere iki kısma ayrılır. Cismânî haşr, Allah'ın ölülerin bedenini kabirlerden diriltmesidir. Ruhânî ise dirilen bedenlere ruhların iade edilmesidir.[676]

Tehânevî, ma'âd konusunda aşağıda görüleceği üzere söylenebilecek beş görüşün bulunduğunu söylemektedir. (a) Yalnızca cismani diriliş olacaktır. Bu, -nefs-i nâtika/düşünen nefsi- inkâr eden cumhuru mütekelimin iddiasıdır. (b) Sadece ruhânî diriliş olacakıtır. Bu, metafizikçi filozofların iddiasıdır. (c) Cismanî ve ruhâni haşir aynı anda olacaktır. Bu, Hüseyin b. Hasen el-Halîmî (ö. 403/1012), Ebû Zeyd ed-Debbûsî (ö. 430/1039), Ragıb el-İsfehânî, Gazzâlî, Mu'tezile'nin mutekaddim âlimlerinden Mu'ammer b. 'Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830), mutehhirûn İmamîyenin çoğunluğu ve birçok sûfinin görüşüdür. Mezkûr âlimlere göre: "İnsan gerçekte nefs-i nâtika yani düşünen nefisitir. Ayrıca, sorumlu olan, itaat eden, isyan eden, sevap kazanan ve azap çeken, düşünen nefisitir. Beden ise bu nefsin âleti/aracı konumundadır. Nefis, bedenin bozulmasından sonra da bâkidir. Allah, yaratılmışları haşrettiği vakit, ruhlardan her birine tıpkı dünyada olduğu gibi ilişkili olacağı ve tasarrufta bulunacağı bir beden yaratacaktır." Bedenin kendi aslî uzuvlarına ruhun tekrar avdet edilmesi tenâsuh da sayılmaz. Bununla birlikte كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوداً غَيْرَهَا

673 Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 63, 449-450.

674 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 17; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 74; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 53; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 143.

675 Tehânevî, *Keşşaf*, I. 71.

676 Tehânevî, *Keşşaf*, I. 675, II. 1570.

"Onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka yenisiyle değiştiririz ki acı duysunlar."[677] ve أَوَلَيْسَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ *"Gökleri ve yeri yaratan Allah'ın, onların benzerini yaratmaya gücü yetmez mi?"*[678] âyetleri zımnen bedenin bizzat aynısı olmadığını ima etse bile bu durum tenasüh sayılmaz.[679] (d) Gerek bedensel gerekse ruhâni haşir olmayacaktır. Bu, antik doğa filozoflarının iddiasıdır. (e) Câlînûs/Galen'in ifade ettiği gibi bunların hepsinde duraksamak, hüküm vermemektir. Ona, nefsin "mizaç olup ölümden sonra tekrar yaratılmasının imkânsız olduğu" ya da nefsin "cevher olup bedenin bozulduktan sonra tekrar dirilmesinin mümkün olduğu" hususu belirgin hale gelmemiştir. Dolayısıyla nefsin mizaç mı cevher mi olduğu hususunda kararsızdır.[680]

b. Âhiret-Ma'âd Terimi İle İlintili Terimler

Âhiret, ma'âd terimlerinin tanımlarına, haşir ile ilintili tartışmalara yukarıda yer verildi. Aşağıda "âhiret"le ilintili olduğu düşünülen 'acbü'z-zeneb, mîzân, sâ'at, kıyâmet ve berzâh terimlerine yer verilecektir.

b.a. 'Acbu'z-Zeneb (عجب الذنب)

Hardal tanesine benzeyen, bir anlamda insan bedeninin çekirdeği ve omurga kemiğinin asıl parçası olup hiçbir zaman çürümeyen kuyruk sokumudur. ثم يُنْزِلُ اللهُ مِن السَّمَاءِ مَاءً فَيَنْبُتُونَ كما يَنْبُتُ البَقْلُ، ليس مِنَ الإنسان شيءٌ إلا يُبْلى، إلا عظماً واحداً وهو عَجْبُ الذَّنَبِ، ومنه يُرَكَّبُ الخَلْقُ يومَ القيامة *"Sonra Allah gökten bir (hayat) suyu indirir ve bu sayede ölüler, bitkinin yerden bitişi gibi (kabirlerinden) çıkarlar. İnsan cesedi bütünüyle çürüyüp yok olur, ancak 'acbü'z-zeneb müstesna, insanlar bundan yaratılır."*[681] Merfû' hadisinde ifade edildiği gibi insanların âhiret günü tekrar yaratılması 'acbu'z-zeneb ile olacaktır.[682] İmam Şâfiî'nin en önde gelen öğrencisi İsmâîl b. Yahyâ el-Müzenî'ye (ö. 264/878) göre bu kemik de çürür. Delil olarak كلُّ

677 en-Nisâ 4/56.
678 Yâsîn 36/81.
679 Teftâzânî, *Tehzîb*, s. 104-105; Tehânevî, *Keşşaf*, I. 676.
680 Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mevakıf* (nşr. Mahmûd 'Umer ed-Dimyâdî), Beyrût Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419/1998, VIII. 325; Tehânevî, *Keşşaf*, I. 676.
681 Buhârî, "Tefsîr", 39/3, 78/1; Müslim, "Fiten", 141; İbn Mâce, "Zühd", 32.
682 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 658.

كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ *"Onun (Allah'ın) zatından başka her şey helâk olacaktır."*[683] âyetini ileri sürer. Müzenî, yukarıdaki hadisi şöyle açıklar: "'Acbu'z-zeneb toprakla bozulmaz, aksine topraksız bir şekilde bozulur."[684] Yani toğrağa karşı, son derece dayanaklıdır. Ebü'l-Bekâ, "Nasıl ki Azrâil'in ölümü meleku'l-mevt aracılığıyla değilse 'acbu'z-zenebin de yok olması toprak sebebiyle olmayacaktır" [685] ifadesini ekler. Bu değerlendirmesine göre Müzenî gibi o da -bu kemiğin- çürüdüğüne inanmaktadır.

b.b. Mîzân (الميزان)

Mîzân kelimesi köken olarak و ز ن harflerinden türemiş olup sözlük anlamı "bir şeyin mikdarını bilebilme âleti"dir. Terim anlamında ise "kıyamet günü, mükelleflerin amellerinin miktarını ölçen, değerlendiren alet" demektir.[686]

b.c. Sâ'at (الساعة)

Sözlük anlamı "zaman dilimlerinden bir dilim" anlamında olan "sâ'at terimi" sözlük anlamı ile ilişkili olarak "kıyamet günü, hesabın süratlılığını ifade etmek" anlamında kullanılır. Münâvî, muhtevasına göre üç tür sâ'attan söz eder. Bunlardan birincisi sâ'at-ı kübrâ (büyük sâ'at) olanıdır ki bu kıyâmettir. İkincisi sâ'at-ı vusta (orta sâat) olup "bir devrin insanlarının âhirete intikal etmesi" demektir. Üçüncüsü de sâ'at-ı sugra (küçük sâ'at) olup insanın ölmesidir. Herkesin sâ'atı ölümüdür.[687]

b.d. Kıyâmet (القيامة)

Vezin olarak فَعَالَة kalıbından olan kıyâmet kelimesinin sonundaki tâ harfi mübalağa için gelmiş olup sözlük anlamı "büyük bir işin âniden patlak vermesi" demektir. Münâvî,

---

683 el-Kasas 28/88.

684 Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-'Askalânî, *Fethü'l-bâri bi-şerhi Sahihi'l-Buhari* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb), Dârü'l-Ma'rife, Beyrût ts., VIII. 553; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 658.

685 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 658.

686 Tehânevî, *Keşşaf*, II. 1672.

687 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 394.

kıyâmet kelimesinin terim anlamına dair iki tane tanım nakletmektedir. (a) Kıyametin kopmasıyla ilelebed var olacak âlem. (b) Sûra üflenilmesiyle ölülerin dirileceği gün.[688]

b.e. Berzah (البرزخ)

Berzah kelimesinin sözlük anlamı "iki ayrı şey arasındaki hâil/engeldir". Terim anlamda "âlem-i misâl, âlem-i hayâl, âlem-i hayâl-i muttasıl, âlem-i semseme, kesif cisimlerle soyut ruhlar âlemi, dünya ve âhiret arasındaki sınır" kastedilir. Ayrıca soyut manalar âlemi ve maddi cisimler arasındaki meşhur âlem de denir. Ona ulaşıldığı zaman, ibadetler kendilerine münasib olan şeylerle tecessüd ederler. Tasavvuf ilminde "berzâh-ı câmi" adında bir terim kullanılır ki bununla "bütün berzahların aslı olan te'ayyün-i evvel ve hazreti vahdaniyet" kastedilir. Bunun içindir ki, en büyük olan ilk berzah diye adlandırılmıştır.[689]

10. Hüküm-Ahkâm (حكم-أحكام)

Hüküm, tefsir, kelâm, mantık ve fıkıh ilimlerinde kullanılan bir terimdir. Tefsir ilminin "Ahkâmu'l-Kur'ân" adında zengin bir kitâbiyâtı da bulunmaktadır. Hüküm kelimesinin sözlük manası "iyileştirmek/ıslah etmek amacıyla menetmek, düzeltmek" şeklindedir. Bu minvalde atın azgınlığını, hırçınlığını gidermek için ağzına takılan geme حَكَمَةُ ٱلْفَرَسِ denir. Ma'dûm olan şeye, "varlık" kazandırmaya, onu sabit kılmaya da "ihkâm" denir.[690] "Kendini nefsani arzularla hevâdan alıkoyup istikamet üzerine duran kimse" için "hakîm" ifadesi kullanılır. Hakîm ifadesinin Allah'a isnadı ile kullara isnadı arasında fark bulunmaktadır. Örneğin أليس ٱللهُ بِأَحْكَمِ ٱلْحَاكِمِين *"Allah hükmedenlerin en iyi hükmedeni değil midir?"*[691] âyetinde olduğu hakîm ifadesi Allah'a isnad edildiğinde "bütün fiillerinin mercinin adalet olduğu, hikmet sahibi" mânasını kazanır.[692]

İlgili terminolojide hüküm terimine dair yapılan tanımlar şunlardır:

---

688 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 596.

689 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 41; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 113; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 124; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 249.

690 İbn Fûrek, *el-Hudûd*, s. 85.

691 et-Tîn 95/8.

692 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 380.

(a) Olumlu/icâbî veya olumsuz/selbî olarak bir işi diğerine isnâd etmektir. (إسْنادُ أمرٍ إلى آخَرَ إيجَاباً أو سَلْباً)[693] "İcâb veya selb" kaydıyla, "takyîdi nisbet" gibi hüküm olmayan hususlar tanım dışında kaldı.[694]

(b) Bir şeyi yerine koymaktır.

(c) Mahmûde, övülmüş akıbeti olan şeydir.[695]

(d) Mükelleflerin fiileri (ef'âl-i mükellefîn) ile ilgili olan ilâhi hitâbtan ibarettir.[696]

(e) İktizâ veya tahyîr bakımından mükelleflerin fiilleriyle ilgili hitabıdır.

Münâvî ve Ebü'l-Bekâ hüküm ile hikmet arasında 'umûm-husûs farkının olduğuna da değinirler. Şöyle ki her hikmet aynı zamanda bir hüküm iken, her hüküm, hikmet değildir.[697] Zira hüküm, "bir şeyin, şöyle ya da böyle olduğuna dair verilen karar" demektir. Merfu' bir hadis olan إنَّ مِنَ الشعر لَحُكْماً "Bazı şiirler hikmet, hüküm içerir" [698] hadisinde zikredilen hüküm kelimesinin manası "kaziyettun sâdıka" demektir.[699]

C. TEFSİR İLMİNİN FER'Î/TÂLÎ TERİMLERİ

Kur'ân-ı Kerîm'in Arap Dili'nin nahiv/sentaks ve sarf/morfolojisine göre indiği hususu kat'idir. Bu durumda Arap Dili ve Belagatı'nın birtakım terimleri, hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvuf ilimlerinde aslî terim olarak bulunan birtakım terimler, Kur'ân'ın ve dolayısıyla onu anlamayı ve yorumlamayı temel amaç edinen tefsir ilminin de terimleridir. Fakat bu terimler tefsir ilminin olmazsa olmazından ziyade fer'î/ikincil nitelikte terimlerdir.

1. 'Âmm (العام)

693 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s.81; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 186; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 291; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 380.

694 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s.81; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 186; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 291.

695 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s.81.

696 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 82; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 186; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 291.

697 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 291; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 380.

698 Hadisin tam metni: إن من البيان سِحراً وإن من العلم جَهلا وإنَّ من الشعر حُكْماً وإنَّ من القول عِيالاً. *"Hiç şüphesiz, bazı sözler, sihir gibi tesirli, bazı ilimler (fal, sihir gibi) cehalet, bazı şiirler hikmet bazı sözler de vebaldir."* (bk. Ebû Dâvud, "Edeb", 94).

699 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 291.

Usûl-i fıkıh ve Arap Dili ve Belagatı'nda aslî bir terim olan hâss terimi; tefsir ilminde fer'î bir terim olarak işlev görmektedir. Fakat 'âmmu'l-Kur'ân şeklinde mürekkep halinde kullandığımız takdirde tefsir ilminin aslî terimi olur.

'A-m-m harflerinden müteşekkil olan 'amme fiili birinci bâbtan olup "şâmil olmak, kapsamak, kuşatmak" anlamındadır. Masdar kalıbından olan 'umûm kelimesinin sözlük anlamı, "fertleri bir defa kuşatmak" demektir.[700] Tehanevî, 'umûm kelimesinin zabtını fetha ile "'amûm" şeklinde yapmaktadır. "Yağmur tüm mekânları kuşattı" anlamında مَطَرٌ عَامٌّ denilir.[701]

İlgili terminolojide 'âmm terimine dair yapılan tanımlar şunlardır:

(a) Kendisine uygun olanların hepsini kapsayan, sınırlı olmayan ve çok şey için bir vaz'da, durumda konulmuş lafızdır.[702] Tanımda geçen "bir durum" kaydı ile müşterek olan lafız tanım dışında kaldı. Çünkü müşterek lafız, birçok durumlar içindir. "Çok şey için" kaydı, Zeyd ve Amr gibi özel isimler, -çok şey için konulmamış olan kelimeler- tanım dışında kaldı. "Sınırlanmış olmayan" kaydı da, esmâu'l-'aded/sayı isimler tanım dışında kaldı. Örneğin "bin" kelimesi, çok şey için bir durumda konulmuştur. O, kendisine uygun olan şeylerin hepsini ihtiva eder. Lakin bu çok şey sınırlıdır. "Kendisine uygun olan şeylerin hepsini kapsayan" kaydı belirsiz olan çoğulu "cem'i münekkeri جمع مُنكّر" dışarda bırakır. "Adamlar gördüm" anlamında "رأيت رِجالاً" gibi. Çünkü adamların hepsi, onun için görünmüş değildir. Bu ya, "adamlar" kelimesi gibi, kalıbı ve manasıyla 'âmmdır ya da heyet ve kavm gibi sadece manasıyla 'âmmdır.[703]

(b) Hayat ve 'ilim gibi, Hakk'ın sıfatlarında veya kızmak ve gülmek gibi beşerin sıfatlarında olandan başka, kendisiyle, sıfatlarda ortaklık vâki olan şeydir.[704] Bu ortaklık ile cem' tamam olur ve onun, Hakk'a ve insana nisbeti sahîh olur.[705]

(c) 'Umûm ve şumûl kelimeleri bir şeyi artırmak, çoğaltmak ve bir şeyi bir gruba ulaştırmak, eriştirmek demektir.[706]

---

700 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 132; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 298; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 527.

701 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1234.

702 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 122; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 274; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 498.

703 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 122; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 274.

704 'Umûm terimine bu mefhumun yüklenmesi tasavvuf ilmi ile sınırlıdır.

705 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 132; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 298; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 527.

(d) Kendisi için uygun olup fertlerin tümünü içeren lafızdır(اللفظ المستغرق لجميع ما يصلح له).

(e) Kendisi için uygun olup fertlerin tümünü, "tek vaz' bakımından" (بحسب وضع واحد) kapsayan lafızdır. "Tek vaz'" kaydının yapılmasıyla müşterek ve hakikatle mecaz anlamı içeren lafızlar ta'rîfin dışında kaldı.[707]

Yukarıda zikrettiğimiz tanımların dışında Tehanevî, mantık ve fıkıh bilginlerine göre âmm teriminin tanımlarına ve bununla ilintili tartışmalara detaylı bir şekilde girmektedir.[708] Ebü'l-Bekâ, umûm ifade eden kalıpları iki kısma ayırmaktadır. Bir kısmı hem kalıp hem de mana bakımından 'âmm'dır. Bir kısmı ise sadece mana itibarıyla 'âmm olup kalıp bakımından müfreddir. Bu minvalde, aşağıda görüleceği üzere 'âmm lafızlar, on bir kısma ayırılmaktadır.

(1) Cemi' kalıbı (رجال) ve (نساء) gibi sözler hem kalıp hem mana bakımından cem' olup umûmi mana ifade ederler.

(2) كلُّ جميع مَن ما bu dört edat en meşhur âmm lafızlardır. Kull (كُلّ) lafzı mana bakımından 'âmm olup kalıp açısından 'âmm değildir. Tek tek bütün fertleri kapsama manasını ifade eder. Cemî' جميع lafzı mana bakımından 'âmm bir lafız olup tek tek fertler yerine fertler topluluğunu kapsama manasını ifade eder. Men (مَنْ) lafzı belli olmayan fertler için kullanıldığı zaman bu edat 'umûm bildirir. Muayyen bir kimse için kullanıldığı zaman "husûsi hüküm" bildirir. Ayrıca مَنْ edatı "akıllılar" için kullanılırken; mâ (ما) lafzı akılsızlarda "zat", akıllılarda "sıfat" için kullanılır. Bu dört lafzın dışında mana bakımından 'âmm olup kalıp bakımından âmm olmayan lafza قوم kelimesini örnek verebiliriz. Kalıp bakımından âmm olmadığı için tesniyesi ve çoğulu yapılabilir.

---

706 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 527.

707 Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. 'Ömer b. Hüseyn er-Râzî et-Taberistânî, *el-Mahsul fî ilmi usuli'l-fıkh* (nşr. Taha Câbir Feyyaz el-'Alvânî), Müessetü'r-Risâle, Beyrût 1418/1997, II. 309; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1235.

708 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1234.

(3) Küllemâ (كُلَّمَا) lafzı fiillere dâhil olduğu zaman 'umûm ifade eder. Örneğin كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوداً غَيْرَهَا *"Onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka yenisiyle değiştiririz ki acı duysunlar."*[709] âyeti gibi.

(4) Siyyemâ (سِيَّمَا) edatı fiillere dâhil olduğunda "zamanı" 'umûm hale getirir.

(5) Eynemâ (أينما) edatı ise fiillere dâhil olduğu zaman "mekânı" 'umûm hale getirir. Örneğin مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثُقِفُوا أُخِذُوا وَقُتِّلُوا تَقْتِيلاً *"(Münafıklar) lanetlenirler, nerede bulunulurlarsa yakalanıp, öldürülürler."*[710] âyeti gibi.

(6) Muzaf olan çoğul kelimeler. Örneğin; يُوصِيكُمُ اللهُ فِي أَوْلادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الأُنْثَيَيْنِ *"Allah, size çocuklarınız (ın alacağı miras) hakkında, erkeğe iki dişinin payı kadarını emreder"*[711] âyeti buna örnektir.

(7) Belirlilik takısı olan ال ile muarref olan çoğul kelimeler. Örneğin; قد أَفْلَحَ ٱلْمُؤْمِنُونَ *"Müminler, gerçekten kurtuluşa ermişlerdir."*[712] âyeti gibi.

(8) Muzaf olan cins kelimeler. Örneğin; فَلْيَحْذَرِ الذين يُخَالِفُون عَن أَمْرِهِ أن تُصِيبَهم فتنةٌ *"Artık onun (peygamberin) emrine muhalefet edenler, başlarına bir belanın gelmesinden sakınsınlar."*[713] âyeti gibi.

(9) Nefy ve nehiy ifade eden edatlardan sonra gelen nekire isimler. Örneğin فلا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ *"Sakın onlara "öff!" bile deme!"*[714].

---

709 en-Nisâ 4/56.
710 el-Ahzâb 33/61.
711 en-Nisâ 4/11.
712 el-Mu'minûn 23/1.
713 en-Nûr 24/63.
714 el-İsrâ 17/23.

(10) Şarttan sonra gelen nekre isimiler. Örneğin وإن أَحَدٌ مِنَ ٱلمشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ الله *"Eğer Allah'a ortak koşanlardan biri senden sığınma talebinde bulunursa, Allah'ın kelâmını işitebilmesi için ona sığınma hakkı tanı."*[715]âyeti gibi.

(11) Nimet ve ihsanı ifade eden kelimelerden sonra gelen nekre isimler. Örneğin وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُوراً *"Gökten temiz bir su indirdik"*[716]âyeti gibi.[717]

Kendisiyle husûs murad edilen âmm lafızla "tek bir kişinin kastedilmesi" ittifaken sahihtir. Husûsilik ifade eden 'umûmilikte ise hilaf vardır.[718] Hanefîlere göre ittifaken 'âmm lafızlarda istiğrak (şümul, kuşatıcılık) şart değildir. Herhangi bir 'âmm lafız üç şahıs için kullanılırsa 'âmm hale gelir ve cem'-i munekkere gibi olur.[719] Tehanevî, aşağıda görüleceği üzere 'umûm ifade eden lafızları üçe ayrılır:

(1) 'Umûmiliği değişmeyenler. Hep 'umûm/genel olarak kalıp, husûsi bir anlam söz konusu edilmeyenler. Celâleddîn el-Bulkînî (ö. 824/1421) *Mevâkı'u'l-'ulûm min mevâkı'i'n-nücûm* adlı eserinde buna dair misallerin Kur'ân'da çok az olduğunu söyler. Her 'umûm ifade eden kelimenin, muhakkak bir tahsis yönü vardır.[720] Bedreddîn ez-Zerkeşî *"el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân"* adlı eserinde Kur'ân'da buna dair misallerin Bulkînî'nin iddia ettiğinin aksine "bir hayli fazla" olduğunu zikrederek şu âyetleri misal getirir: وأنَّ اللهَ بِكُلِّ شيءٍ عليم *"Muhakkak ki Allah her şeyi bilir"*[721] إنَّ اللهَ لا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْءاً *"Gerçek şu ki Allah insanlara zerrece kötülük etmez"*[722], ولا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَداً *"Rabbin hiç kimseye haksızlık etmez"*[723] vd. Zerkeşî'nin zikrettiği tüm bu örnekler fer'i hükümler taşımayan âyetlerdir.[724] el-Bulkînî'nin "misallerin ender" olduğu kaydı ile muhtemelen "fer'î hükümleri" kasdetmektedir. Fer'i

---

715 et-Tevbe 9/6.
716 el-Furkân 25/48.
717 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 600-61.
718 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 661.
719 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 601.
720 el-Bulkînî, *a.g.e.*, s. 130; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1237
721 el-Mâide 5/97.
722 Yunus 10/44.
723 el-Kehf 18/49.
724 Zerkeşî, el-Burhân, II. 217; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1237.

hükümler taşımayanlarda enderlik söz konusu değildir. Fer'i hükümler taşıyıp 'umûmilik üzerine kalan âyete örnek حُرِّمَتْ عليكم أُمَّهَاتُكُمْ *"Anneleriniz size haram kılındı"*[725] âyetidir.[726]

(2) Kendisiyle husûs murad edilen 'umûmilik.

(3) Husûsilik ifade eden 'umûmilik/tahsîse uğramış 'umûmilik.

Tehânevî bu son iki kısım arasında birtakım farkların ileri sürüldüğünü nakleder. Kendisiyle husûs murad edilen 'umûmi kelime, ne lafız, ne de hüküm bakımından bütün fertlere şâmil değildir. Bu ancak fertlerden biri hakkında geçerlidir. Husûs ifade eden umûmilikten ise, hüküm yönü hariç, lafız bakımından bütün fertleri içine alan 'umûmilik anlaşılır. "Kendisiyle husûs murad edilen 'umûmilik", "husûsilik ifade eden 'umûmilik" hilafına lafzın asıl manası başka bir manaya nakledildiğinden tamamen mecazî bir anlamdadır. Husûsilik ifade eden 'umûmiliğin hakiki manada mı mecâzi manada mı kullanılmış, bu konuda 'ulemânın farklı görüşleri vardır. Doğru olan mecâzi mana değil, hakîki manadır. Tehânevî'nin İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî'den (ö. 478/1085) nakline göre Hanbelilerin tamamı Şafiî ve Hanefî fukahânın ekseriyeti bu görüştedirler.[727] Bir kelimede mevcut mananın bir kısmı tahsis edildikten sonra, diğer bir kısmının 'umûmi manada kalması, hiç tahsis yapılmamış gibidir. Bu da ittifakla mecâzî manada umûmilik değil, hakiki manadaki umûmiliktir. Birincisinde yapılan tahsisin karinesi aklî ikincisinde ise lafzîdir. Birincisinde ittifakla bir kişi kastedilirken ikincisinde ise ihtilaf vardır. Kendisiyle husûsilik murad edilen 'umûmun Kur'ân'da pek çok misali vardır. Bu misallerden biri أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ âyetidir[728]. Bu âyetteki الناس kelimesinden bütün güzel huyları kendisinde topladığından Hz. Peygamber kastedilmektedir. Bir diğer misal الذين قال لهم الناسُ إنَّ الناس قد جَمَعُوا لكم فَاخْشَوْهُمْ âyetidir.[729] Âyette kastedilen Ebû Seleme Nu'aym b. Mes'ûd b. 'Âmir el-Eşca'î'dir (ö. 30/650). Bir diğer misal فنادَتْهُ الملائكة وهو قائِمٌ يُصَلِّي في ٱلْمِحْرَابِ *"Zekeriya*

---

725 en-Nisâ 4/23.

726 Süyûtî, *el-İtkân*, IV. 1414; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1237.

727 İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbûrî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, nşr. 'Abdülazim ed-Dib, Devha: Câmi'atu Katar, 1978, I. 410; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1237.

728 en-Nisâ 4/54.

729 Âl-i İmrân 3/173.

mabedde namaz kılarken melekler ona, seslendiler."[730] Abdullah b. Mes'ûd el-Hüzelî'nin (ö. 32/652-53) kırâ'atında olduğu gibi "melekler" ile söz konusu edilen yalnızca Cebrâil'dir.[731]

2. Hâss (الخاص)

Usûl-i fıkıh ve Arap Dili ve Belagatı'nda aslî bir terim olan hâss terimi; tefsir ve tasavvuf ilimlerinde fer'î bir terim olarak işlev görmektedir. Husûs kökünden türemiş olup sözlük anlamı "teferrüd etmek, tek olmak, tek kalmak, tahsis etmek, birini diğerinden üstün tutmak, kendi başına ve benzersiz olmak" gibi manalara gelmektedir. فلان خَصَّ بكذا ifadesi "falanca, o hususta tek başınadır, onda başkasının ortaklığı yoktur" anlamı taşır.[732] Tahsîs, ihtisâs, husûsiyet ve tahassüs kelimeleri bazı şeylerin başkalarında olmayan birtakım özelliklere sahip olması durumunda kullanılırlar. Bunun zıddı ise; genellik/genelleme anlamını taşıyan umûm, ta'ammûm ve ta'mîm kelimeleridir.[733]

İlgili eserlerde hâss terimine dair yapılan tanımlardan bazısı şunlardır:

(a) Tek başına malum mana için konulmuş her lafızdır (كلُّ لفظٍ وُضِع لمعنى معلوم على الانفراد)[734] "Mana" kaydıyla aynî veya 'arazî olarak, kendisi için lafzın vaz' edilmiş olması kastedilmektedir. "Tek başına" kaydı ile lafzın bu manaya özgü olduğu ve "müşterek" lafızdan ayrıldığını ifade etmek içindir.[735]

(b) Lafzın "tek bir vaz'la" birisi ya da "sınırlı bir kesret" için vaz' edilmiş olmasına كونُ اللَّفْظِ مَوْضُوعاً بِوَضْعٍ وَاحِدٍ لوَاحِدٍ أَوْ لِكَثِيرٍ مَحْصُور hâss denir. Başka bir ifadeyle "tek başına bir anlam ifade etmek üzere vaz' edilmiş lafızdır. Söz konusu lafızlar özel isimler, harfler, cins isimler, sayı, isimleri, tesniyeler, emir, nehiy, mutlak ve mukayyedden oluşmaktadır. Ta'rîfte geçen "lafız" kelimesi hem muste'mel (manalı) hem de mühmel (manasız) olanı ihtiva etmektedir. Fakat mavzu' (vaz' edilmiş) kaydı ile mühmel olan ta'rîf dışında kaldı. Ta'rîfte "vaz'" kaydı ile "lafız" ifadesi tahsise uğradı ve hakikat ile mecâz anlam ta'rîfe dâhil oldu.

730 Âl-i İmrân 3/39.
731 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1234-38.
732 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 87; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 199; Ebu'l-Bekâ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 600.
733 Ragıb el-İsfahani, *Müfredât*, s. 284; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 93.
734 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 84; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 196; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 305; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 414.
735 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 84; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 196; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 305.

"Tek bir vaz'" kaydı ile birçok ma'nayı içinde barındıran müşterek lafız da tanım dışında kaldı. Ta'rîfte geçen لواحد kaydı Zeyd gibi özel isimleri içine alan الواحد kelimesinden daha 'âmmdır. Bu tür husûsa husûsu'l-'ayn denir. İnsan kelimesi gibi cins isimleri içine alan husûsa "husûsu'l-cins" denir. Erkek ve dişi gibi türü içine alana ise "husûsu'n-nev'" denir. لكثير kaydı ile tesniye, cem'u'l-munekker, 'âmm ve ismu'l-'aded de tanımın içine dahil oldu. محصور kaydı ile cem'u'l-munekker ve 'âmm "tanım" dışında kaldı.[736]

(c) Her şeyin her şeyden belirip ortaya çıkması ile birliğidir, ehadiyetidir. Her şey için, kendisine özgü olan bir vahdet, birlik vardır.[737] "Husûs" terimine yüklenen bu mefhum daha çok Tasavvuf ilmi ile kayıtlıdır. Dolayısıyla daha evvel ifade ettiğimiz gibi husûs terimi tefsirin yanı sıra tasavvuf ilminin de tâlî/fer'i terimidir.

Tahsîs, âmm lafzı; -müstakil ve kendisine yakın, mukterin (bitişik olan) bir delil- ile kendisinden bir kısma kasr etmektir (قصرُ العامِّ على بعضٍ منه بدليلٍ مستقلٍّ مقترنٍ) . "Müstakil" kaydıyla; istisna, şart, gaye ve sıfattan sakınıldı. Çünkü bunlar, âmm lafza ilişirse bile, "mahsûs" diye adlandırılmaz. "Mukterin" kaydıyla da "خالقُ كُلِّ شيءٍ" (En'am, 6/102) âyetinde olduğu gibi, neshten kaçınıldı. Çünkü zarureten bilinir ki, her şeyi yaratmak Allah'a mahsustur.[738]

Ebü'l-Bekâ, sem'a dayalı olan nassın ancak sem'a dayalı olan bir nass ile tahsis edilebileceğini ifade eder. Örneğin Kur'ân, Kur'ân'la; mütevatir haber, Kur'ân'la; Kur'ân, mütevatir haberle tahsis edilebilir. Keza, tahsis Hz. Peygamber'in fiileri ve icmâ' ile de olabilir. Kur'ân ve mütevatir haberin kıyas ve haber-i vâhid ile tahsis edilmesi hususunda ise ihtilaf söz konusudur. Şafi'î mezhebinin bazı ulemâsına göre sünnetin sünnet ile tahsis edilmesi câiz değildir. Kıyasların illetlerinde tahsis sadece şer'î ahkâma etki eden hususlarda olur. Bizzat akitler ve akidlerin infisahında olduğu gibi şer'î ahkâmın illetlerinde tahsis söz konusu değildir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ve İmâm Şafi'î'ye nisbet edilen görüşler içerisinde en bâriz olan görüşe göre "illetlerin tahsîsi" câiz değildir.

---

736 Tehânevî, *Keşşâf*, I. 745.

737 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 87; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 199.

738 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 48; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 132; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 165; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 284.

Mu'tezile ve Mâverâünnehir ulemâsından Ebû Zeyd Abdullah Ubeydullah b. Muhammed b. Ömer b. Îsâ'ya (ö. 430/1039) göre câiz olup buna "tahsîsu'l-kıyâs" denilmektedir.[739]

3. Müşterek (المشترك)

Müşterek lafzı terim anlamıyla "manalar arasındaki ortaklıktan ötürü, "**عين**" gibi birçok mana için konulmuş (vaz' edilmiş)" lafızdır (ما وُضع لمعنى كثير بوضع كثير كالعين لاشتراكه بين المعاني)" şeklinde tanımlamak mümkündür. Ta'rîfte geçen birçok (kesret) kaydının manası, vahdet'e karşılık olmasıdır. Buradaki kesret kıllete (azlığa) karşılık olan değildir.[740] Çünkü bu durumda sadece iki mana arasında ortaklaşa olan girer. Kur' (**القرء**) ve şafak (**الشفق**) kelimeleri gibi, bütüne nisbetle "müşterek" ve her birine nisbetle "mücmel" olur. Zeyd ve Amr'ın insanlıkta ortaklığı gibi iki şey arasındaki ortaklık nev'i ile olursa "mümâselet" diye adlandırılır. Eğer insan ve atın canlılıkta ortaklığı gibi cins ile olursa, "mücâneset" diye adlandırılır. Eğer ağaçtan olan metre ile bez vs.'den olan metrenin uzunlukta ortaklığı gibi 'araz ile kemiyette olursa, "madde" diye adlandırırılır. Eğer insan ve taşın siyahlıkta ortaklığı gibi keyfiyette olursa, "müşâbehet" diye adlandırılır. Eğer Zeyd ve Amr'ın, Bekr'in oğlu olmakla ortaklığı gibi muzaf ile olursa, "münâsebet" diye adlandırılır. Eğer yer ve havanın kürede bulunması gibi şekli bir ortaklık varsa buna "muşâkele" denir. Eğer "her feleğin yüzeyi gibi" vaz'ı mahsûsa ile olursa, "müvâzenet" diye adlandırılır. Bu da ikisi arasındaki uzaklığın farklı olmamasıdır. Eğer iki leğenin kenarlarda ortaklığı gibi etrâf ile olursa, "mutâbakat" diye adlandırılır.[741]

4. Mecâz (المجاز)

a. Mecâz Terimi

Mecâz anlam itibariyle **جَازَ** fiilinin ism-i fâ'ili olup, mef'al (**مَفْعَل**) veznindedir. Vâlî (**الوالي**) anlamına gelen mevlâ (**المَولى**) kelimesi de bunun gibidir. Çünkü söz konusu kelime

739 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 285.
740 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 180; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s.390-391; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 657.
741 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 180; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s.390-391; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1547.

müteaddi (geçişli) fiil olduğu zaman, mecâz diye adlandırılır. Bunun sebebi ilgili kelimenin, hakikat mahallinden, mecâz mahalline geçici olmasıdır.[742]

İlgili terminolojide mecâz terimine dair yapılan tanımlar şu şekildedir:

(a) İkisi arasındaki münasebetten dolayı, kendisiyle, konulduğu (vaz' edildiği) ma'nâdan başka bir manada kastedilen şey için isimdir. Çok cesur kimsenin (الشجاع), aslan diye adlandırılması gibi. "İkisi arasındaki münasebetten dolayı" kaydı ile "bir münasebet olmaksızın, konulduğu anlamdan başka anlamda" kullanılandan sakınıldı. Çünkü bu, mecâz diye adlandırılmaz, bilakis "mürtecel" veya "hata" olur.[743]

(b) İkisi arasındaki münasebetten dolayı kendisi için konulduğu yerinden başka yere geçen lafızdır. Bu, ya "sûret" bakımından ya meşhûr ve lâzım olan mana bakımından, ya da yakınlık ve komşuluk bakımından olur. Cesur olana "aslan (أسد)" denmesi ve kendileriyle "hadis" kinaye edilen lafızlar gibi.[744] Netice olarak bir kelimenin hakîki manayı bırakıp mecaza gitmede iki âmil söz konusudur: (a) Hakîki anlamın dışında kullanılmasına sebep olacak bir münasebetin bulunması. (b) Hakîki manayı imkânsız kılacak bir karinenin bulunması.

b. Mecâz Terimi İle İlintili Terimler

b.a. Mecâz-ı 'Aklî (المجاز العقلي)

Hükmî mecâz, isbatta mecâz ve mecâzî isnad şeklinde de adlandırılır. Fiilin veya manasının ona mülabis olana isnad edilmesidir. Başka bir tanıma göre bütünü zikrederek onunla cüz'ü yahut cüzü zikrederek bütünü kasdetme sanatıdır.[745] Tehanevî, mecâz-ı 'aklî için zikredilen tesmiyelere "terkipte mecâz", "isnâtta mecâz" ve "cümlede mecâz"ı ilave etmektedir.[746]

b.b. Mecâz-ı-Lügavî (المجاز اللغوي)

---

742 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 169; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 367; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 637.

743 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 169; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 367; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 637.

744 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 170.

745 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 170; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 368; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 637.

746 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1456.

Vaz' olduğu anlamdan başka bir manada kastedilmesinden men'eden, bir karîne bulunmakla beraber, kendisiyle yazışma ve konuşma yapılan bir manada tahkik ile kullanılan kelimedir. Başka bir tanıma göre herhangi bir fiili onu yapandan başkasına isnâd etme demektir.[747] Üçüncü bir ta'rîfe göre kastedilen mana ile temel/lügavi mana arasında ilişki bulunmakla birlikte kelimenin hakîki anlamda kullanılmasına engel olan bir karinenin bulunması dolayısıyla kelimenin konulduğu anlam dışında kullanılmasıdır.

b.c. Mecâz-ı Mürsel ve İsti'âre (المجاز المرسل – الاستعارة)

Mecâz; ya "mürsel" veya "istiâre" olur. Çünkü mecâz için musahhah olan alâka/ilişki, ya menkûlün ileyhin, menkulün 'anhe bir şeyde benzemesidir ya da ondan başka olmasıdır. Eğer birincisi olursa mecâz, "isti'âre" diye adlandırılır. Çok cesur kişi hakkında (الشجاع) kullanıldığı zaman "aslan" (أسد) lafzı gibi. Eğer ikincisi olursa yani ilişki (غير المشابهة) "benzerlik dışında" başka bir şey olursa "mecâz-ı mürsel" diye adlandırılır. Ni'met hakkında kullanıldığı zaman el/yed lafzı böyledir. Mesela جلّت أياديه عندي cümlesinde "onun elleri benim katımda büyüktür", denildiği zaman bunun anlamı "onun bana nimeti boldur", demektir. Türkçe'de "onun eli boldur" dediğimiz vakit aynı manayı kastederiz. Yed (el) kelimesinin sözlük anlamı bilinen özel uzuvdur. İki mana arasında ilişki ise, el uzvunun, nimet için bir çıkış yeri olmasıdır. Çünkü ni'met, kendisine ni'met verilene elden ulaşır. İki manâ arasındaki fark şudur: İlkinde, isti'âre, nakledilenin lafzı (منقول) için isimdir. İkincisinde ise; nakil için isimdir. İkinciye göre, müşebbehün bih (مشبه به) "ki yırtıcı hayvan olan" aslandır, muste'âr minh (مستعار منه) diye adlandırılır. Müşebbeh -ki cesur olan kişidir- müste'ârun leh (مستعار له) adını alır. Lafız -ki aslan lafzıdır-, müste'âr'dır. Mütelaffez –ki cesur kişi hakkında aslan lafzının kullanılmasıdır- müste'îr (مستعير) diye adlandırılır. Şibh vechi/benzetme yönü –ki cesarettir- kendisiyle isti'âre yapılan şeydir. İsti'âre hakkındaki bu iştikakların, birinci anlamda olması doğru olmaz.[748]

---

747 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 170; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 368-69; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 637.

748 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 169-170; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 367-68.

Mecâz-ı Mürsel, benzerliğin dışındaki bir ilişkiden dolayı "mevzu'ûn leh" (sözlükte kullanıldığı asıl mana) olandan başka bir manada kullanılan ve beraberinde sözlük manasının kast edilmesini engelleyen bir karine bulunan bir kelimedir.[749] Mecâz-ı Mürsel teşbih dışındaki ilişkilerle ilgilidir. Ebü'l-Bekâ bu ilişkilerden yirmi üç tanesine yer vermektedir. Tehanevî, Ebü'l-Bekâ'nın zikrettiklerine yedi tane daha ilave eder. Fakat biz bunlardan birkaç tanesine aşağıda yer vermekle iktifa ettik:

(1) Küllün cüzde kullanılması. Örneğin يجعَلُونَ أصَابِعَهُم في آذانهم *"parmaklarını kulaklarına tıkarlar"*[750] âyetinde "küll" olan parmaklar mecâzen cüz' olan "parmak uçları (enâbil)" yerine kullanılmıştır. Çünkü kulağa tıkanan parmağın tümü değil, ucudur.

(2) Cüz'ün kül yerine getirilmesi. Örneğin ويبقى وجهُ رَبِّكَ *"Sadece Rabbinin yüzü (zâtı) bâki kalacaktır"*[751] âyetinde mecâzî olarak Allah veche/yüze isnâd edilmiştir. Oysa bâki olan Allah'ın zâtının kendisidir.

(3) Ba'z (بعض) kelimesinin (كل) tüm yerine kullanılması. Örneğin وَلَمَّا جَاءَ عِيسَى بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئتُكُم بالحكمَةِ وَلِأُبَيِّنَ لكم بعضَ الذي تختلفون فيه *"İsa apaçık mu'cîzeleri getirdiği zaman şöyle demişti: Ben size hikmeti getirdim ve hakkında ayrılığa düştüğünüz şeylerden bir kısmını size açıklamak için geldim"*[752] İsa ihtilaf ettikleri hususların tamamını açıkladığı halde mecâzî olarak ihtilaflı durumların bazısının açıklanması ifade edilmiştir.

(4) Hâs zikredilerek âmm kast edilmesi. Örneğin فأْتِيا فِرْعَوْنَ فَقُولا إنَّا رَسُولُ رَبِّ العَالَمِينَ *"Firavun'a gidin ve deyin: Şüphesiz biz 'âlemlerin Rabbinin elçisiyiz"*[753] Peygamber'in nübüvveti akıllı olan âlemlere hâs olduğu için âyette "âlemîn" mecâzi olarak cem' halinde ifade edilmiştir.

---

749 Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1460.
750 el-Bakara 2/19.
751 er-Rahmân 55/27.
752 ez-Zuhruf 43/63.
753 eş-Şuara 26/16.

(5) Âmm zikrederek hassı kast etmek. Örneğin وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الأَرْضِ *"Yeryüzündekiler için bağışlanma dilerler"*[754] âyetinde geçen مَنْ mevsûle olması sebebiyle ibhamı ifade eder ki bunun için de 'âmmdır. Âmm olan مَنْ kelimesinin delalet ettiği kimselere istiğfar edildiği dile getirilmiş oysa sadece günahkâr olanlar için istiğfar edilebilmektedir.

(6) Masdarın ism-i fâil yerine kullanılması. Örneğin فإنهم عَدُوٌّ لي *"Şüphesiz onlar benim düşmanımdır"*[755] âyetinde masdar olan 'aduvv ism-i fa'ilinin yerinde mecâzî olarak kullanılmıştır.

(7) Masdarın ism-i mef'ûlde kullanılması. Örneğin صُنْعَ اللهِ الَّذِي أَتْقَنَ كُلَّ شَيْءٍ *"Her şeyi sağlam ve yerli yerince yapan Allah yapmıştır"*[756] âyetinde masdar olan sun' ism-i mef'ûl olan masnu'un yerine kullanılmıştır.

(8) İsm-i fâ'ilin masdarda kullanılması. ليس لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ *"Kıyametin kopuşunu yalanlayacak kimse olmayacaktır"*[757] âyetinde ismi fâ'il olan kâzibe mecâzi olarak masdar yerinde kulanılmıştır.

(9) İsm-i mef'ûlun masdarda kullanılması. بِأَيِّكُم المَفْتُونَ *"Hanginizde imiş o dertler, o delilikler"*[758] âyetinde meftun mecâzi olarak masdar olan fitnenin yerine getirilmiştir.

(10) Fa'ilin mef'ûlde kullanılması. أولم يَرَوْ أنّا جَعَلْنَا حَرَماً آمِناً *"Görmezler mi ki, (Mekke'yi) güvenli, dokunulmaz belde yapmışsızdır"*[759] ismi fâ'il olan âminen (آمنا) mecâzi olarak ism-i mef'ûlün me'mûnen (مأمون فيه) yerine getirilmiştir.

---

754 eş-Şûrâ 42/5.
755 eş-Şu'arâ 26/77.
756 en-Neml 27/88.
757 el-Vâkı'a 56/2.
758 el-Kalem 68/6.
759 el-Ankebut 29/67.

(11) Mef'ûlün fâ'ilde kullanılması. إِنَّه كان وعْدُهُ مَأْتِيّاً *"Şüphesiz O'nun vaadi yerine gelecektir"*[760] ismi mef'ûl olan "me'tiyen (مأتيا)" ismi fâ'il olan آتِياً yerine mecazen getirilmiştir.

(12) Cem'in müfrette kullanılması قال رَبِّ ارْجِعُونِي *"Rabbim beni geri gönder"*[761] âyetinde hitap Allah'a olduğundan cem' ta'zîm/yüceltmek için mecâzi olarak kullanılmıştır.

(13) Cem'in tesniyede kullanılması. إن تتوبا إلى الله فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا *"İkiniz de Allah'a tövbe ederseniz (çok iyi olur) çünkü kalpleriniz eğrilmişti"*[762] cem' olan kulûb mecâzi olarak tesniye yerine kullanılmıştır.

(14) Mahallin halde bulunması. فَلْيَدْعُ نَادِيَه *"O hemen kurultayını çağırsın"*[763] âyetinde kurultay (mahal) mecâzi olarak meclis halkının (hal) yerine getirilmiştir.

(15) Fiilin yapıldığına delâlet eden bir kelimenin "irade" fiilinin yerine geçirilmesi. إِذا قُمْتُمْ إلى الصَّلاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ *"Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi yıkayın"*[764] namaz kılmak fiili mecazi olarak "namaz kılmayı irade etmenin" yerinde kullanılmıştır.[765]

b.d. Mecâzü'l-Kur'ân (مجاز القرآن)

Kur'ân mecâzlarını konu edinen bir Kur'ân ilmi olup bu minvalde yazılan kitâbiyâta da verilen isimdir. Bu eserlerde Kur'ân'da mecâzî anlamın imkânının münkirlerinin ve savunucularının delilerini içerir. Fakat araştırmamızın konusu olan ilgili kaynakla tefsir ilminin bu terimine yer vermemişlerdir.

b.e. Mecâz-ı Mürekkeb (المجاز المركب)

760 Meryem 19/61.
761 el-Muminûn 23/99.
762 et-Tahrîm 66/4.
763 el-Alâk 96/17.
764 el-Mâide 5/6.
765 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, s. 137-140; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1464-68.

Aslî manasına benzetilmiş olan bir manada kullanılan lafızdır. Yani teşbihteki mübalağaya uygun olmakla kendisine bu lafzın delâlet ettiği manada kullanılan lafızdır. Örneğin bir işte tereddüt eden kimse için "doğrusu ben seni bir adım ileri, bir adım geri gidiyor, görüyorum" anlamında إِنِّي أَرَاكَ تُقَدِّمُ رِجْلاً وَتُؤَخِّرُ أُخْرَى denilmesi gibi.[766]

5. İltifât (الالتفات)

İlgili kaynaklarda iltifât terimine dair yapılan tanımlar şunlardır: (a) Gayb kalıbından, kipinden muhatab kipine veya mütekellim kipine geçiş veya tam tersini yapmaktır العُدُولُ عن الغيبة إلى الخطاب أو التكلم أو على العكس.[767] (b) Kelâmın bir üslüptan diğer bir üsluba yani mütekellimin veya hitabın yahut gaybetin birinden diğerine nakledilmesidir.[768]

Ebü'l-Bekâ, iltifat çeşitlerine detaylı bir şekilde yer vermekte ve Kur'ân-ı Kerim'den pek çok örnek sunmaktadır. Aşağıda Ebü'l-Bekâ'nın yer verdiği misallerden birkaç tanesine yer verilmiştir:

(1) Mütekellim kalıbından hitaba geçişe örnek: وأُمِرْنَا لِنُسْلِمَ لِرَبِّ العالمين وأن أَقِيمُوا الصَّلاة *"Bize âlemlerin Rabbine teslim olmamız emredilmiş ve namazı dostdoğru kılın denilmiştir"*[769] âyetinde لِنُسْلِمَ ve أُمِرْنا'daki mütekellim zamirinden أَقِيمُوا'daki muhatap zamirine iltifat yoluyla geçiş yapılmıştır.

(2) Mütekellim kalıbından gayba geçişe örnek: إنا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحاً مُبِيناً لِيَغْفِرَ لَكَ اللهُ *"Senin günahını Allah'ın bağışlaması için sana apaçık bir fetih ihsân ettik"*[770] âyetinde إنا فتحنا'daki mütekellim zamirinden لِيَغْفِرَ لك اللهُ'deki gâib hükmünde olan الله isim-i zâhirine geçiş yapılmıştır.

---

766 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 170; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 370; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 637; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1460.

767 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 32; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 98; Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 59.

768 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, s. 169.

769 el-En'am 6/71-72.

770 el-Feth 48/1-2.

(3) Muhatab kalıbından gayba geçişe örnek: ادْخُلُوا الجَنَّةَ أنتم وَأَزوَاجُكم تُحْبَرُونَ يُطاف عليهم بِصِحافٍ من ذَهَبٍ وأكوابٍ *"Siz ve eşleriniz, muhteşem bir şekilde karşılanıp ağırlanmak üzere cennete girin. Orada altın tepsiler ve bardaklar cennetliklerin çevrelerinde dolaştırılacaktır"*[771] âyetinde تُحْبَرُونَ fiilinde olan muhatab zamirinden عليهم'deki gâib zamirine geçiş yapılmıştır.

(4) Gâib kalıbından mütekellime geçiş örnek: وأوْحَى في كُلِّ سماءٍ أَمْرَها وَزَيَّنَّا السماءَ الدنيا بمَصابِيحَ *"Her göğe işlevini ilham etti. Biz, yakın semayı kandillerle donattık."*[772] âyetinde وأوحى fiilindeki gâib zamirinden وَزَيَّنَّا'deki mütekellim zamirine geçiş yapılmıştır.

(5) Gâib kalıbından muhataba geçiş örnek: وَسَقَاهُمْ ربُهُم شراباً طَهُوراً "Rabbleri onlara tertemiz bir içecek verir."[773] âyetinde geçen gaib zamirleri ile onu takip eden إنَّ هذا كانَ لَكُمْ جَزَاءً *"Bunlar sizin ödülünüzdür."*[774] âyetinde gelen muhatab zamirleri arasında geçiş yapılmıştır.[775]

(6) İltifâtu'z-zamâire örnek إنَّ الإنسانَ لربه لَكَنُودٌ وَإِنَّهُ عَلَى ذَلِكَ لَشَدِيدٌ وَإِنَّهُ لِحُبِّ ٱلْخَيْرِ لَشَدِيدٌ *"İnsan Rabbine karşı pek nankördür. Şüphesiz buna kendisi de şahittir. O, mal sevgisine aşırı derecede kapılmıştır."*[776] âyetleri gibi.

İltifâtu'z-zamâire bir örnek de سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِه ليلاً مِنَ ٱلْمَسْجِدِ الحرامِ إلى ٱلْمَسْجِدِ الأقصا الذي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آياتِنَا إنَّهُ هو السَّمِيعُ البَصِيرُ (*Bir gece kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye kulunu Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya götüren Allah eksikliklerden*

771 ez-Zuhruf 43/70-71.
772 Fussilet 41/12.
773 el-İnsân 76/21.
774 el-İnsân 76/22.
775 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, s. 169.
776 el-Âdiyât 100/6-8.

münezzehtir. O, gerçekten her şeyi işitmekte ve görmektedir.)[777] âyetidir. Burada dört defa iltifât sanatı yapılmıştır. Şöyle ki أسرى'daki gâib zamirinden باركنا'deki mütekellim zamirine; باركنا'deki mütekellim zamirinden bir kıraate göre gâib kalıbıyla okunan ليريه'daki gâib zamirine; ليريه'deki gâib zamirinden من آياتنا'deki mütekellim zamirine; bu zamirden de إنه هو السميع'deki gâib zamirine geçiş yapmak suretiyle dört iltifat yapılmıştır.

(7) Müfredin hitabından tesniye hitabına geçişe örnek: قالوا أجِئْتَنَا لِتَلْفِتَنَا عَمَّا وَجَدْنَا عليه آباءنا *"'Sen' dediler, 'Bizi atalarımızı üzerinde bulduğumuz yoldan çeviresin diye mi aramıza geldin"*[778] cümlesinden وتكونَ لَكُمَا ٱلْكِبْرِيَاءُ في الأرض *"Ve bu yerde nüfuz ve egemenlik ikinizin olsun"* cümlesine kadar geçen kısımda müfred zamir kullanılmıştır. لكما الكبرياء'da ise müfred zamirden tesniye zamirine geçiş yapılmıştır.

(8) Müfredden cem'e geçişe örnek يا أيها النَّبِيُّ إذا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَطَلِّقوهنَّ لِعِدَّتِهِنَّ *"Ey Peygamber! Kadınları boşayacağınız zaman iddetlerini gözeterek boşayın."*[779] âyetinde müfred olan النبي'den cem' olan طلقتم'deki çoğul zamire geçiş yapılmıştır.[780]

Ebü'l-Bekâ, ifrad, tesniye ve cem' üçlüsü arasında yapılan geçişin de iltifat olduğunu kaydeder. Öte yandan Süyûtî, Zerkeşî ve Tehanevî'ye göre ise bu iltifat olmayıp ancak iltifata yakındır. Ebü'l-Bekâ zikrettiği ta'rîfte geçen uslûb ifadesini "mütekellim, hitab ve gaybet" ile kayıtlandırmasaydı "ifrad, tesniye ve cem'" üçlüsünün de iltifat olabilirdi. Fakat zikrettiği ta'rîf ve savunduğu görüş birbirine tersttir. Bu türdeki iltifata da yukarıda iki örnek verdik. İltifâtın bir şekli olan muhatab kalıbından mütekellime geçiş nev'i ise Kur'ân-ı Kerîm'de örneği yoktur.[781]

Ebü'l-Bekâ'nın yer vermeyip Tehanevî'nin yer verdiği diğer iltifat sanatları şunlardır:

---

777 el-İsrâ 17/1.

778 Yûnus 10/78.

779 et-Talak 65/1.

780 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, s. 169-170; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 252.

781 ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, III. 333-37; es-Süyûtî, *el-İtkân*, VI. 1738-39; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, s. 169-170; Tehânevî, *Keşşâf*, I. 252.

(1) Mâzi, muzarî ve cem' fiillerinin birinden diğerine yapılan geçiş yoluyla iltifat.

- Mâzî'den muzari'ye geçiş yoluyla iltifata örnek: إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ *"İnkâr edenlere, insanları Allah yolundan saptanlara..."*[782] âyeti gibi.

- Mâzî'den emre geçiş yoluyla iltifata örnek: قل أَمَرَ ربي بالقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عند كلِّ مسجدٍ *"De ki: 'Rabbim adaleti emretti. Her secde ettiğinizde yüzünüzü O'na çevirin.'"*[783] âyeti gibi.

- Muzari'den mâzîye geçiş yoluyla iltifata örnek: ويَوْمَ يُنْفَخُ في الصّور فَفَزِعَ من في السموات ومن في الأرض إلا من شاء الله *"Sûrun üflendiği gün, Allah'ın diledikleri dışında, göklerde ve yerde bulunanlar dehşete kapılır"*[784] âyeti gibi.

- Emir fiili kalıbından mâziye geçiş yoluyla iltifata örnek واتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إبراهيمَ مُصلى وَعَهِدْنَا إلى إبراهيم وإسماعيل *"Siz de İbrahim'in makamından kendinize namaz kılacak bir yer edinin. İbrahim'e ve İsmâil'e de talimat verdik."* âyeti gibi.

- Emir fiili kalıbından muzariye geçiş yoluyla iltifata örnek وأن أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَاتَّقُوهُ وَهُوَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ *"'Namazı dostdoğru kılın ve Allah'tan korkun' diye de (emrolundu). O, huzuruna varıp toplanacağınız Allah'tır."*[785]âyeti gibi.

(2) İsm-i mef'ul ile fiili muzari' arasında geçiş yapmak suretiyle yapılan iltifat.

(3) Müzekker ile müennes arasında geçiş yapmak suretiyle yapılan iltifat.[786]

6. Mantûk (المنطوق)

Mantûk kelimesi terim olarak "konuşma esnasında, sözün söylendiği yerde, -istidlâle gidilmeksizin- lafzın delâlet ettiği anlamındadır (ما دلَّ عليه اللفظُ في محلِّ النطق)". Örneğin **ولا تقل**

782 el-Hacc 22/25.
783 el-A'râf 7/29.
784 et-Neml 27/87.
785 el-En'am 6/72.
786 Tehanevî, bu son ikisine örnek vermez. bk. Tehânevî, *Keşşâf*, I. 253.

لهما أفٍّ ولا تنهرهما *"Sakın anaya babaya "öf!" deme, onları azarlama"*[787] âyetinde te'vîle gidilmeksizin onlara "öf" demenin haramlılığını ifade etmektedir.[788] Bir başka ifadeyle, konuşma sırasında, cümleden anlaşılan manadır.

7. Mefhûm (المفهوم)

a. Mefhûm Terimi

Mefhûm kelimesi terim anlamda "lafzın söylendiği yerin dışında kendisine delâlet ettiği anlamdır (ما دل عليه اللفظ لا في محل النطق)".[789] Bir başka ifadeyle telaffuz durumu olmadan, kelimeden anlaşılan manadır.

b. Mefhûm Terimi İle İlintili Terimler

b.a. Mefhûmü'l-Muhâlefet (مفهوم المخالفة)

İlgili terminolojide mefhûm-i muhâlefet şu tanımlar yapılmıştır:

(a) Mefhûmu'l-Muhâlefet terkibinin terim anlamı "İltizam yoluyla sözden anlaşılan şeydir".[790]

(b) Hükmün konuşulanda sabit olmasının hilafına, susulanda sabit olmasıdır.[791] Bir başka ifade ile lafzın suküt ettiği şeyin, mantûk ve mezkûr olan şeye varlık ya da yokluk bakımından muhalif olmasıdır. Ebü'l-Bekâ'ya göre mefhûmü'l-muhâlefe'ye aynı zamanda delîlu'l-hitâb, fehvâ'l-hitâb ve lahnu'l-hitâb da denir.[792] Tehanevî ise sadece delîlu'l-hitâbı onunla özdeşleştirir.[793]

Hanefîler mefhûmü'l-muhâlefe'yle aynı manada "tahsîsu'ş-şey'i bi'z-zikr" terimini kullanırlar. Bu terim de dörde ayrılır:

(a) Mefhûmu's-Sıfat. Örneğin "Sâime olan koyunlarda zekât vardır" cümlesinden ma'lûfe olanından zekât olmadığı anlaşılır. Hanefîler buna "tahsîsu'ş-şey'i bi's-sıfat" derler.

---

787 el-İsrâ 17/23.

788 Münâvî, *et-Tevkîf*, s.679.

789 Münâvî, *et-Tevkîf*, s.679; Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 860.

790 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 188; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 407; Münâvî, *et-Tevkîf*, s.670.

791 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, 188; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 407; Münâvî, *et-Tevkîf*, s.670; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 860.

792 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 860.

793 Tehanevî, *Keşşaf*, II. 570.

(b) Mefhûmu'l-'adedi'l-hâs. Örneğin فاجلدوهم ثمانين جلدة *"Her birine yüz sopa vurun"*[794] âyetinden "seksen sopadan fazla celdenin" vâcib olmadığı anlaşılır. Bu başlık altında üç tane mefhum daha zikredilir: (1) Mefhûmu'l-istisnâ: Örneğin لا اله إلا الله ifadesinden Allah dışında gerçek bir ilahın olmayacağı anlaşılmaktadır. (2) Mefhumu إنما: Örneğin إنما الأعمال بالنيات *"Ameller niyetlere göredir"*[795] hadisi gibi. (3) Mefhûmu'l-hasr. Örneğin العالم زيد "Âlim, Zeyd'tir" cümlesi gibi. Tehânevî, Celâleddîn es-Süyûtî'nin mefhûmu'l-'aded kısmını, mefhûmu's-sıfat başlığı altında mutala ettiğini nakletmektedir: "Mefhûmu'l-muhâlefe, hükmü, mantûk lafza muhalif olandır. Bu da çeşitli kısımlara ayrılmaktadır. Mefhûmu's-sıfat, na't, hal, zarf veya sayı durumunda olandır."[796] es-Süyûtî, mefhûmu'l-'aded için فَاجْلِدُوهُمْ ثَمانين جلدة âyetini örnek verir. Buna göre kazf cezası için seksen sopadan ne aşağı ne de fazlası vurulabilir."

c. Mefhûmu'ş-Şart. Örneğin وأولات الأحمالِ أَجَلُهُنّ أن يضعْنَ حَمْلَهُنّ *"Hamile olanların iddet süresi doğum yapmalarıyla sona erer"*[797] âyetinden hamile olmadığı durumda iddetinin farklı olduğu anlaşılmaktadır. Hanefîler buna "tahsîsu'ş-şey' bi'ş-şart" derler.

d. Mefhûmu'l-Gâye. Örneğin فإن طلّقها فلا تَحِلُّ لهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجاً غَيْرَهُ *"Eğer erkek karısını (üçüncü defa) boşarsa, kadın, onun dışında bir başka kocayla varıp ondan boşanmadıkça ilk kocasına helâl olmaz."*[798] âyetinden "kadının başka bir kocayla evlenip, boşanması durumunda" ilk kocasına helâl olduğu anlaşılmaktadır.

e. Mefhûmu'l-ism: İsmin kapsamına girmeyen şeyin hüküm bakımından nefyi demektir. Örneğin "koyunda zekât vardır" cümlesinden koyun dışında zekâtın olmadığı anlaşılmaktadır. Hanefîler buna tahsîsu'ş-şey bi-ismihi derler.[799]

---

794 en-Nûr 24/2.
795 Buhârî, "Bedü'l-vahy", 1.
796 es-Süyûtî, *el-İtkân*, V.1491; Tehânevî, *Keşşaf*, II. 570.
797 et-Talak 65/4.
798 el-Bakara 2/230.
799 Tehânevî, *Keşşaf*, II. 570.

Tehanevî, Hanefîlerin mefhûmu'l-muhâlefeyi kabul etmediklerini fakat Şafi'lerin kabul ettiklerini belirtir. Tehânevî'ye göre mefhûmu'l-muhâlefenin mu'teber olması küllî olmamakla birlikte ekserîdir.[800] İbn Fûrek, fahvâ'l-hitâb ve lahnu'l-hitâbı aynı manada tanımlamıştır: "Kendisinden kastedilenin ya da bizzat hitabın kendisinden bilindiği şeydir."[801]

b.b. Mefhûmü'l-Muvâfakat (مفهوم الموافقة)

Mefhûmü'l-Muvâfaka terkibinin terim anlamı için ilgili kaynaklarda yapılan tanımlar şunlardır: (a) "Mutabakat yoluyla anlaşılan şey" (ما يُفْهَمُ مِنَ ٱلكَلامِ بطريقِ ٱلمطَابَقَةِ) demektir.[802] Sükût edilen şeyin, mantûka -hüküm bakımından- uygun olmasıdır. Örneğin فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ *"Her kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir"*[803] âyetinde en düşük şeyin bile hayır olarak karşılığının verileceği belirtilmektedir. Fakat âyette meskût (susulan) "zerre ağırlığından fazla olan şeyler" hususudur. En düşük şeyin karşılığı verilecekse, evleviyetle "zerre ağırlığından fazla olan şeylerin" de hayır olarak karşılığı verilecektir.[804] (b) Hükmü, mantûk lafza uygun olandır. Bu mefhum mana, mantûk manadan üstün olursa buna, fahvâ'l-hitâb adı verilir. Buna فلا تقل لهما أفّ âyeti örnek olarak verilebilir. Bu âyet ebeveyni dövmenin haram olduğuna işaret etmektedir. Çünkü dövmek, "öf" demekten daha şiddetlidir. Mefhûm mana, mantûk mana ile müsavi olursa buna "lahnu'l-hitâb" adı verilir. Buna إنَّ الذين يأكلون أموالَ ٱليَتَامَى ظُلْماً إنَّمَا يَأْكُلُونَ في بُطُونِهِمْ نَاراً وَسَيَصْلَوْنَ سعيراً *"Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir."*[805] âyeti örnek olarak verilebilir. Bu âyet malı yakmanın haram olduğuna işaret etmektedir. Çünkü yakmak, yetim malını

800 Tehânevî, *Keşşaf*, II. 570.
801 İbn Fûrek, *el-Hûdud*, s. 140-41.
802 Cürcânî, et-Ta'rîfât, 188; İbn Kemâl, *et-Ta'rîfât*, s. 407; Münâvî, *et-Tevkîf*, s.669.
803 ez-Zilzâl 99/7.
804 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 860-61.
805 en-Nisâ 4/10.

telef etmek bakımından, yemekle müsavidir.[806] Hanefîler mefhûmu'l-muvâfaka'ya delâletu'n-nas da derler.[807]

8. Hikâye (الحكاية)

İlgili kaynaklarda hikâye için şu tanımlar yapılır:

(a) Bir kelimenin hareke ve kalıbını değiştirmeksizin, bir yerden diğer bir yere nakletmekten ibarettir (عبارة عن نقلِ كلمة من مَوْضِعٍ إلى موضعٍ بلا تغيير حركةٍ ولا تبديلِ صيغةٍ).[808]

(b) Kelimenin ilk halini ve suretlerini korumakla beraber, birinci yerden diğer yere nakletmekle onu kullanmaktır.[809]

(c) Kelimeyi daha önce olduğu gibi getirmektir.[810]

Kur'ân'da peygamberlerden, meleklerden, hayvanlardan, İblis'ten ve birtakım kimselerden nakillerde bulunulduğu herkesin malumudur. Allah bu nakilleri yaparken lafzî (harfî), manevî veyahut tefsiri tercüme şeklinde mi aktarmaktadır? Kur'ân'da bulunan bu nakillere tercüme denilebilir mi? Bu minvalde tercüme denilecekse bu tercüme için bir teknik, metot söz konusu mudur? Bir başka ifadeyle Allah'ın yaptığı nakillere ilahi tercüme denilebilir mi? ... gibi sorulara ilgili eserlerde cevap aranmaya çalışıldı. Ebü'l-Bekâ, Kur'ân'ın başkalarından hikâye etmesinin mana yönüyle olduğunu, bizatihi lafızların hakikati yönüyle olmadığını söylemektedir. Bu sebeple كلام الله مَحْكِيٌّ yani "Allah'ın kelâmı hikâye edilmiştir, nakledilmiştir" denilmediği gibi حكى الله كذا "Allah şöyle şöyle hikâye etti/nakletti" de denilmez.[811] Allah'ın kelâmı için benzerlik söz konusu değil ki kelâmı bizatihi nakledilmiş olsun. Ebü'l-Bekâ'ya göre hikâye teriminin "haber vermek" anlamında kullanılmasında tesâhül söz konusu olduğunu ileri sürer. "Kezâ أخبرنا الله، نبأنا وأنبأنا الله ve كلمنا الله ifadelerini kullanmak câiz değildir. Mezkûr son ta'bîrin kullanımı Hz. Mûsâ'ya hastır."[812] Bu görüşü

---

806 Tehanevî, *Keşşaf*, II. 570.
807 Tehânevî, *Keşşaf*, II. 569.
808 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 80.
809 Münâvî, *et-Tevkîf*, s. 291.
810 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 80; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, s. 409.
811 Bk. Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, s. 25, 26, 31, 35 v.dğr.
812 *Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, el-Külliyyât*, s. 409

savunmakta fakat pratikte kitabından pek çok yerde "Allah, İblis'ten hikâye etti, Allah, Yûsuf'tan hikâye etti..." şeklinde ibarelere yer vermektedir.

Hikâye ile nakl arasında 'umûm-husûs farkı vardır. Hikâye yukarıda ifade edildiği gibi bir kelimeyi bir yerden başka bir yere hiçbir değişiklik yapmadan nakletmek demektir. Fakat "nakl" kelimesinde ise sıfatında yahut herhangi bir şeyinde tebdil söz konusu olabilir. Bir başka ifadeyle nakl-ı lafzî ve nakl-ı ma'nevî söz konusu olabilmektedir.[813] Bu durumda "her hikâye nakildir; fakat her nakil hikâye değildir" denilebilir.

Yukarıdaki izahlardan da anlaşılacağı üzere kimi âlimler Allah'ın yaptığı nakillere hikâye demişlerdir. Fakat Ebü'l-Bekâ hikâye ta'bîrinin dahi doğru olmadığını söylemektedir. Bu çerçevede Allah Teâla'nın yaptığı nakillere tercüme demenin birtakım sakıncaları olduğunu söyleyebiliriz. Tercüme yapmanın nihai maksadı anlaşılmayan bir metni anlamak değil midir? Elimizde muharref bir Tevrat ve İncil bulunmaktadır. Tercüme denilecelekse muharref bir kitap ile tebdîl ve tağyirden korunmuş olan kelâm, nasıl mukayese edilerek bir teknik belirlenebilir? Faraza Tevrat tahrif edilmemiş olsun; bu durumda iki kelâm mukayesesi sonucunda manevî ya da tefsiri tercüme yapılmıştır sonucu çıksa; bu hususu Allah'a izafe etmek acizlik sebebi olmaz mı? Zira manevî ya da tefsiri tercümeler, insanların bir dilden diğer bir dile yaptıkları tercümelerde gerek dillerin farklılığı gerekse de mütercimin noksanlığı sebebiyle olmaktadır. Sonuç olarak Allah'ın yapmış olduğu nakillerin harfi harfine bir nakil olmadığı görüşünün daha doğru olduğunu ve Allah için mütercim dememizin doğru olmadığını söyleyebiliriz.

9. Muhâzât (المحاذاة)

Muhâzât kelimesi terim anlamda "bir kelâmın karşısına lafzen aynı kalıpta -manası farklı bile olsa- başka bir kelâm koymak" demektir. Örneğin ولو شاء اللهُ لَسَلّطهم عليكم فَلَقَاتَلُوكُمْ *"Eğer Allah dileseydi, onları size musallat kılardı da sizinle savaşırlardı."*[814] âyetinde فلقاتلوكم kelimesinde yer alan lâm, lâm-ı muhâzâttır (لام المحاذاة). Fakat لَسَلَّطَهُمْ ifadesinde yer alan lâm لو edatının cevabıdır. Bir başka örnek لأُعَذِّبَنّه عذاباً شديداً أو لأَذْبَحنّه أو

813 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, s. 902.

814 en-Nisâ 4/90

لَيَأْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ *"Onu (Hudhud) ağır bir şekilde cezâlandıracağım, ya da onun kafasını keseceğim. Yahut da bana (mazeretini ifade eden) açık bir delil getirecek."*[815] âyetinde ilk iki lâm cevâb-ı kasem için gelmiştir. Fakat ليأتيني kelimesindeki lâm, lâm-ı muhâzât olup, kasem anlamında ve yerinde olmadığı halde daha önce zikredilen kasem lamlarına binaen, zikredilmiştir.[816]

Kitâbetu'l-Mushaf'taki bazı yazım şekilleri de muhâzâta örnektir. Örneğin والليل إذا سجى *"Karanlığı çöktüğü zaman geceye andolsun."*[817]âyetinde yer alan سجى kelimesi köken itibariyle vâvın zevâtından olmasına rağmen (سَجَا–يَسْجُو–سَجْواً) yâ harfi ile yazılan kelimelere bitişince o da yâ ile yazıldı. Ebü'l-Bekâ, mushaf yazımındaki bu hususu, bir nükte olarak aşağıdaki beyitte olduğu gibi nazım haline getirmiştir:

قد يُقْرَنُ بي امْرُؤٌ فَيُعْطِي شَأْنِي كالليلِ إذا سَجَى لِيَأْتِيَنِي

"(والليل إذا سجى) âyetinde geçen سجى kelimesinin vâvî olmasına rağmen yâi olan kelimelere bitiştiği için yâî olarak yazıldığı gibi 'bazen bana eşlik edene benim değer ve saygınlığım kendisine de verilir."[818]

Hülâsa muhâzât sebebiyle zikredilen ilaveler zâid olup cümleye mana bakımından herhangi bir katkısı bulunmamaktadır.

10. Müşâkele (المشاكلة)

Konuşulan bir mevzuda, kelâmda "yakınlığı dolayısıyla" bir sözü başka bir kelime ile zikretmektir. (ذكر الشيء بلفظ غيره لوقوعه في صحبته تحقيقاً أو تقديراً) Muşakele, tahkîkî ve takdîri olmak üzere ikiye ayrılır. Muşâkele-i tahkîkiyye örnek olarak تَعْلَمُ ما في نَفْسِي ولا أَعْلَمُ مَا في نَفْسِكَ *"Sen benim içimde olanı bilirsin, fakat ben sende olanı bilemem"*[819]; وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللهُ *"Onlar*

815 en-Neml 27/21.
816 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât,* 856.
817 ed-Duhâ 93/2.
818 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât,* 856.
819 el-Mâide 5/116.

tuzak kurdu, Allah da tuzak kurdu"[820] âyetlerini verebiliriz. Bu iki âyette zikredilen nefs ve mekr ifadelerinin Allah'a isnadı muşakele edebi sanatı gereğidir.[821]

Muşâkele-i takdîriyye صِبْغَةَ اللهِ "Allah'ın boyası"[822] âyetini örnek olarak verebiliriz. Âyette "Allah'ın temizlemesi" kastedilmektedir. Zira iman, nefsi temizler. Bu âyet, Hıristiyanların çocuklarını vaftiz (مَعْمُودِيَّة) adını verdikleri sarı suya batırması neticesinde "işte bu çocuk şimdi temiz oldu ve gerçek Hiristiyan" oldu iddialarına muşakele sanatıyla cevap verilmiş ve gerçek temizliğin iman ile olup "Allah'ın temizlemesi" olduğuna dikkat çekilmiştir.[823]

11. İhtibâk (الاحْتِباك)

İhtibâk kelimesi ifti'âl kalıbında olup köken olarak ح–ب–ك kökünden türemiş ve "elbiseyi güzel bir şekilde dokumak" anlamındadır.[824] Tehânevî'ye göre belâgat âlimlerinden bu terime vakıf olanların sayıları azdır.[825]

İlgili terminolojide ihtibâk terimi için yapılan tanımlar şunlardır:

(a) Kelâmda mütekabil, zıt olan iki şeyin, bir araya gelmesi ve birinin diğerine delâleti nedeniyle iki şeyin her birinden mukabilinin hazfedilmesidir (هو أن يجتمع في الكلام مُتَقَابِلانِ وَيُحْذَف من كلٍّ واحد منهما مقابلُه لدلالة الآخر عليه).[826]

(b) Kelâmın ikinci kısmında sabit olan karşılığını birinciden, birinci kısımda sabit olan karşılığını ikinciden hazfetmektir. (أن يُحْذَفَ مِن الأوَّل ما أُثْبِتَ نَظِيرُه في الثاني ومن الثاني ما أُثْبِتَ نَظِيرُه في الأوَّل) İhtibak (احتباك) denildiği gibi hazfu'l-mukabil (حذف المقابل) de denir.[827] Örneğin **علفتها تِبْناً**

---

820 Âl-i İmrân 3/54. Âyette "Allah da tuzak kurdu" cümlesinin anlamı "Allah, onların hile ve dolapların cezasını verdi" demektir.

821 Tehânevî, Keşşaf, II. 1554.

822 el-Bakara 2/138.

823 Tehânevî, Keşşaf, II. 1554.

824 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, el-Külliyyât, 57; Tehânevî, Keşşaf, I. 165.

825 Tehânevî, Keşşaf, I. 165.

826 Cürcânî, et-Ta'rîfât, s. 13.

827 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, el-Külliyyât, 57; Tehânevî, Keşşaf, I. 165.

وماءً بارداً "Onu samanla yemledim ve soğuk su ile (suladım)" örneğinde عَلَفْتُهَا kelimesinin mukabili سَقَيْتُها "onu suladım" cümlesi hazfedilmiştir.[828]

Kur'ân-ı Kerim'den ihtibaka birkaç örnek verebiliriz:

(a) ويُعَذِّبُ المنافِقِين إن شاء أو يَتُوب عَلَيهم *"Allah münafıklara dilerse azap etsin yahut onların tevbelerini kabul buyursun"*[829] âyetinde zımnen şöyle denilmiştir "Allah münafıklara dilerse azap etsin ve tevbelerini kabul etmesin. Yahut onların tevbelerini kabul buyursun, onlara azap etmesin." Dolayısıyla لا يعذب kelimesi, mukabili olan يُعذِب kelimesinin ona delaleti sebebiyle hazfedilmiştir.

(b) قد كان لكم آيةٌ في فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا فِئَةٌ تُقاتِلُ في سبيل الله وَأُخْرَى كافِرةٌ يَرَوْنَهم مِثْلَيهم رَأْيَ العَيْنِ *"(Bedir'de) karşı karşıya gelen şu iki grupta sizin için büyük bir ibret vardır: Biri Allah yolunda çarpışan (mümin) grup, diğeri ise gözleriyle bunları kendilerinin iki misli imiş gören kâfir grup."*[830] âyeti zımnen şöyle denilmiştir: "Bu iki topluluktan biri "mümin" olup Allah yolunda çarpışıyorken; diğeri ise kâfir bir gruptur; şeytanın yolunda savaşıyor." Âyetinde كافرة kelimesinin mukabili olan مؤمنة kelimesine delaleti sebebiyle hazfedilmiştir.[831]

(c) أم يقولون افْتَرَاه قُلْ إنْ افْتَرَيْتُهُ فَعَلَيَّ إجْرَامِي وأنا بريءٌ مِما تُجْرِمُونَ *"(Ey Muhammed!) Yoksa "onu (Kur'ân'ı) kendisi uydurdu" mu diyorlar? De ki: Eğer onu uydurmuşsam, suçum bana aittir. Ben de sizin işlemekte olduğunuz suçlardan uzağım"*[832] âyetinin takdiri "Eğer ben uydurmuşsam suçum bana aittir ve siz bu suçtan uzaksınız. Size suçunuz yeter, ben sizin işlemekte olduğunuz suçlardan beriyim." Âyetin birinci kısmında وأنتم براء منه ikinci kısmında وعليكم إجرامكم ifadeleri hazfedilmiştir.

---

828 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 13.
829 el-Ahzâb 33/24.
830 Âl-i İmrân 3/13.
831 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât*, 57.
832 Hûd 11/35.

(d) فلا تَقْرَبُوهُنَّ حتى يَطْهُرْن فإذا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ *"Temizleninceye kadar onlara (kadınlarınıza) yaklaşmayın. Temizlendikleri zaman, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. "*[833] âyetinin takdiri: "Kandan kesilip su ile temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri zaman, onlara yaklaşın."

(e) خَلَطوا عملاً صالحاً وآخَرَ سَيِّئاً *"Bunlar salih amelle kötü ameli birbirine karıştırmışlardır."*[834] âyetin takdiri: "Salih ameli kötü ile kötü ameli iyi ile karıştırmışlardır."

(f) اَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجْ بَيْضَاءَ "Elini koynuna sok, kusursuz olarak bembeyaz (parıl parıl) çıksın."[835] Âyetinin takdiri: "Elini cebine bembeyaz olmadığı halde sok; kusursuz olarak bembeyaz (parıl parıl) çıksın."[836]

12. 'Aks (العكس)

'Aks kelimesinin sözlük anlamı "bir şeyin sonunu başına alma" demektir. Terim olarak kelâmın bir kısmını diğer kısmından önce zikredip, sonra bunun tersini yapmaya 'aks denir. Örneğin عاداتُ السَّادات ساداتُ العادات "Büyüklerin âdetleri, en büyük, en önemli âdetlerdir", كلامُ الملوكِ مُلُوكُ الكلام "Kralların sözleri sözlerin en önemlisidir", لا خير في السرف ولا سرف في الخير "İsraf'ta hayır yoktur, hayırda israf yoktur" gibi. Kur'ân'da يخرج الحيَّ من الميّتِ ويُخرج الميِّت من الحيِّ *"Allah, diriyi ölüden çıkarır, ölüyü diriden çıkarır."*[837] âyetinde bu manada 'aks sanatı vardır.[838]

13. Siyâkatu'l-A'dâd (سياقة الأعداد)

Siyâkatu'l-a'dâd terkibi terim olarak "çoğunlukla sıfatlarda ortaya çıkan müfred isimlerin aynı cümlede ardarda zikredilmesi" demektir. Örneğin هو الله الذي لا إله إلا هو

---

833 el-Bakara 2/222.
834 et-Tevbe 9/112.
835 en-Neml 27/22.
836 Tehânevî, *el-Keşşâf*, I. 107-108.
837 Rum, 30/19.
838 Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyât*, s. 633.

الملكُ القُدّوسُ السلامُ المؤمنُ المهيْمِنُ العزيزُ الجبّارُ المتكبّر *"O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah'tır; eğemenliğin mutlak sahibidir, her türlü eksiklikten uzaktır, esenlik verendir, güven sağlayan ve kendisine güvenilendir, görüp gözeten ve yönetendir, üstündür, iradesine sınır yoktur, büyüklükte eşi olmayandır."*[839] âyetinde peşpeşe sekiz ayrı müfred sıfata yer verilmiştir Efdâl olanı, bu sıfatlar sayı olmaları dâhilinde sıralamanın gözetilmesi; evsâk ise tam tersi olarak gelmesidir.[840]

839 el-Haşr, 59/24.

840 Tehânevî, *el-Keşşâf*, I. 994.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Her araştırmacı gibi tefsir araştırmacısı da ele aldığı herhangi bir konu üzerinde tartışmaya başlamadan evvel o konuyla irtibatlı terimleri ve tanımları netleştirmelidir. Zira terimlerin ve tanımların netleştirilmesiyle tartışılan konuya dair tutarlı neticelerin elde edilmesi mümkün olabilecektir. Bu hususun farkında olan ilk dönem 'âlimleri ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitapları yazmışlardır. Terimleri konu edinen bu eserler de ilmi müzakerelere başlamadan evvel tartışmaların gidişatını ortaya koyan son derece önemli çalışmalardır.

İlimlerin gerçek anlamda ilim olabilmesi için terimlerin varlığı kaçınılmazdır. Bu minvalde hadis ilminin "terimler ilmi" olarak ortaya çıktığını hatta "ıstılah/terim ilmi" olarak addedildiğini söyleyebiliriz. Tefsir de müstakil bir ilim olduğuna göre kendine hâs yani aslî terimleri var mıdır? Bu çalışmamızla bu soruya cevap aramaya çalıştık. İtiraf etmeliyiz ki, sadece tefsir ilminde mütedavil olup diğer ilimlerde az ya da çok ortaya çıkmayan, tefsir ilminin olmazsa olmazı olan aslî terimleri tespit etmede çok zorlandık. Ayrıca çalışmamızda ortaya konulan terimlerin tasnifi teorisinin tatbikinin son derece önemli ve o kadar da zor olduğu görülmüştür. Elinizdeki bu eserin Türkiye'de bu çerçevede yapılan ilk çalışma olması da zorluğun temel sebebi olmalıdır.

Tefsir ilminin aslî terimlerinden Kur'ân, tefsir, kırâ'at, âyet, sûre, kısasu'l-Kur'ân, âdâbü'l-müfessirîn, aksâmu'l-Kur'ân, mücmelü'l-Kur'ân, vücûhu'l-Kur'ân ve nezâiru'l-Kur'ân; tefsir ilminin müşterek aslî terimlerinden nesh, i'câz, mu'cîze, vahiy, müşkîl, muhkem, müteşâbih, sahâbî, îcâz, âhiret ve ma'âd; tefsir ilminin tâlî terimlerinden 'âmm, hâss, müşterek, mecâz, iltifât, mantûk, mefhûm, hikâye, muhâzât, müşâkele, ihtibâk, hüküm, ahkâm, 'aks, tedebbür ve siyâkatu'l-a'dâd terimlerini ele aldık. İlgili terminolojide tefsir ilminin "aslî", "müşterek aslî" ve "fer'î/tâli" terimleri hiç şüphesiz ele aldığımız terimlerlerle sınırlı değildir. Fakat bir yüksek lisans tezi sınırlarını aşmaması için tüm terimlerin konu edinilmeyeceğini çalışmanın başında da temas edilmişti. Ele alınan terimler, ilgili eserlerin tüm verileri mülahaza edildiğinde bazı terimleri açıklamada yeterli bazılarında ise yeterli olmadığı görülmüştür. Çalışmanın konusu olan terminolojinin "kaynaklarının çoğu" tefsir ilminin metodolojisinde de kullanılan ve temel eserler olduğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede genel nitelikli ta'rîfât, hudûd ve mustalahât kitâbiyâtında birtakım terimlerin yeterli derecede açıklanmış olması "kaynak olarak kullanılan" eserlerin tefsir ilminin kaynakları olmasından ileri gelmektedir.

Çalışmanın en hacimli iki kaynağı olan Ebü'l-Bekâ ve Tehânevî'nin Zemâhşerî, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Zerkeşî, Süyûtî ve Beydâvî gibi tefsir ilminin kalıplaşmış olan âlimlerinin kitaplarını kaynak olarak kullanmaları birtakım tefsir terimlerinin yeterli derecede açıklanmış olduğu sonucuna ulaştırmıştır.

Hudûd ve ta'rîfât eserlerinin müelliflerinin kelâm ve mantık yönlerinin de bulunduğu, mantık ilminde tasavvurlar bahsinin hedefinin tanımlara ulaşmak olduğu da bir gerçektir. Bu nedenle hudûd ve ta'rîfât kitaplarında zikredilen tanımların "efrâdını câmi' agyârını mâni'" olması beklenmekteydi. Fakat terimleri tanımlamak zor bir iş olduğundan olsa gerektir, ilgili terminolojide zikredilen ta'rîflerden bazılarının tam bir ta'rîf niteliğine sahip olduğu gözükmemektedir. Tanımlardan bazıları ancak terimlerin kısmî yönlerini belirlemektedir.

Hudûd kitapları içerisinde yer alan Câbir b. Hayyân'ın *Kitâbu'l-hudûd*'unun ve İbn Fûrek el-Ensârî'nin *el-Hudûd fi'l-usûl*'unun terimlerin tanımlanmasını hedeflemekle iktifa ettiği söylenilebilir. Cabir b. Hayyân'ın eserinin bu alanda yapılmış ilk çalışma olması nedeniyle son derece ibtidai olduğu; İbn Fûrek'in eserinin ise biraz daha gelişmiş olmakla birlikte bundaki tanımların yeterince oturtulamadığı ifade edilebilir. Câbir b. Hayyân'ın eserinin, ilgili terminoloji içerisinde en az tefsir terimi barındıran eser olduğu görülmüştür.

Ta'rîfât müellifleri içerisinde yer alan Seyyid Şerif Cürcânî, İbn Kemâl Paşa ve 'Abdurrauf el-Münâvî'nin eserlerinde genel itibariyle hem tanımlama hem de kısmi bazı açıklamaların yapıldığı tespit edildi. İbn Kemâl Paşa'nın *et-Ta'rîfât*'ı, Cürcânî'nin *et-Ta'rîfât*'ının özeti ve çok az ilavelerde bulunulmuş halidir. Münâvî'nin *et-Tevkîf*'i ise İbn Kemâl Paşa'nın *et-Ta'rîfât*'ının aynen tekrarı fakat terimlerin daha fazla detaylandırılmış, tanımlamaların yanı sıra kısmen bazı karşılaştırmaların ve açıklamaların da yapılmış olduğu ifade edilebilir.

İlimler tasnifi ve terimler kitapları içerisinde yer alan Muhammed Hârizmî'nin *Mefâtihu'l-'ulûm*'unda ise tefsir ve hadis ilimleri "ilim olarak addedilmediği" için tefsir'in aslî terimleri özel olarak ele alınmamıştır. Fıkıh, kelam ve Arap Dili terimlerine yer verdiği bölümlerde tefsir ilmi ile "müşterek aslî" ve tefsir ilminin "fer'î/tâli" terimlerinden addedilecek birtakım terimlere yer verilmiştir. Eserde yer alan tanımlamalardan neredeyse câmi' ve mâni' olan bulunmamaktadır. Son derece ibtidai olan bu çalışma İbn Fûrek, Cürcânî, İbn Kemâl, Münâvî, Ebü'l-Bekâ ve Tehânevî ile mukayese edildiğinde tefsir terimlerini içermesi bakımından Câbir'den sonra ikinci sırada yer aldığı ifade edilebilir.

Mustalahât kitapları içerisinde yer alan Ebü'l-Bekâ'nın *el-Külliyât*'ı ve Muhammed b. A'lâ el-Fârûkî Tehânevî'nin *Keşşâfu ıstılâhâti'l-fünûn*'u terimlerin kısmen tanımlanmasını ve açıklanmasını hedeflemiştir. Çalışmanın konusu olan "ta'rîfât", "hudûd" ve "mutalahât" eserleri içerisinde içerisinde tefsir terimlerini en fazla barındıran iki çalışmadır. Ebü'l-Bekâ'nın kitabının Tehânevî'ninkinden daha muhtasar olmasına rağmen bunda Kur'ân ve tefsirin kavram ve terimlerini açıklamak ve tanımlamak temel hedef olarak gözetildiği için tefsir terimleri bakımından Tehânevî'ye oranla daha zengindir.

Netice olarak;

1. "Ta'rîfât", "hudûd" ve "mutalahât" eserleri içerisinde en hacimli olan Tehânevî'nin *Keşşâfu ıstılahâti'l-fünûnu"*dur. Bu eserde Farsça eserlerden de blok alıntılar yapıldığı için eserin ilgili kısımlarından istifade edilmesi orta düzeyde Farsça bilgisi gerekmektedir."

2. Bu eserlerin ortak özelliği terimlerin tasnîfinde alfabetik usulün benimsenmesidir. Alfabetik usûlü bâb içerisinde ele almayan tek müellif Ebü'l-Bekâ'dır. Bâblar içerisinde terimlerin tertibi son derece düzensizdir. Bazen aranılan terimi bulmak için ilgili faslın tamamının okunması gerekebilmektedir. Bu nedenle en kullanışsız olan eserin Ebü'l-Bekâ'nın eseri olduğu söylenebilir.

3. İlgili terminolojinin izahları çerçevesinde ele alınan terimler içerisinde "tercüme" terimi gibi bazı terimlerin tefsir ilminde mütedavil olan anlamlarına yer verilmemiştir.

4. Ele alınan bazı terimler üzerinde tanımlama ve açıklama türünden yeterli bir işçilik yapılmış ise de fakat ele alınan terimle ilintili olan terimler ve bunların kısımları etraflıca ele alınmamıştır.

5. Çalışmada Kur'ân'ı Kerim'de zikredilen kelimeler için genel olarak lügavî, şer'î ve terim anlamı olabileceğini ifade etmiştik. Ancak tefsir ilminin konusu olan Kur'ân'ı Kerim'de Câhiliye döneminden farklı olarak, Kur'ân'la daha sınırlı, hâs bir anlam kazanan; İslâmiyetten önce sınırlı bir anlamda kullanılırken, İslâmiyet sonrası daha geniş, 'âmm bir kullanım alanına intikal edilen; lügavî, mecâz yoluyla anlam değişikliğine uğrayan; Câhiliye şiirinde bilinmeyip Kur'ân'ın ortaya koymuş olduğu yeni anlamı/delâleti olan ve Kur'ân'ın kendi içindeki sıyâk-sibâkında, bağlamında Câhiliye şiirinde olmayan yeni kelimeler için "terim anlam" yerine "şer'i anlam" dememizi gerektirecek bir sebebin olmadığı sonucuna ulaştığımızı söyleyebiliriz. Zira ilgili kitâbiyâtta kelimeler açıklanırken fî'ş-şer' ya da fî'ş-şerî'a denilince bazen Kur'ân-ı Kerîm'de geçen anlamı bazen de âlimlerin dillerinde varlık kazanan "terim anlamı" kasdettiklerini tespit

ettik. Bu minvalde "Kur'ân-ı Kerim'de terim anlam yoktur, şer'i anlam vardır" dememizin bir delili bulunmamaktadır.

6. Çalışmanın son dönem âlimlerinden olan Ebü'l-Bekâ ve Tehânevî'nin tefsir ve Kur'ân ilimleri terimlerine dair son derece orijinal bir şey ileri sürdükleri görülmemektedir. Kendilerinden önce yaşamış birtakım âlimlerden blok nakiller yapmakla iktifa etmişlerdir. Tehânevî'nin terimleri tertib ve tasnif etmede ayrıca Farisi kaynaklardan istifade etmesi yönüyle orijinal olduğu söylenebilir. Ebü'l-Bekâ'nın orijinal olan tek yönü -olması halinde- her harfin başında Kur'ân'dan küllî kaideler sıralaması ve harfin sonunda Kur'ân'ın garîb kelime listesini okuyucuya sunmasıdır.

7. Ebü'l-Bekâ'da terimlerin açıklanması son derece düzensizdir. Tehânevî'de bilgilerin tertib ve tasnifi daha düzenlidir.

8. Ele alınan terimler içerisinde bazı terimler, tefsir metodolojisi çerçevesinde konu edinen tüm yönleriyle izah edilmişken kimi aslî ve tâlî terimler için yapılan izahların tefsir ilmi için yeterli olmadığı görülmektedir.

9. İlgili eserler içerisinde sadece Ebü'l-Bekâ yaşadığı döneminin eğitim anlayışına ve medrese müfredatına dair bazı mülahazalarda bulunmaktadır. Bu bilgiler dönemin eğitim anlayışını, müktesebatını ve kitâbiyâtı tespit etmek adına son derece önemli izahlardır

10. Tefsir ilminin aslî bir terimi olan ve metodolojisinde genişçe tartışılan yedi harf gibi bazı terimler ilgili kitâbiyâtta tanımlanmamış ve açıklanmamıştır.

11. Kökeni mantık ilmine dayanan ta'rîf veya had anlayışının tefsir ilminde vücud bulmaması mantık ilminin tefsir ilmi üzerinde -neredeyse- bir etkisi olmadığını; kelâm, fıkıh ve Arap Dili'nde ise ta'rîf/had anlayışının olması mantık ilminin bu disiplinler üzerinde daha çok etkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

12. Ele alınan kitaplarda gerek temel gerekse de ilintili olan bazı terimlerin tanımlarına değil açıklamalarına yer verilmiştir.

Son olarak Ferhat Koca'nın ifade ettiği gibi ülkemizde, "İslâmî İlimler İçin Terim Hazırlama Komisyonu" kurulmalıdır. Bu komisyonun, öncelikle İslâmî ilimlerde terim yapma yol ve yöntemlerini anlatan bir "Terim Hazırlama Kılavuzu" yazmak olmalıdır. Bu komisyon hedeflerini ve yol haritasını çizerken bu konuda Şâhid el-Bûşîhî'nin ve kurduğu Müessesetü'l-Mubdi'in imkân ve tecrübelerinden yararlanmalıdır.

KAYNAKÇA

Abbas, Fazl Hasan, *et-Tefsir: esasiyyetuhu ve itticahatuhu*, Mektebetu Dendis, Amman 1426/2005.

Ahmed İbn Hanbel, Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Şuayb el-Arnaut, Muhammed Na'îm el-Araksûsî, İbrâhim Zeybek, Muhammed Berekat), I-XXX, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1421/2001.

Akarsu, Bedia, *Wilhem Von Humbort'da Dil-Kültür Bağlantısı*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1955.

el-'Akîkî, Necîb, *el-Müsteşrikûn*, I-III, Dârü'l-Ma'ârif, Kâhire 2006.

Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yay., Ankara 1982.

_____, *Anlambilim ve Türk Anlambilimi Ana Çizgileriyle*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1971.

Altınörs, Atakan, *Dil Felsefesi Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2000.

Arıklı, Nesrin, Tunçdoğan, T., Vardar, Berke, *Semantik Akımları*, Yeni İnsan Yay., İstanbul 1969.

Aristotales, *Organon IV: İkinci Analitikler* (trc. Hamdi Ragıp Atademir), MEB Yay., İstanbul 1951.

_____, *Organon V: Topikler* (trc. Hamdi Ragıp Atademir), MEB Yay., İstanbul 1952.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2009.

Ayık, Hasan, *Farabi'de Dil-Mantık İlişkisi*, Karadeniz Yay., Rize 2007.

'Aynülkudât el-Hemedânî, Hakîm Ebû'l-Me'âlî 'Abdullâh b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî el-Miyânecî, *Şekva'l-garîb 'ani'l-evtân ilâ 'ulemâi'l-büldân* (nşr. 'Afif Useyran), Dâr Byblion [Dâru Bibliyon], Paris 2005.

Azmî, Osman b. Ahmed, *Zübdetü't-Ta'rîfât*, Esad Efendi Matbaası, İstanbul 1285.

el-Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî, *Kitâbü'l-Hudûd fi'l-usûl* (nşr. Nezih Hammad), Müessesetü'z-Za'bî, Beyrût 1392/1973.

Bağdatlı, Babanzade İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâi'l-müellifîn ve asarü'l-musannifîn*, I-II, Dâru İhyâi't-türasi'l-'Arabî, Beyrût ts.

el-Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basrî, *İ'câzü'l-Kur'ân* (nşr. es-Seyyit Ahmed Sakr), Dâru'l-Me'ârif, Kâhire 2009.

Bayrakdar, Mehmet, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, TDV Yay., Ankara 1985.

Bekkâî, Muhammed Hasan, *Kitâbnâme-i Büzürg-i Kur'ân-ı Kerîm*, I-XX, Vizâret-i Ferheng u İrşâd-ı İslâmî, Tahran 1375 h.ş.

Berki, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Ta'bîrler*, Doğuş matbaacılık, Ankara 1966.

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî, *el-Câmi' li-Şu'abi'l-İmân* (nşr. 'Abdülali 'Abdülhamid Hâmid), I-XIV, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1426/2003.

el-Bika'î, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî, *Nazmü'd-dürer fî tenasübi'l-ây ve's-süver*, I-XXII, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî Kâhire ts.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuku İslâmiyye ve Istılahâtı Fıkhiyye Kâmusu*, I-VI, Bilmen Basım ve Yay., İstanbul ts.

_____, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakatü'l-Müfessirin)*, I-II, Ravza Yay., İstanbul 2015.

Birışık, Abdulhamit, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İnsan Yay., İstanbul 2012.

_____, "Kur'ân", *DİA*, Ankara 2002, XXVI. 383-388.

Bû'abdullah, Li'ubeydî, *Medhal ilâ 'ilmi'l-mustalah ve'l-mustalahiyye*, Dârü'l-Emel, Cezâir ts.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahihü'l-Buharî: el-Camiu'l-müsnedü's-sahih*, I-X, Darü't-Te'sil, Kâhire 1433/2012.

Brockelmann, Carl, *Tarihü'l-edebi'l-Arabi* (trc. Abdülhalim en-Neccâr), I-VI, Dârü'l-Ma'ârif, Kâhire 1968.

el-Bulkînî, Celâlüddîn Ebû'l-Fazl Abdurrahmân b. Ömer b. Raslân, *Mevâki'ü'l-'ulûm fî mevaki'in-nücûm -min nefâisi kütübi 'ulûmi'l-Kur'ani'l-Kerîm* (nşr. Enver Mahmud el-Mürsi Hattab), Darü's-Sahabe li't-Türas, Tantâ 2007.

Bursalı, Mehmed Tahir b. Rıfat, *Osmanlı Müellifleri*, y.y., İstanbul R1333.

el-Bûşîhî, Şâhid, *Dırasât Mustalahiyye*, Dârü's-Selâm, Kâhire 1433/2012.

_____, *Mustalahât nakdiyye ve belâgiyye fî kitâbi'l-Beyân ve't-tebeyyun*, Dâru'l-Kalem, Kuveyt 1415/1995.

el-Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd, *Tefsirü'l-Begavî (Mealimü't-tenzîl)* (nşr. Muhammed Abdullah Nemr), I-VIII, Daru Taybe, Riyad 1409/1989.

Bölükbaşı, Rıza Tevfîk, "Bazı İzâhât", *Mufassal Kâmus-ı Felsefe*, I-II, Matbaa-i Amire, İstanbul R1332-1335.

el-Ca'berî, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl, *Husnü'l-meded fî fenni'l-'aded* (nşr. Cemâl b. es-Seyyid b. Rifâ'î Şâib), Mektebetü Evlâdi'ş-Şeyh li't-Turâs, Kâhire 2005.

Cabir b. Hayyân, *Kitabu'l-Hudûd-Tanımlar Kitabı* (trc. Aygün Akyol, İclal Arslan), Elis Yay., Ankara 2015.

Cabirî, Seyf b. Raşid, *Esmaü's-Suveri'l-Kur'âniyye: Delâlat ve İşârat*, y.y., 1423/2002.

el-Ceremî, İbrahim Muhammed, *Mu'cemu 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1422/2001.

el-Cîlî, Kutbüddin Abdülkerim b. İbrâhim, *el-İnsânü'l-Kâmil*, Dâru'l-Kutübi'l 'İlmiyye, Beyrût 1418/1997.

Condillac, Etienne Bonnot de, *Essai Sur L'origine des Connaissances Humaines-İnsan Bilgilerinin Kaynağı Üzerinde Deneme* (trc. Miraç Katırcıoğlu), MEB Yay., Ankara 1992.

el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerîf, *Mu'cemü't-Ta'rîfât* (nşr. Muhammed Sıddik el-Minşâvî), Dâru'l-Fezîyle, Kâhire ts.

el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbûrî, *el-Kâfiye fî'l-cedel* (nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd), Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, Kâhire 1399/1979.

_____, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh* (nşr. 'Abdülazim ed-Dib), Câmi'atu Katar, Devha 1978.

Çıkar, Mehmet Şirin, "Arap Dilbilim Çalışmalarında "Had/Tanım" Terimi ve Er-Rummânî'nin "El-Hudûd" Adlı Eseri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2005, V/2, s. 53-69.

Çiçek, Yakup - Yıldız, Fahrettin, *Kur'ân'da Kavramlar ve Terimler*, İşaret Yay., İstanbul 2016.

Çiçek, Mehmet Halil, *Ebu'l-Bekâ el-Kefevi'nin Külliyât'ında Tefsir ve Kur'ân İlimleri* (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniv., SBE., Konya 1992.

ed-Dâmegânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Kebîr, *Kamusü'l-Kur'ân Islahü'l-vücuh ve'n-nezair fi'l-Kur'âni'l-Kerim* (nşr. 'Abdülazîz Seyyidülehl), Dârü'l-İlm li'l-Melayin, Beyrût 1983.

ed-Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân, *el-Beyân fî 'addi âyi'l-Kur'an* (nşr. Gânim Kuddûrî el-Hamed), Merkezü'l-Mahtûtat ve't-Türas ve'l-Vesaik, Safât 1414/1994.

ed-Darîr el-Hîrî, Ebû Abdirrahmân İsmâîl b. Ahmed b. Abdillâh, *Vücuhü'l-Kur'âni'l-Kerim* (nşr. Fatıma Yûsuf Hıyemi), Dârü's-Sekâfe, Dımaşk 1996.

Dayf, Şevki, *el-Medarisü'n-Nahviyye*, Dârü'l-Ma'ârif, Kâhire 1968.

Demir, Ziya, XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2014.

ed-Devseri, Münire Muhammed Nasır, *Esmau Suveri'l-Kur'ân ve Fezaileha*, Dâru İbni'l-Cevzi, Demmâm 1429.

Dilâçar, Agop, "Terim Nedir?", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, VI/64, TDK Yay., Ankara 1957, s. 207-210.

Dimyâtî, Ebû Bekr Seyyid Bekri b. Seyyid Muhammed Şetta, *Haşiyetu İâneti't-tâlibin alâ halli elfâzi Fethü'l-muîn bi-şerhi Kurretü'l-ayn bi-mühimmâti'd-din*, I-IV, Matbaatu Mustafa el-Babi el-Halebi ve Evladihi, Kâhire 1938.

Dizdaroğlu, Hikmet, *Terimler Üzerine Dil Yazıları I*, TTK Yay., Ankara 1988.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Kitâbü's-Sünen (Sünenu Ebû Davud)* (nşr. Muhammed 'Avvame), I-V, Darü'l-Kıble li's-Sekafeti'l-İslamiyye, Cidde 1419/1998.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît* (nşr. 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd, Ali Muhammed Mu'avvez), I-VIII, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1413/1993.

Ebu Hatim Râzî, Ahmed b. Hamdân b. Ahmed Leysi, *Kitabü'z-zîne fi'l-kelimâti'l-İslamiyyeti'l-'Arabiyye*, Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, San'a 1415/1994.

Ebu 'Ûde, 'Ûde Halil, *et-Tetavvurü'd-delâlî beyne lüğati'ş-şi'ri'l-câhilî ve lüğati'l -Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ' 1405/1985.

el-Fihrisü'ş-Şâmil li't-Türasi'l-'Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût, Mecmaü'l-Meleki li-Buhusi'l-Hadarati'l-İslâmiyye [Müessesetu 'Âl-i'l-Beyt], Amman 1405/1985.

el-Ensârî, Ebu Yahya Zeynüddin Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed Zekeriyyâ, *ed-Dekâikü'l-muhkeme fî şerhi'l-Mukaddime* (nşr. Nesîb Neşâvî), Mektebetü'l-Gazâlî, Dımaşk 1400/1980.

el-Ensârî, Ebu Yahya Zeynüddin Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed Zekeriyyâ, *el-Hudûdü'l-enîka ve't-ta'rîfâtü'd-dakîka* (nşr. Mâzin Mübarek), Merkezu Cum'ati'l-Macid, Beyrût 1411/1991.

Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yay., Ankara 2004.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukûk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.

Eren, Cüneyt, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Istılahları*, EKEV, Erzurum 2001.

Eskicioğlu, Osman, *Din ve Bilimlerde Terim, Ta'rîf ve Tasniflerin Yenilenmesi*, Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu, (Samsun, 27-30 Haziran 1989), 1989, s. 235-239.

Fârâbî, Ebû Nasr Muallim-i Sani Muhammed b. Muhammed b. Tarhan, *el-Elfâzü'l-musta'mele fi'l-mantık* (nşr. Muhsin Mehdî), Dârü'l-Meşrik, Beyrût 1986.

Fâkihî, Abdullah b. Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b.Ali el-Mekki, *Şerhu Kitâbi'l-Hudûd fi'n-Nahv* (nşr. Ramazan Ahmed Demiri), Mektebetu Vehbe, Kâhire 1408/1998.

Fazlıoğlu, İhsan, "İslâm Medeniyetine İlişkin Bir Kavram Okuması: İlmu'dünyâ Ve İlmu'd-Dîn", *İlmî Araştırmalar Dergisi,* Divân 1996/2, s. 217-224.

Felber, Helmut, *Terminology Manual*, Paris 1999.

el-Ferâhîdî, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm, *Kitâbü'l-ayn* (nşr. Mehdi Mahzumi, İbrâhim Samerrai), I-IV, Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, Beyrût 1988.

Fidan, Ahmet, Önen, Salih v.dğrl., *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, MEB, Ankara 1996.

el-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed, *el-Kâmûsü'l-muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1998.

Fuzûli, *Fuzûlî Divanı* (haz. Kenan Akyüz, Süheyl Beken vd.), Akçağ Yay., Ankara 1990.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî, *Mi'yârü'l-'ilm fi'l-mantık* (nşr. Ahmed Şemseddin), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1434/2013.

_____, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* (nşr. Hamza b. Züheyr Hafız), I-IV, eş-Şeriketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Cidde ts.

Gillispie, Ed. in chief Charles Coulston, Dictionary of scientific biography, Charles Scribner's Sons, New York 1981.

Giridi, Sırrı Paşa, *Tabakat ve Âdab-ı Müfessirin*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaâdet 1312.

Gümüş, Sadreddin, "et-Ta'rîfât", *DİA*, Ankara 2011, XL. 29-30.

Günaltay, Mehmed Şemseddin, "Mütekellimin ve Atom Nazariyesi", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1925, I/1, s. 58-119.

el-Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. 'Ömer, *İnayetü'l-Kâdi ve kifayetü'r-Râzî (Hâşiyetü'ş-Şihâb 'alâ Tefsir'l-Beyzâvi)*, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır ts.

Haklı, Şaban, *Müteahhirin Döneminde Felsefe-Kelam İlişkisi: Fahreddin er-Razi Örneği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. SBÜ, İstanbul 2002.

Hafnevî, Muhammed İbrahim, *el-Fethu'l-mübîn fî halli rumûzi ve'l-mustalahâti'l-fukaha ve'l-usûliyyîn*, y.y., ts.

el-Halebî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm Abdiddâim (Semîn), *'Umdetü'l-huffâz fî tefsiri eşrefi'l-elfâz* (nşr. Muhammed Tenuhi), I-IV, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1993/1414.

el-Hârizmî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib, *Mefâtihü'l-'ulûm* (nşr. İbrâhîm el-Ebyârî), Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1989.

el-Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî, *A'lamü'l-hadis fî şerhi Sahihi'l-Buhari* (nşr. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman Âl-i Suud), I-IV, Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1409/1988.

el-Hatîb, Ahmed Sa'd *Mefâtihu't-Tefsîr: mu'cemun şâmilun li-mâ yehummu'l-müfessiru ma'rifetehu min usûli't-Tefsîr ve kavâ'idihi ve mustalahâtihi ve mühimmâtihi*, I-II, Dâru't-Tedmuriyye, Riyâd 1431/2010.

el-Hemedânî, Ebû'l-Hasen Kâdı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr, *el-Mugni fî ebvâbi't-tevhid ve'l-'adl* (nşr. İbrahim Medkûr), I-XX, ed-Dârü'l-Mısriyye, Kâhire 1963.

el-Hûlî, Emîn b. İbrâhîm b. Abdilbâkî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod* (trc. Mevlüt Güngör), Kur'ân Kitaplığı, İstanbul 1995.

İbn Asakir, Ebû'l-Kâsım Sıkatüddin 'Alî b. Hasan b. Hibetullah, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (nşr. Ali Şiri), I-LXXX, Dârü'l-Fikr, Beyrût 1416/1996.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahman b. 'Alî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-Tefsîr*, I-IX, el-Mektebû'l-İslâmî, Dımaşk 1384/1964.

_____, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahman b. 'Alî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücuh ve'n-nezâir* (nşr. Muhammed 'Abdülkerîm Kâzım er-Râzî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1407/1987.

İbn Faris, Ebû'l Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyyâ, *Mu'cemu mekayisi'l-lüga* (nşr. 'Abdüsselam Muhammed Harun), Dârü'l-Fiker, Beyrût 1399/1979

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî en-Nîsâbûrî, *Mücerred makalati'ş-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari* (nşr. Daniel Gimaret), Dârü'l-Meşrik, Beyrût 1987.

_____, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî en-Nîsâbûrî, *el-Hudûd fi'l-usûl (Hudûd ve'l-Muvazaat)* (nşr. Muhammed Süleymani), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût 1999.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Şerhü'n-Nuhbe Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi'l-ehli'l-eser* (nşr. Nureddin 'Itr), Dârü'l-Hayr, Beyrût 1993.

_____, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-'Askalânî, *Fethü'l-bari bi-şerhi Sahihi'l-Buhari* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb), I-XIV, Dârü'l-Ma'rife, Beyrût ts.

İbnü'l-Hacib, Ebû Amr Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr, *Münteha'l-vüsul ve'l-emel fî 'ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel,* Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1405/1985

İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatü'l-'a'yan ve 'enbâu 'ebnai'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Dâru Sadır, Beyrût 1977/1397.

İbnü'l-'İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb* (nşr. Muhammed Arnavûud), I-X, Dâru İbni Kesir, Beyrût 1413/1993.

İbn Kayyim, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed el-Cevziyye, *et-Tibyan fî aksami'l-Kur'ân (Eymânü'l-Kur'ân)* (nşr. Taha Yûsuf Şahin), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1402/1982.

İbnü'l-Kıfti, Ebû'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yûsuf b. İbrâhim, *İnbahü'r-ruvât ala enbahi'n-nühat* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Kâhire 1950.

İbn Kudame, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed, *Ravzatü'n-nâzır ve cennetü'l-münâzır fî usûli'l-fıkh 'alâ mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (nşr. Abdülkerim b. Ali Nemle), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1415/1994.

İbn Kuteybe Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân* (nşr. es-Seyyid Abbas Ahmed Sakr), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1398/1978.

İbn Kutluboğa Ebû'l-Adl Zeynüddîn Kâsım es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî, *Tacü't-Teracim* (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf), Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1992.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sahihu Süneni İbn Mace* (nşr. Muhammed Nâsırüddin Elbânî), I-III, Mektebetü'l-Maârif, Riyad 1417/1997.

İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sadır Beyrût ts.

İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd), y.y., Tahran 1971.

İbn Sînâ, Ebû 'Alî el-Hüseyin b. 'Abdullah b. 'Alî, *el-Burhân: min Kitâbi'ş-Şifâ* (nşr. 'Abdurrahman Bedevi), Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, Kâhire 1966.

_____, *Kitabu'l-Hudûd-Tanımlar Kitabı* ([Arapça metin ve tercümesi] trc. Aygün Akyol-İclal Arslan), Elis Yay., Ankara 2013.

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *er-Red ale'l-Ahnâî* (nşr. ed-Dâni Munîr Âl-Zuhvî), el-Mektebe el-'Asriyye, Beyrût 1423/2002.

el-İsfahanî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, (nşr. Safvan Adnan Dâvûdî), Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1430/2009.

_____, *Mukaddimetu câmii't-tefasir* (nşr. Ahmed Hasan Ferhat), Dârü'd-Da've, Kuveyt 1405/1984.

el-İsfehânî, Hoca M. Sadeddin b. Hasan Can, *Tâcü't-Tevârih*, y.y., İstanbul 1280.

İzmirli, İsmail Hakkı, *Mi'yarü'l-'ulûm*, Yuvanaki Panayotidis Matbaası, İstanbul 1315.

el-Kâfiyecî Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Süleyman, *et-Teysir fî kavâ'idi 'ilmi't-tefsir* (nşr. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî), Mektebetü'l-Kudsî, Kâhire 1419/1998.

Kandemir, M. Yaşar, "Münavî", *DİA*, Ankara 2006, XXXI. 572-575.

Kannucî, Sıddık Hasan Han, *Ebcedü'l-'ûlûm,* (nşr. Abdulcebbar Zekkâr), I-III, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Dımaşk 1978.

Karaaslan, Nasuhi Ünal, "Keşşâfü Istılâhâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm", *DİA*, Ankara 2002, XXV. 330-331.

el-Karnî, Berik b. Sa'îd Al-i Hâsin, *Külliyyatü'l-elfâz fi't-tefsir: dirase nazariyye tatbikiyye*, Merkezu 'Âlemi't-Tıba'a, Riyad 1426.

Kaplan, Mehmet, Kültür ve Dil, Dergah Yay.,İstanbul 1982

Kâsımî, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemâleddin *Mehasinü't-te'vil (Tefsirü'l-Kâsımî)* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), I-XVII, Dârü'l-Fikr, Beyrût 1978.

Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (haz. Şerefettin Yaltkaya, Rifat Bilge), I-II, TTK Yay., Ankara 2014.

el-Kâtî, Hüsameddin Hasan, *Şerhu kitabi İsaguci fî ilmi'l-mantık* (nşr. Said Abdüllatif Fude), Darü'l-Feth, Amman 1434/2013.

el-Kefevî, Ebü'l-Bekâ Eyyub b. Musa el-Hüseyni, *el-Külliyyât: Mu'cem fi'l-mustalahât ve'l-Furûk el-lügaviyye* (nşr. Adnan Derviş, Muhammed el-Mısrî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1419/1998.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn: teracimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1414/1993.

Kemâlpaşazâde, Şemseddin Ahmed, *et-Ta'rîfât ve'l-Istılâhât* (nşr. Hâlid Fehmî), Müessetu'l-Alyâ', Kâhire 1430/2009.

Kılıç, Hulusi, "Ebü'l-Bekâ el-Kefevî", *DİA*, Ankara 1994, X. 298

Klein, Julie Thompson, *Interdisciplinarity: History, Theory and Practice*, Michigan Wayne State University Pres, Detroit 1990.

Koca, Ferhat, *Fıkıh Terimlerinin Oturduğu Teorik Çerçeve Ve Terminolojiye Riayetin Önemi Başlıklı Bildirinin Müzakeresi*, I. İslami İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu (ed. Abdulhamit Birışık), İslami Araştırmalar Yay., Ankara2006.

Koca Ragıb Paşa, *Divan-ı Ragıb*, Bulak Matbaası, Bûlak 1252/1836.

el-Kurtûbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (nşr. 'Abdullah b. 'Abdülmuhsin et-Türkî), I-XXIV, Müessesetü'r-Risale, Beyrût 1427/2006.

el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. 'Abdilmelik, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* (nşr. Halil el-Mansûr), Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1422/2001.

Kutluer, İlhan, "Harizmî", *DİA*, İstanbul 1997, XVI. 222-224.

Küçükkalay, Hüseyin, *Kur'an Dili Arapça*, Denizkuşları Matbaası, Konya 1969.

Leknevi, Ebû'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *el-Fevâdü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrût 1324.

Magnisi, Mahmud b. Hafız Hasan, *Mugni't-tullab*, Matbaa-i Hacı Necib, İstanbul 1298.

el-Mansûr, 'Abdullah b. Hamed, *Müşkilü'l-Kur'ani'l-Kerim*, Dâru İbni'l-Cevzi, Riyad 1426.

el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (Te'vîlâtu ehli's-sünne) (nşr. Ahmed Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu), Mizan Yay., İstanbul 2005.

el-Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *en-Nüket ve'l-'uyûn* [Tefsiri'l-Maverdî] (nşr. es-Seyyid b. 'Abdülmaksud b. 'Abdürrahim), I-VI, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1992.

Mecmaü'l-Lügati'l-Arabî, *el-Mu'cemü'l-veciz*, yy., 1980

Mehmed Fehmi, Müderriszâde, *Tarih-i Edebiyat-ı 'Arabiye: Câhiliyye Devri*, İstanbul R1332.

Mehmed Tevfik Efendi, *Gayetu'l-beyan fi ilmi'l-mizân*, Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul R1306.

Mert, Muhit, "Kelamcıların Tanım Kuramları", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2003,I/2, s. 81-91.

Molla Fenari, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed, *Şerhu İsaguci*, Hacı Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul 1870.

Muhammed Sânî, İbn 'Amr b. Mûsâ, *et-Takyîd ve'l-îzâh likavlihim lâ müşâhhate fi'l-ıstılâh* (nşr. Ebû Mihened en-Necdî), Silsiletü Bühûs ve Tahkîkât Muhtâra min Mecelleti'l-Hikme, Medine 1999.

el-Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh el-Ulvânî el-Hamevî ed-Dımaşkî, *Hulâsatü'l-eser fî a'yani'l-karni'l-hâdî 'aşer*, I-IV, Dâru Sâdır, Beyrût ts.

Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Ḳurâni'l-Kerîm* (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Merkez Cüm'atü'l-mâcid li's-sakâfe ve't-türas, Dübey 1427/2006.

Mustafa, Mahmûd, *İ'camü'l-a'lâm*, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye Beyrût 1403/1983.

el-Mübârek, Mâzin, *Nahve va'y lügaviyy*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1399/1979.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *Sahih-i Müslim*, Matbaatü's-Saade, Kâhire 1327.

Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab* (nşr. Muhammed 'Abdülhalik Azime), I-IV, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût ts.

el-Münâvî, Zeynüddîn Muhammed 'Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî, *et-Tevkîf 'alâ Muhimmâti't-Te'ârîf* (nşr. Muhammed Rıdvan ed-Dâye), Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, Beyrût 1410/1990.

_____, *et-Tevkîf 'alâ Muhimmâti't-Te'ârîf (*nşr. Abdulhamîd Sâlih Hamedân), 'Âlemu'l-kutüb Abdulhâlik Servet, Kâhire 1410/1990.

el-Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh, *et-Tergib ve't-terhib*, Dârü İhyâi't-Türas, Beyrût 1388/1968.

Müslim, Mustafa, *Mebâhis fî't-tefsiri'l-mevzû'î*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1418/1997.

Nâbî, Yûsuf, *Nabi Divanı*, (haz. Ali Fuat Bilkan), MEB Yay., Ankara 1997.

Nefîsî, Sa 'îd, *Târîh-i nazm u nesr der Îrân*, Kitabfuruş-i Furugi, Tahran 1344hş.

en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *Sünenü'n-Nesâî* (nşr. 'Abdülfettah Ebû Gudde), III. bsk., I-IX, Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrût 1988.

en-Nesefî, Ebû'l-Mu'în Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefi, *Tebsıratü'l-edille fî usuli'd-din* (nşr. Muhammed Enver Hamid İsa), I-II, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kâhire 1432/2011.

Newell, William H., "Designing Interdisciplinary Courses", *New Directions for Teaching and Learning,* 58/1994, s. 35-51.

en-Nîsâburî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (nşr. Mustafa 'Abdülkadir 'Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1411/1990.

Nüveyhiz, 'Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-'asri'l-hazır*, I-II, Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, Beyrût 1403/1983.

Öge, Ali, *İbn Fûrek Hayatı ve Kelâmî Görüşleri*, Kömen Yay., Konya 2011.

Öner, Necati, *Klasik Mantık*, AÜİF Yay., Ankara 1991.

Özel, Mustafa, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, Kayıhan Yay., İstanbul 2006.

Özen, Şükrü, "Teftâzânî", *DİA*, Ankara 2011, XL. 299-308.

Özpilavcı, Ferruh, "Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin Kavram ve Tanıma Yaklaşımı", *Usûl*, 24 (2015/2), s. 131-166.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yay., İstanbul 1983.

el-Pezdevî, Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm 'Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. 'Abdilkerîm, *Keşfü'l-esrar (Keşfü'l Pezdevi)*, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, Dersaâdet R1308.

er-Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. 'Ömer b. Hüseyn et-Taberistânî, *el-Mahsul fî ilmi usuli'l-fıkh* (nşr. Taha Câbir Feyyaz el-'Alvânî), Müessetü'r-Risâle, Beyrût 1418/1997.

_____, *et-Tefsirü'l-kebîr (Mefatihü'l-gayb)*, I-XXXII, Dâru'l-Fiker, Beyrût 1401/1981.

er-Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsa, *el-Hudûd fi'n-Nahv*, "Resâil fi'n nahv ve'l-luğa" (nşr. Mustafa Cevad, Yûsuf Yakup Meskuni), Müessesetu'l-'Âmme li's-Sehafeti ve't-Tiba'e, Bağdat 1969.

es-Sabbâğ, Muhammed b. Lutfî, *Lemehât fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, el-Mektebû'l-İslâmî, Beyrût 1410/1990.

Sami, Şemseddin, *Temel Türkçe Sözlük*, Tercüman Gazetesi, İstanbul 1985.

Sebt, Hâlid b. Osman, *Kavâ'idü't-Tefsir*, I-II, Dâru İbn 'Affan, Huber 1417/1997.

es-Sehâvî, Ebû'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed, *Cemâlü'l-kurra' ve kemalü'l-ikra* (nşr. Ali Hüseyin Bevvab), Mektebetü't-Türas, Mekke 1987.

Sibeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi, *Kitâbu Sibeveyhi* (nşr. 'Abdüsselam Muhammed Harun), I-V, Mektebetü'l-Hanci, Kâhire 1977.

es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî, *Tabakatü'ş-Şafiiyyeti'l-kübrâ* (nşr. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-X, Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, Kâhire 1383/1964.

es-Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye), I-VII, Mü'cemma'ü'l-Melik Fehd li-Tıba'ati'l-Mushafi'ş-Şerif, Medine ts.

_____, *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim), I-II, Dârü'l-Fikr, Beyrût 1399/1979.

Süheyl, Ahmed Kuşeyri, *el-Müfessir: şurutuhu, adabuhu mesadiruhu*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 2008/1429.

Şahin, Hasan, A. Kâmil Cihan, "İshâk b. Süleymân el-İsrâîlî", *DİA*, Ankara 2000, XXII. 544-546.

eş-Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî, *el-İ'tisam* (nşr. Hişam b. İsmail es-Sini), Dâru İbni'l-Cevzi, Demmâm 1429/2008.

_____, *el-Muvafakat* (nşr. Ebû Ubeyde Âl-ı Selmân), I-II, Dâru İbn 'Affan, Huber 1417/1997.

Şehhate, Abdullah Mahmûd, *Mukaddimetü el-Eşbah ve'n-nezair fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Âmme li'l-Kitâb, Kâhire 1414/1994.

Şeriati, Ali, *Civilization and modernization-Medeniyet ve Modernizim* (trc. Ahmet Yüksek), Birleşik Yay., İstanbul 1995.

Şerkâvî, Ahmed İkbâl, *Mu'cemu'l-Me'âcim bi-nahvi elfin ve-nisfu'l-elf mine'l-me'âcimi'l-'arabiyye et-turâsiyye*, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrût 1993.

Şeşen, Ramazan, İzgi, Cevat, Akpınar, Cemil, *Fihrisu Mahtutati Mektebeti Köprülî-Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul 1406/1986.

Şinkitî, Muhammed Habibullah b. 'Abdullah b. Ahmed, *Kitâbu ikazi'l-a'lâm li-vücûbi ittiba'i resmi'l-mesahifi'l-İmâm*, Dârü'r-Raidi'l-'Arabi, Beyrût 1402/1982.

Taşköprizâde, Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fî mevżû'âti'l-'ulûm*, I-III, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût 1405/1905.

_____, *eş-Şakâiku'n-Nu'maniyye fî 'Ulemâi'd-Devleri'l-'Osmâniyye* (nşr. Ahmed Subhi Furat), y.y., İstanbul 1405/1985.

Taylan, Necip, *Mantık, Tarihçesi, Problemleri*, İFAV, İstanbul 1996.

et-Teftazanî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî, *Tehzîbü'l-mantık ve'l-kelam* (nşr. Abdülkadir Kürdi), Matba'atü's-Sa'âde, Kâhire 1330/1912.

_____, *Şerhu'l-Mevakıf* (nşr. Mahmûd 'Umer ed-Dimyâdî), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût 1419/1998.

et-Tehanevî, Muhammed b. A'la b. 'Ali el-Farukî el-Hanefî, *Mevsu'atu Keşşafu ıstılahati'l-fünûn ve'l-'ulûm* (ed. Refik el-Acem; nşr. Ali Dahruc), I-II, Mektebetu Lübnân [Librairie du Liban], Beyrût 1996.

et-Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdilkâdir ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî, *Tabakatü's-seniyye fî teracimi'l-Hanefiyye* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), I-IV, el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kâhire 1390/1970.

et-Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed, *Şerhu't-Tîbî 'alâ Mişkâti'l-Mesabih (el-Kaşif 'an hakaiki's-sünen)* (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), I-XIII, Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, Riyâd 1417/1997.

_____, *Fütûhü'l-gayb fi'l-keşf an kınâi'r-reyb (Hâşiyetü't-Tîbî ale'l-Keşşâf)* (nşr. Muhammed Abdürrahim Sultanü'l-'ulemâ), I-XVII, el-Caize Dübeyyi'd-Devliyye li-Kur'ani'l-Kerim, Dübey 1434/2013.

et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (Yezîd), *el-Câmiü's-sahih (Sünenü't-Tirmizî)* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), II. bsk., I-V, Mustafa el-Babi el-Halebi, Kâhire 1397/1977.

Topaloğlu, Bekir -İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay., İstanbul 2010.

Turan, Şerafettin, Özen, Şükrü Çelebi, İlyas, Saraç, M. A. Yekta, "Kemâlpaşazâde", *DİA*, Ankara 2002, XXV. 238-247.

Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul 1991.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İstanbul 2002.

Ulusoy, Gündüz, "Disiplinlerarası Araştırma ve Eğitim", *Değişim Çağında Yüksek Öğretim: Global Trendler-Paradigmal Yönelimler* (ed. Coşkun Can Aktan), Yaşar Üniversitesi, İzmir 2007, s. 389-398.

Uveys, 'Abdülhalîm, *Mustalahâtu 'ulûmi'l-Kur'ân*, I-III, Dârü'l-Vefâ, Mansûre1428/2007.

Ünal, Halit, "Ahîzâde Yûsuf Efendi", *DİA*, Ankara 1988, I. 549.

el-Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî, *et-Tefsirü'l-basît* (nşr. 'Abdülaziz Sutam Âl-i Suud, Türkî b. Sehûl el-'Uteybî), I-XXV, Darü'l-Musavveri'l-'Arabi, İskenderiye ts.

Yaren, M. Tahir, *İbn Sina Mantığına Giriş*, y.y., Ankara 1996.

Yavuz, Yusuf Şevki, *İslam Akaidinin Üç şahsiyeti: Ahmed b. Hanbel, İbn Furek, Kadi Beyzavi*, Kültür Matbaacılık, İstanbul 1989.

Yılmaz, Kâşif, "Fakîrî", *DİA*, Ankara 1995, XII. 131-132.

Yücel, Ahmet, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, İFAV, İstanbul 1996.

_____, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, İFAV, İstanbul 2015.

ez-Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XL, Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ, Kuveyt 1969.

Zeccacî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak, *el-İzah fî 'İleli'n-Nahv* (nşr. Mâzin Mübarek), Dârü'n-Nefâis, Beyrût 1986.

ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaut), I-XXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1402/1982

ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşaf 'an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûnü'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl* (nşr. Halîl Me'mûn Şeyhâ), I-VI, Dârü'l-Ma'rife, Beyrût 1430/2009.

ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî, *el-A'lâm: Kamûsu teracimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ'*, I-VIII, Dârü'l-'İlm li'l-Melayin, Beyrût 2002.

ez-Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî eş-Şâfiî, *el-Burhan fî ulumi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim), I-IV, Dâru't-Turâs, Kâhire 1404/1984.

_____, *Bahrü'l-muhit fî usuli'l-fıkh* (nşr. Abdülkadir Abdullah Ani), I-VI, Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, Kuveyt 1992.

Zeydan, Corci b. Habib, *Târîhu âdâbi'l-lügati'l-'Arabiyye*, Dârü'l-Hilâl, Kâhire ts.

Zülfikar, Hamza, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yay., Ankara 1991.

_____, *Terim Sözlükleri ve Çalışmaları İle İlgili Bibliyografya*, TDK Yay., Ankara 2006

Wehr, Hans, *A dictionary of modern written Arabic* (ed. J. Milton Cowan), Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1961.

Wiedemann, Eilhard, "Hârizmî", *İslam Ansiklopedisi: İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügatı*, MEB Yay., Ankara 1964.

مرکز بین المللی میکروفیلم نور، نسخ خطی Indian Islamic Manuscript

http://indianislamicmanuscript.com/Fa/default.aspx

IslamHouse.com

https://islamhouse.com/ar/author/728368/

https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_George_Farmer